

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
ЧЕРКАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ТЕХНОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

**СУЧАСНА ФІЛОСОФІЯ: ОСНОВНІ РОЗДІЛИ,  
ПОНЯТТЯ, ПРОБЛЕМИ, ІДЕЇ**

**Навчальний посібник**

Черкаси  
2017

УДК 1(075.8)  
ББК 87я73  
Ф 56

*Рекомендовано до друку  
Вченою радою Черкаського державного  
технологічного університету,  
протокол № 15 від 16 червня 2017 р.*

**Автори:**

*А. І. Бойко (розділи 9, 10)  
І. П. Гудима (розділи 3, 5)  
В. С. Даценко (розділи 7,12)*

*О. В. Кулешов (розділи 1, 6)  
Т. О. Дроздова (розділи 2, 4)  
О. М. Кожем'якіна (розділи 8, 11)*

**Рецензенти:**

*Богданов В. С., доктор філософських наук, професор, декан Черкаського факультету національного університету «Одеська юридична академія»  
Ищенко М. П., доктор філософських наук, професор Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького*

**Сучасна філософія: основні розділи, поняття, проблеми, ідеї :**  
Навчальний посібник / А. І. Бойко, І. П. Гудима, О. В. Кулешов, Т. О. Дроздова, В. С. Даценко, О. М. Кожем'якіна. [За ред. О. В. Кулешова]; М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. – Черкаси : ФОП Гордієнко Є. І., 2017. – 154с.

У навчальному виданні висвітлюється проблематика та поняттєвий апарат сучасної філософії. Структура посібника відповідає сучасному поділу філософії на окремі розділи та дисципліни. Кожна частина посібника присвячена одному з розділів сучасної філософії. Докладно описана термінологія, визначені основні проблеми відповідного розділу. Посібник містить завдання для опрацювання навчального матеріалу, список літератури для подальшого читання.

Для здобувачів освітнього ступеня *бакалавр* нефілософських спеціальностей.

УДК 1(075.8)  
ББК 87я73  
Ф 56

Навчальне видання

**Бойко Анжела Іванівна, Кулешов Олександр Вадимович,  
Гудима Ігор Петрович, Дроздова Тетяна Олександрівна,  
Даценко Вікторія Станіславівна, Кожем'якіна Оксана Миколаївна**

**СУЧАСНА ФІЛОСОФІЯ:  
ОСНОВНІ РОЗДІЛИ, ПОНЯТТЯ, ПРОБЛЕМИ, ІДЕЇ**  
Навчальний посібник

© А.І.Бойко, О.В.Кулешов, І.П.Гудима,  
Т.О.Дроздова, В.С.Даценко,  
О.М.Кожем'якіна, 2017

## ЗМІСТ

Вступ.....	4
Розділ 1. Онтологія. Метафізика .....	6
Розділ 2. Гносеологія .....	20
Розділ 3. Логіка.....	34
Розділ 4. Філософія науки.....	48
Розділ 5. Філософія релігії .....	62
Розділ 6. Філософія мови.....	80
Розділ 7. Філософська антропологія .....	92
Розділ 8. Соціальна філософія .....	103
Розділ 9. Політична філософія.....	115
Розділ 10. Філософія освіти.....	124
Розділ 11. Етика.....	134
Розділ 12. Естетика.....	147

## ВСТУП

Посібник призначений для ознайомлення студентів з проблематикою і поняттєвим апаратом сучасної філософії. Зміст філософії, який відтворюється зусиллями філософів початку ХХІ століття і обговорюється широкими колами освіченої громадськості, включає розмаїття тем, які виражають потреби, сподівання, прагнення й тривоги людства нашої епохи. Коло ідей сучасної філософії, її звичайна термінологія стосуються найрізноманітніших сторін життя людини: відносини з природою і надприродним, соціальних процесів, проблем науки й мови, можливостей людського пізнання, питань моралі й мистецтва. Зміст сучасної філософії охоплює проблеми й поняття, які виникли лише в останній час, але також містить традиційні філософські ідеї, породжені творчістю філософів минулого, що залишаються актуальними й зараз. Осягнення проблематики й поняттєвого апарату сучасної філософії необхідне для розуміння філософії в цілому, для орієнтації в складній, суперечливій, динамічній дійсності сьогодення.

Посібник доповнює матеріал, який включено до навчальних програм з філософії для студентів нефілософських спеціальностей ЧДТУ. Перш за все, розширюються відомості до розділу курсу філософії, присвяченого сучасній світовій філософії. Матеріал посібника також можна використовувати як доповнення до розділів з історії філософії та розділів теоретичного характеру, які знайомлять студентів з проблемами онтології, гносеології, соціальної філософії, філософської антропології тощо. У посібнику міститься довідкова інформація, якою можна користуватись при підготовці до практичних занять та іспиту з філософії. Відомості, що подаються, мають актуальний, почасти дискусійний характер, спонукають студентів до обдумування, формування власної позиції щодо актуальних філософських проблем сьогодення.

Структура посібника відповідає сучасному поділу філософії на окремі розділи та дисципліни. Кожна частина посібника описує зміст одного з розділів сучасної філософії. В кожній частині виділені чотири підрозділи під літерами А, Б, В, Г. Підрозділ А містить базові терміни відповідної галузі філософії, дає їх розгорнуте визначення й пояснення. Підрозділ Б описує основні проблеми даної галузі, ставить актуальні для філософського пошуку питання. Підрозділ В складають контрольні питання до теми, які дозволяють студенту впорядкувати й перевірити свої знання. Підрозділ Г містить список літератури для подальшого читання й розширення знань щодо певної галузі філософії.

Посібник підготовлений викладачами кафедри філософських і політичних наук ЧДТУ. Авторами розділів посібника є А. І. Бойко («Політична філософія», «Філософія освіти»), І. П. Гудима («Логіка», «Філософія релігії»), В. С. Даценко («Філософська антропологія», «Естетика»), Т. О. Дроздова («Гносеологія», «Філософія науки»), О. М. Кожем'якіна («Соціальна філософія», «Етика»), О. В. Кулешов («Онтологія. Метафізика», «Філософія мови»).

# Розділ 1. Онтологія. Метафізика

## А. Базові терміни онтології та метафізики

**Онтологія** – розділ філософії, предметом якого є буття в його найсуттєвіших і найзагальніших виявах. На відміну від інших розділів філософії, онтологія описує й осмислює вияви буття не відокремлено від всього іншого, але у зв'язку з цілим. З іншого боку, онтологія описує саме буття, а не певні відношення до нього людини (пізнавальні або ціннісні). Роздуми про буття притаманні вже античним філософам. Відокремлення власне буття від існуючих речей відбулось у філософії Парменіда (V ст. до н. е.). Поняття ж онтології як особливої філософської дисципліни з'явилося лише у XVII столітті і стало широко відомим після його залучення німецьким філософом XVIII століття Х. Вольфом (1679-1754). Онтологічна проблематика є невід'ємною складовою філософії XIX-XX століть. Поняття онтології тісно пов'язане з поняттям метафізики.

**Метафізика** – вчення про перші основи буття, про найзагальніші роди існуючого, іноді – про те, що дійсно існує (на відміну від лише уявного). Термін «метафізика» з'явився в I ст. н. е., коли під такою назвою були поєднані праці давньогрецького філософа Аристотеля (384-322), які виходили за межі досліджень природних явищ. Оскільки буття в найзагальнішому сенсі (як все, що існує) є предметом як онтології, так і метафізики, то ці назви іноді ототожнюють, вважаючи, що це одне й те саме. Втім, в сучасній філософії є відмінності у розумінні онтології та метафізики. Якщо онтологія не викликає сумнівів в її філософській значущості, то метафізика часто відкидається філософами на підставі неможливості досягнути її предмет – перші основи буття. Іноді метафізику вважають частиною онтології або, навпаки, онтологію вважають метафізикою буття (маючи на увазі буття як існування в протиставленні тому, що існує).

Основним поняттям онтології (метафізики) є, зрозуміло, поняття буття.

**Буття** є похідним утворенням від інтуїтивно очевидного слова «бути» але має досить багатий зміст, який проявляє себе через низку опозицій. В найширшому сенсі буттям позначають у філософії все, до чого застосовне слово «бути», включаючи як саме по собі існування, так і все, що існує. Буття протиставляється небуттю, відсутності існування. Воно також протиставляється

тому, що існує не дійсно, уявно. Крім того, буття протиставляється знанням або мисленню про існуюче. У більш вузькому сенсі буттям позначають лише стан існування чогось безвідносно до того, що існує. В цьому сенсі буття протиставляється існуючому або *суццю*. Буття – найуніверсальніше поняття філософії, водночас гранично загальне (воно стосується всього) і гранично абстрактне (воно не розкладається на більш прості поняття).

**Небуття** – протилежне щодо буття поняття, яке вказує на відсутність буття, неіснування чогось. Не завжди це поняття включається до онтології. Існує філософська традиція, яка починається з Парменіда, згідно з якою небуття не є позначенням чогось. Небуття з цієї точки зору – лише слово яке виконує логічну функцію заперечення щодо чогось існуючого. Інші філософи вважають небуття онтологічним поняттям, яке позначає певний аспект буття, а саме, його неабсолютність, незавершеність. Кожна річ є, з цієї точки зору, єдністю буття і небуття. Небуття, отже, постає відносним, воно стосується окремих речей. Абсолютне небуття, відсутність всього одержує в філософії назву **ніщо**. Ніщо також є предметом роздумів багатьох філософів. Одним з фундаментальних питань онтології німецький мислитель М. Хайдеггер (1889-1976) вважав питання: «Чому взагалі є існуюче, а не ніщо?».

Близьким до буття є онтологічний термін **реальність**. Він водночас більш широкий і невизначений за буття, і більш конкретний. Реальністю можна назвати все, що існує. З одного боку, реальність характеризує буття в цілому (буття реальне), реальністю можна назвати також те, що протиставляється буттю (несправжня, ілюзорна реальність). З іншого боку, реальністю (тобто існуючим) можна назвати дещо менше за буття, частину буття, яка існує. Отже, реальність виглядає як більш широке і гнучке поняття за буття, його можна віднести і до буття, і до його частин. Єдина ознака реальності – бути існуючим в тому чи іншому сенсі. Саме по собі існування є реальністю настільки, наскільки воно існує, і не є реальністю, наскільки воно є лише існуванням, а не тим, що існує.

Найважливіший для онтології поділ проходить між об'єктивною та суб'єктивною реальностями. **Об'єктивна реальність або матерія** – те, що існує незалежно від індивідуальної свідомості. Це, насамперед, природні речі та явища, але також інші люди, їх свідомості, надіндивідуальна реальність будь-якого характеру, яка протистоїть індивідуальній свідомості людини. Головна ознака об'єктивної реальності – незалежність від уявлень, бажань і намірів окремої людини. Поняття матерії – одне з найстаріших у філософії – часто використовують у більш вузькому (і більш старому) значенні – як лише речі,

що мають фізичні властивості, як речовина, те, що людина може сприймати (прямо чи опосередковано) своїми органами почуттів (а не розумом).

**Суб'єктивна реальність** – те, що існує лише для суб'єкта. **Суб'єктом** у філософії називають джерело цілеспрямованої активності – пізнавальної, практичної, творчої. У більшості випадків йдеться про людину або групу людей. Отже, суб'єктивна реальність має звичайно сенс реальності, яка існує лише для окремої людини і лише в ній. Така реальність асоціюється з психічними явищами (думками, почуттями, уявленнями, фантазіями, бажаннями, образами пам'яті тощо), бо, на відміну від тілесних проявів, вони недоступні для прямого споглядання іншими людьми. Суб'єктивна реальність приблизно відповідає таким широко застосовним у філософії поняттям як **психіка, розум, свідомість** (хоча, зрозуміло, що кожне з цих понять має свої особливості).

**Фізична реальність** – сукупність явищ, які характеризуються фізичними ознаками. Ознаки, які допустимо вважати фізичними, визначається головною наукою про природу – фізикою (звідси такий термін). До фізичних ознак сучасна наука відносить існування у просторі і часі, належність до одної з двох основних форм – речовини або поля, здатність рухатись і взаємодіяти за виявленими фізикою законами. Поняття фізичної реальності не належить до традиційних онтологічних понять, але набуває все більшої популярності в сучасній філософії, де воно витісняє поняття матерії. Поняття фізичної реальності має перевагу перед поняттям матерії своєю точністю і конкретністю. Більш широким аналогом поняття фізичної реальності є поняття **природної реальності**, яке також іноді застосовують в сучасній філософії.

**Соціальна реальність** – поряд з психічною і фізичною реальністю філософи часто використовують поняття соціальної реальності – сукупності явищ, речей і процесів, які утворюють буття суспільства. Необхідність виявлення особливої соціальної реальності пов'язана з тим, що буття суспільства демонструє ознаки непритаманні ні людській психіці, ні природному світу. Існують такі прояви суспільства, які пояснюються лише в межах самого суспільства. Специфікою соціальної реальності є взаємодія суб'єктивних та об'єктивних чинників, наявність структурно-функціональних зв'язків між соціальними явищами, історичність, тобто неповторна послідовність подій, закономірний і водночас цілеспрямований (що суперечить природним закономірностям) характер розвитку тощо.

**Ідеальна реальність, духовна реальність** – ідеальною називають реальність, яка досягається людиною у вигляді ідей, а не чуттєво доступних одиничних предметів. Ідеальна реальність протиставляється матеріальній або



фізичній реальності. До такої реальності належить зміст наших думок, абстрактні уявлення (наприклад, геометричні фігури), значення загальних понять («людина», «квітка», «краса», «справедливість» тощо). Те, що відбивається таким чином у нашій свідомості називають ще *абстрактними (або ідеальними) об'єктами*. Абстрактні об'єкти (якщо вони існують, а не є ілюзіями) існують незалежно від нашої свідомості (в чому легко переконатись на прикладі математичних об'єктів, скажімо, чисел). Отже, ідеальна реальність – це особлива, незалежна від свідомості й мислення реальність, але така, яка осягається лише мисленням. Фізично відчутти її неможна. Близьким до ідеальної реальності але відмінним поняттям є поняття духовної реальності (в сучасній філософії воно майже не використовується крім як у релігійно мислячих філософів). Духовна реальність – це ідеальна реальність у вигляді духа, тобто, персоніфікованого (особистого) розуму. Дух може розглядатись як належність окремої людини, але може ототожнюватись з Богом або (як це було, наприклад, у німецького мислителя Г. В. Ф. Гегеля(1770-1831)) зі світовим розумом.

***Віртуальна реальність*** – останнім часом, з розвитком інформаційних технологій стало популярним поняття віртуальної реальності і, хоча воно не набуло статусу визнаного філософського терміну, але часто використовується в сучасній філософській літературі. Слово «віртуальний» в комп'ютерній практиці часто заміщує слово «ілюзорний», «несправжній». Віртуальні об'єкти сприймаються як фізичні, вони мають форму, колір, виконують реально існуючі функції, рухаються в просторі, який нагадує фізичний простір. Але вони не існують у фізичному світі в тих своїх якостях, які сприймаються. Втім, віртуальна реальність не є й цілком ілюзорною. Вона породжується певними формами свідомості творців цієї реальності, а також відповідає системі кодів, які містять в собі можливість їх декодування в тих формах, які сприймаються одержувачами інформації.

Описані поняття *буття, небуття, реальності* та всіх її різновидів можна назвати *онтологічними*, вони часто використовуються в тих філософських творах які відносяться їх авторами до онтології. Наступні поняття є, швидше, *метафізичними*, їх використання, обговорення, виявлення їх ролі і смислу складає зміст сучасної метафізики.

***Субстанція, першооснова*** – поняття субстанції відоме вже в античній філософії. У точному значенні це те, що знаходиться під чимось (суб-станція). Мається на увазі, що в основі найрізноманітніших проявів речей, які залежать від самих речей, існують речі самі по собі, які є такими, якими вони є, через самих себе. Отже, субстанція – це дещо існуюче незалежно від всього іншого. Зрозуміло, що, якщо виокремити субстанцію із всього існуючого, то все інше

буде залежним, причому залежним саме від субстанції (бо не залишається нічого, від чого ще можна було б бути залежним). Субстанція (чим би вона ні була) виявляється першою основою всього існуючого, яка не має вже іншої, більш глибокої основи. Першоосновою або субстанцією в історії філософії називались дуже різні сутності. Як першооснову можна розглядати і всі конкретні фізичні об'єкти, і окрему їх базову частину (наприклад, елементарні частки), і ідеальні сутності, і духовні утворення (насамперед, Бога), і дещо невизначене і таємниче, і багато іншого.

**Речі** – оскільки очевидно, що у світі існує не щось одне, то існуюче розбивається на окремі сутності, які найчастіше називають у філософії речами. Річчю у філософії прийнято називати те, що існує самостійно, окремо, цілісно і має просторово-часову визначеність. Обов'язковою умовою для існування речей є наявність конкретних, одиничних примірників. Можна говорити про вид речей (скажімо, про людину взагалі) лише якщо існують одиничні примірники цього виду. Це стосується не лише найбільш очевидних фізичних речей, але й абстрактних об'єктів, наприклад – математичних (наприклад, число взагалі передбачає, як мінімум, існування всього натурального ряду чисел).

**Властивості, якості** – властивостями в сучасній філософії називають будь-які ознаки, відносно яких речі можуть бути схожими або відрізнитись одні від одних. Властивості не існують окремо від речей (як і речі від властивостей), але (на відміну від речей) властивості різних речей можна ототожнювати (говорити, наприклад, про один і той самий колір або вагу різних речей). Властивості самі по собі не утворюють цілісності (на відміну від речей), навіть сукупність властивостей ще не є річчю. Іноді поряд з властивостями виділяють поняття якості (хоча в більшості випадків їх можна вважати синонімами). Якість, якщо її відокремлювати від властивості, позначає суттєву визначеність речі, завдяки якій вона існує саме як така. Можна сказати, що якості – це суттєві для певної речі властивості. Оскільки властивості і якості існують і відрізняються від речей, то їх найчастіше визнають особливим класом існуючого (поряд з речами).

**Відношення** – схожість і відмінність речей та їх якостей дозволяє говорити про ще один клас існуючого. Він позначається терміном *відношення*. Відношення – це специфічні ознаки відмінності та схожості між речами і якостями, які утворюються даними (і лише даними) речами або якостями. Якщо властивості (якості) належать певній речі, то відношення потребують співіснування кількох речей або якостей. Можна сказати, що відношення є

способом співіснування всього, що існує. Різні способи співіснування виражаються різними відношеннями.

**Простір** – середовище, яке зумовлює структурні відношення між речами. Структурними є відношення між частинами й цілим. Простір постає структурою, в якій займають певні місця речі. Структурні частини простору при цьому є однорідними, не відрізняються одні від інших, а також не можуть співпадати ні цілком, ні частково. Існування у якомусь просторі є необхідною умовою буття речей – як матеріальних, так і ідеальних. Але це не означає, що матеріальні речі існують в тому самому просторі, що й ідеальні. У філософії розрізняють поняття фізичного простору та його нефізичні аналоги (математичний простір, психічний простір, соціальний простір тощо).

**Час** – відношення між станами речей, що змінюються, відокремлене від самих речей. Багатоманітність існуючого проявляється як наявність різних речей, якостей і відношень, а також як зміни в чомусь одному. Своєрідним «середовищем» змін є час. Різні моменти змін прив'язані до різних частин часу. При цьому, на відміну від простору, час неоднорідний, в ньому розрізняються минуле, теперішнє і майбутнє. Неоднорідності часу відповідає незворотність змін. Разом з простором час є необхідною умовою існування речей, їх якостей і відношень. Тому часто (слідуючи за традицією фізики) в сучасній філософії говорять про єдину просторово-часову визначеність існуючого.

**Можливість і дійсність** – відносно умов існування все існуюче розрізняється за так званими *модальностями*, серед яких, перш за все, слід назвати можливість і дійсність. Можливістю називають наявність певних умов для існування чогось, за яких дещо іноді існує, а іноді ні. Отже, можливість стосується того, що ще не існує, але існування чого не виключено. В цьому сенсі можливість протиставляється дійсності як тому, що вже, безперечно, існує. Можливість відрізняється від дійсності також тим, що дійсність єдина, а можливостей, як правило, багато, причому логічно суперечливі можливості співіснують. Можливості поділяють за повнотою умов для реалізації чогось. *Формальні можливості* утворюються найзагальнішими умовами, які потребують доповнення іншими умовами. *Реальні можливості* містять в собі всі або майже всі умови реалізації чогось.

**Необхідність і випадковість** – ще одна пара модальностей існуючого. Необхідністю є відношення між умовами за якими дещо завжди реалізується і реалізацією цього «дещо». Випадковістю є відношення між недостатніми для реалізації чогось умовами і дійсністю, в якій це «дещо» реалізоване. Отже, необхідне є тим, що не може не бути. Випадковим є те, що могло б не бути, але є. Співвідношення випадковостей і необхідностей має свою міру, яку називають

*вірогідністю*. Вірогідність – це показник (як правило, виражений кількісно – дробом або відсотком) того, наскільки певна можливість наближена до абсолютної необхідності (і наскільки, відповідно, дійсність є випадковою).

**Детермінізм, причинність, системний детермінізм, закономірність** – співіснування речей, якостей і відношень призводить до їх взаємної залежності. Залежність, за якою існування одного об'єкта можливе або необхідне за умови існування іншого об'єкта, називають *детермінізмом*. Перший із вказаних об'єктів називають детермінованим (*детермінатом*), другий детермінуючим (*детермінантом*). Детермінізм в нашому світі має різні форми. Зокрема, це *причинність*, тобто залежність, за якою існування одного об'єкта (*причини*) або зміни в ньому викликають існування іншого об'єкта (*наслідку*) або зміни в ньому. *Системний детермінізм* – це залежність між системою та елементами, що її складають, а також між самими елементами системи. *Закономірність* – це стійкий, необхідний, об'єктивний, повторюваний, суттєвий зв'язок між явищами певних класів. Слід додати, що саме виявлення детермінізму у тій чи іншій формі є головною метою і сенсом існування науки та філософії.

## **Б. Основні проблеми онтології (метафізики)**

Проблематика онтології та метафізики частково зумовлена їх поняттєвим апаратом, частково тим, що ці галузі філософії виступають у якості основи для конкретних природничих і соціально-гуманітарних наук.

Одною з головних проблем онтології та метафізики є **визначення їх місця у філософії**. В залежності від того, чи розглядається буття як незалежний від людини предмет дослідження або як сконструйована людиною, що мислить, категорія, онтологія займає або головне місце у певних філософських системах, або є вторинним розділом щодо теорії пізнання або теорії цінностей. Головне місце займає онтологія в *екзистенціалізмі* – філософії людського буття, яка була популярною в середині ХХ століття, хоча теми і вислови екзистенціалізму широко використовуються й сучасними філософами (головні представники – німецькі філософи М. Хайдеггер (1889-1976) , К. Ясперс (1883-1969), французькі філософи Ж.-П. Сартр (1905-1980), А. Камю (1913-1860), Г. Марсель (1889-1973), італієць Н. Абаньяно (1901-1990) та ін.). *Аналітична філософія* (В. Куайн (1908-2000), П. Стросон (1919-2006), Д. Девідсон (1917-2003) та ін.), а також *феноменологія* (Е. Гуссерль (1859-1938), М. Мерло-Понті (1908-1961) та ін.) розглядають онтологію як один із специфічних розділів

поряд з іншими, які разом дають картину людського пізнання або людської свідомості.

У філософії ХІХ – ХХ ст. після Г. В. Ф. Гегеля в цілому (за винятком релігійної філософії) домінує антиметафізична орієнтація. Вона відповідає *принципу антифундаменталізму* в конкретних, передусім природничих, науках. Згідно з цим принципом, дійсність безмежна у своїх проявах і некоректно говорити про якусь першооснову всього існуючого. Навіть якщо така першооснова і є, вона недосяжна для наукового дослідження, яке має бути спрямоване на виявлення конкретних закономірностей і опис конкретних явищ. Втім, як показав досвід науки і філософії ХХ століття, уникнути певної метафізики при розв'язанні глобальних питань, які стосуються світу в цілому, неможливо. Спроби відновити класичну метафізику відбулись вже в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. у філософських напрямках *неокантіанства, неогегельянства, неотомізму, неореалізму*. У другій половині ХХ ст. відновлення метафізики відбувалось на новій основі, пов'язаній з пошуками у природничих науках, насамперед, у фізиці так званої «остаточної теорії», яка б пояснила все, принаймні, щодо природи. В рамках аналітичної філософії виникає *аналітична метафізика*, засновником якої можна вважати британського філософа П. Стросона. На початку ХХІ століття в ній розгортається дискусія між прибічниками й критиками метафізичного фундаменталізму (визнання реальної першооснови всього існуючого), а також між концепцією натуралізованої метафізики (тобто метафізики, яка лише узагальнює результати фізики та інших природничих наук) і прибічниками традиційної метафізики, яка сходить до давньогрецького філософа Аристотеля (384-322 рр. до н. е.) і яка дає можливість метафізиці самостійно визначити перші основи буття (так званий *метафізичний неоарістотелізм*).

Ще одна онтологічна проблема полягає у надзвичайно абстрактному і невизначеному характері предмета онтології – буття, що вимагає **з'ясування сутності буття**. Кожна людина розуміє, що означає *бути*. А от описати словами, що є *буття* надзвичайно важко. Серед філософів немає одностайної думки, чи можна назвати наші уявлення про буття знаннями. Відповідно, існують різні визначення пізнавального статусу онтології. Для деяких філософів (екзистенціалістів та їх послідовників) онтологія є інтуїтивне проникнення в таємниці буття, опис власних переживань буття. Науково орієнтовані філософи (перш за все філософи-аналітики) намагаються з'ясувати логічний сенс поняття буття та споріднених з ним понять. В кінці ХХ століття були здійснені спроби формалізувати онтологію, створити в рамках філософської онтології аксіоматичну систему онтологічних понять схожу на

системи логіки або математики. Ці спроби підштовхувались широким застосуванням поняття онтології в комп'ютерних науках, де онтологією називають предметний зміст програмування (тобто те, що мають на увазі символи, застосовані в комп'ютерних програмах). З іншого боку, серед філософів, які наполягають на принциповій відмінності філософського і наукового знання, в кінці ХХ століття стало популярним тлумачення онтологічної термінології і проблематики як лише елементів тексту, що сам по собі розгортається під рукою автора, як своєрідної гри словами, яка може мати безліч тлумачень. Такий підхід виявився у філософії *постструктуралізму* або *постмодернізму* (Ж. Дельоз (1925-1995), М. Фуко (1926-1984), Ж. Дерріда (1930-2004) та ін.).

Одною з центральних онтологічних проблем є ***проблема співвідношення матеріальної (або фізичної) реальності та суб'єктивної (психічної) реальності***. У класичній філософії XVII – XIX ст. ця проблема формулювалась як питання про первинність матерії або свідомості (розуму, мислення). Відповідно, філософи поділялись на *ідеалістів*, які визнавали первинність свідомості (Дж. Берклі (1685-1753), Й. Г. Фіхте (1762-1814) та ін.) або розуму (Г. В. Ф. Гегель) і *матеріалістів*, які визнавали первинність матерії як природи (французькі матеріалісти XVIII ст. – Д. Дідро (1713-1784), П. Гольбах (1723-1789) та ін.) або як будь-якої об'єктивної реальності (*діалектичний матеріалізм* К. Маркса (1818-1883) та Ф. Енгельса (1820-1895)). У другій половині ХХ ст. ця проблема стає центральною крім радянського *марксизму* у західній *філософії свідомості*. В останній вдаються до суперечки прибічники сучасного, так званого *наукового матеріалізму* або *фізикалізму*, які вважають можливим звести психічні явища до фізичних, переписати психологічний опис мовою фізики або інформатики (Д. Армстронг (1926-2014), У. Селларс (1912-1989), Х. Патнем (1926-2016), Д. Деннет (нар. 1942) та ін.), а також прибічники сучасного *дуалізму*, визнання принципової відмінності й повної або відносної незалежності фізичних та психічних явищ. Фундатором класичного дуалізму вважається французький філософ XVII ст. Р. Декарт (1596-1650), його сучасними представниками є філософи-аналітики Д. Чалмерс (нар. 1966), Дж. Серль (нар. 1932), Т. Нагель (нар. 1937) та ін.

Одною з головних метафізичних проблем в сучасній філософії є ***проблема існування речей, властивостей і відношень***. Щоб виявити цю проблему, треба поставити питання: чи є річ сукупністю її властивостей і відношень? Якщо так, то річ, з одного боку, і її властивості та відношення, з іншого боку, постають як альтернативи. Цілком логічно стверджувати, що дійсно існують лише речі, а властивості і відношення утворюються лише в

людському мисленні в процесі абстрагування (виділення) певних ознак речей. Така позиція називається *реїзм*, найбільш відома у філософії ХХ ст. реїстична концепція належить польському філософу Т. Котарбінському (1886-1981). Протилежна концепція, відома як теорія «пучка властивостей» ототожнює річ з її властивостями, поза якими річ не існує. Ця концепція сходить до ідей англійського філософа ХVIII ст. Д. Юма (1711-1776) і розробляється низкою сучасних філософів-аналітиків, зокрема, одним із засновників аналітичної філософії Б. Расселом (1872-1970). З окресленим питанням тісно пов'язана проблема самостійного існування властивостей і відношень. Якщо ці абстрактні (такі, що з'являються внаслідок абстрагування в нашому розумі) сутності існують самостійно, то допустимо вважати, що одна й та сама властивість існує в різних речах, тобто має позапросторове (у фізичному сенсі) і позачасове реальне існування. Така позиція називається *реалізмом* (або *метафізичним реалізмом*), вона не є популярною в сучасній філософії. Більшість сучасних філософів додержуються іншої позиції – *номіналізму*, згідно з якою існують лише одиничні просторово-часові об'єкти (речі, або властивості). Найбільш відомий представник сучасного номіналізму – американський філософ В. Куайн. Номіналізм викликає необхідність заперечувати існування загальних властивостей, що змусило філософів другої половини ХХ ст. розробити так звану *теорію тропів*, тобто одиничних проявів властивостей (згідно з нею, не можна говорити про червоний колір взагалі, оскільки червоний колір одного м'яча або автомобіля – це щось цілком відмінне від червоного кольору іншого м'яча чи автомобіля).

Час і простір завжди привертали увагу філософів. Зрозуміло, що ці способи існування всього існуючого присутні і в спеціальних науках, без певного теоретичного розуміння часу і простору неможливо уявити собі ні фізику, ні історію, ні інші науки. Філософія робить предметом дослідження свої – *онтологічні та метафізичні проблеми часу і простору*. Першою слід назвати *проблему онтологічного статусу часу і простору*, інакше кажучи, виявлення того, до якої реальності вони належать – об'єктивної, суб'єктивної, ідеальної, фізичної або ж віртуальної. Сумнів в об'єктивності часу і простору серед філософів посіяв один із найвпливовіших до сьогодні мислителів І. Кант (1724-1804). За переконанням Канта, час і простір є не що інше, як форми нашого внутрішнього почуття, під ці форми наша свідомість підводить (можна сказати, вкладає в них як у кошики чи валізи) матеріал наших сприйнятів. Багатьом наступним філософам (в тому числі, сучасним) здалась цілком вірною ця думка Канта. Втім більшість фахових науковців, особливо, фізиків поставились до неї критично. Не випадково і в сучасній філософії, яка

орієнтується на науку і бачить своє завдання в інтерпретуванні наукових досягнень (а це *позитивізм, аналітична філософія, сучасна філософія науки*) час і простір сприймаються як об'єктивні, фізичні сутності.

Специфічним аспектом проблеми онтологічного статусу є ***проблема плинності часу***. Ми звикли поділяти час на минуле, теперішнє і майбутнє. Теперішнє безсумнівно є, минулого вже немає, майбутнього ще немає. Чи означає це, що існує лише теперішній час, а майбутнє і минуле належать цілком до небуття? Несумісні відповіді на це питання призвели до виникнення серед філософів другої половини ХХ ст. двох теорій – *презентизму* та *етерналізму*. Презентисти заперечують існування минулого та майбутнього і спираються, як правило, на наш життєвий досвід. Етерналісти вважають, що у певному сенсі минуле й майбутнє існують поряд з теперішнім часом. При цьому вони посилаються на теорію часу англійського філософа-неогегельянця Дж. Мактаггарта (1866-1925), який розрізняв два типи часу: той, що позначається словами «минуле» – «теперішнє» – «майбутнє», і той, що позначається словами «до чогось» – «під час чогось» – «після чогось».

Інша метафізична проблема часу і простору пов'язана з неможливістю розв'язати засобами конкретних наук ***дилему*** (вибір одного з двох суперечливих положень) – ***чи є час і простір континуальними*** (неперервними) ***або дискретними*** (подільними на окремі шматочки). І. Кант вважав дилему нескінченної подільності або існування неподільних часток чогось (атомів, філософською мовою) нерозв'язною. Сучасна фізика схиляється до існування найдрібніших часток часу і простору – просторових і часових атомів (або, фізичною мовою, – квантів). Але це тільки гіпотеза. Неможливість для часу і простору бути лише подільними або лише неподільними привела ще одного англійського філософа-неогегельянця Ф. Бредлі (1846-1924) до висновку про ілюзорність часу і простору. Дійсна реальність, стверджував він, позбавлена часу і простору, вона влаштована якимсь іншим чином, отже, час і простір – це навіть не форма нашого мислення, це просто ілюзія. Подібну думку висловлював і французький філософ-екзистенціаліст Ж. П. Сартр.

Значна кількість філософських проблем виникає під час роздумів про те, до чого варто застосовувати модальні поняття можливості, дійсності, необхідності, випадковості. Оскільки можливість пов'язана з майбутнім, головною метафізичною проблемою постає ***проблема онтологічного статусу можливості***. Якщо ви будете стверджувати, що можливості існують, деякі філософи зауважать на це, що можливість є не те, що існує, а лише те, що може існувати. Отже, можливість – це буття чи небуття? Віднесення можливостей до буття називають в сучасній філософії ***актуалізмом*** (від слова «актуальний» -



дійсний) або «модальним актуалізмом» (оскільки є й інші значення цього слова). В якомусь сенсі, стверджують прибічники цієї теорії, можливе є дійсним. Протилежної точки зору додержуються прибічники *посибілізму* (або – «модального посибілізму»), згідно з нею, можливість і дійсність – це два принципово відмінні стани речей. Посибілісти спираються на концепцію «можливих світів», тобто уявних світів, які не існують але могли б існувати, якби в нашому світі замінити дещо на щось інше. Поняття «можливих світів» сходить до німецького філософа XVII ст. Г. Лейбніца (1646-1716), а в сучасній філософії популяризоване фінським логіком і філософом Я. Хінтіккою (1929-2015) та його американським колегою С. Кріпке (нар. 1940). Крайній модальний актуалізм являє собою теорія американського філософа-аналітика Д. К. Л'юїса (1941-2001). Л'юїс був переконаний, що можливості є не що інше, як різновиди або варіанти дійсності. Все, що може існувати, не може не існувати. Отже, все можливе існує, хоча і не в одному світі (оскільки багато можливостей просто виключають одні одних). Тут Л'юїсу стали в пригоді і «можливі світи», які він визначив не як неіснуючі варіанти існуючого, а як нескінченну безліч дійсних інших світів, що співіснують з нашим світом і в яких реалізується абсолютно все, що тільки може реалізуватись (ця концепція, безперечно, розкрила захоплюючі перспективи перед письменниками і кіномитцями – фантастами).

Не менш захоплюючими є суперечки серед філософів з приводу того, чи все у нашому світі є необхідним або ж світом керує випадковість. В сучасних філософських дослідженнях необхідність розглядається у формі того чи іншого виду детермінізму. Одне з головних питань науково орієнтованої філософії (насамперед, аналітичної) – чи існують закони природи і чим вони є за своєю сутністю. **Проблема законів природи** жваво обговорюється в сучасній філософії. Досить стійкою є традиція, яку пов'язують з Д. Юмом, так званого *номологічного скептицизму* («номологічний» – від грецького слова *номос* – закон), тобто сумніву в реальному об'єктивному існуванні таких явищ як закони. *Теорія регулярності* розглядає закони природи просто як подібність багатьох явищ (вона може бути випадковою), якій вчені надають надто багато смислу. З протилежної точки зору, закони є проявом природної необхідності, яка існує об'єктивно. Деякі філософи (зокрема, німецько-американський філософ К. Поппер (1902-1994) допускають існування законів природи, але відмовляють в закономірностях людському суспільству. В історії, на їх думку, панує випадковий збіг обставин (таку точку зору називають *антиісторизмом*). Цілковите неприйняття поняття законів природи й суспільства (не лише сумнів в ньому) характерне для популярного в кінці ХХ

ст. напряму *постмодернізму*. Близький до цього напряму американський філософ Р. Рорті (1931-2007) вважав уявлення про науку як «дзеркало природи» абсолютно хибними. Наука, на його думку, це результат мовної гри (гри словами), це лише створений співтовариством вчених текст, в якому закони виступають як правила побудови тексту, які можуть бути цілком відмінними в іншому співтоваристві вчених. Більшість фахівців з конкретних наук і науково налаштованих філософів, зрозуміло, не приймають такі екстравагантні погляди. Втім, поняття законів змінюється і в самій сучасній науці. Розуміння законів як *лінійного* (однозначного, цілком необхідного) зв'язку явищ у другій половині ХХ ст. заміщується уявленнями про *нелінійні закономірності*, які не є однозначними і допускають певну міру випадковості. Такий погляд пов'язаний з особливою сукупністю методологічних підходів, яку називають *синергетика*. Синергетичне мислення відчувається і в сучасній онтології та метафізиці.

## **В. Контрольні запитання**

- 1) В яких ситуаціях про онтологію та метафізику можна говорити як про одне й те саме, а в яких ситуаціях їх треба розрізняти?
- 2) Як найкраще визначити буття?
- 3) Чим відрізняються «не буття» і «небуття»?
- 4) Які види реальностей виділяються у філософії? Чим зумовлений такий поділ? Чи можна до цих реальностей додати ще якісь?
- 5) Як пов'язані між собою речі, властивості й відношення?
- 6) Чому простір і час розглядають разом?
- 7) Як можна визначити всі модальні поняття через поняття можливості?
- 8) Як пов'язані між собою різні види детермінізму?
- 9) В чому полягає проблема місця онтології та метафізики у філософії?
- 10) Що є свідомість з точки зору ідеалістів, матеріалістів і дуалістів?
- 11) Як розглядаються речі, властивості і відношення в сучасному метафізичному реалізмі та метафізичному номіналізмі?
- 12) Які проблеми часу і простору розглядаються в сучасній метафізиці?
- 13) Яке значення мають поняття модального актуалізму та модального посибілізму?
- 14) Як може вплинути на сучасну науку різне тлумачення законів природи?

## **Г. Література для подальшого читання**

1. Бучин О. П. Онтологія : навч. посіб. / О. П. Бучин. – Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2009. – 108 с.
2. Иванов А.В., Миронов А. В. Университетские лекции по метафизике / А. В. Иванов, А. В. Миронов. – М.: «Современные тетради», 2004. – 647 с.
3. Хайдеггер М. Что такое метафизика? // Время и бытие: Статьи и выступления / М. Хайдеггер. – М.: Республика, 1993. – С.16-27.
4. Чанышев А. Н. Трактат о небытии / А. Н. Чанышев // «Вопросы философии» . – 1990. – № 10. – С.158-165.
5. Прист С. Теории сознания / Перевод с англ. Грязнова А. Ф. / С. Прист. – М.: Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000. – 286 с.
6. Уёмов А.И. Вещи, свойства и отношения / А. И. Уёмов. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1963. – 184 с.
7. Пригожин И. Философия нестабильности / И. Пригожин // Вопросы философии. 1991, № 6, с. 46-52.

## 2. Гносеологія

### А. Базові терміни гносеології

**Гносеологія** – це розділ філософії, що розглядає проблеми людського пізнання, питання щодо його можливостей і меж, питання про шляхи та методи досягнення істинного знання, про роль пізнання у людському бутті. У відношенні людина-світ гносеологія вивчає пізнавальне ставлення людини до світу. Щодо розвитку філософії гносеологія відіграла суттєву роль, оскільки обґрунтовувала й оцінювала різноманітні характеристики буття, дефініції природи, суспільства, людини, норми та критерії наукового пізнання. Оскільки пізнання традиційно вважалось найважливішим компонентом людської діяльності, і власне пізнавальна діяльність високо оцінювалася у культурі, гносеологія ставала вихідним пунктом для пояснення структур та зв'язків людського буття, надавала ціннісні орієнтири для інших розділів філософії (онтології, логіки, антропології, філософії суспільства). Основні гносеологічні категорії, зміст яких розкриває сутність різних теоретико-пізнавальних програм, є переважно бінарними, тобто вони мають парний характер, смислову протилежність, закорінену в природі самої свідомості: істина – омана; чуттєве – раціональне; інтуїтивне – дискурсивне; суб'єктивне – об'єктивне.

**Епістемологія** – філософсько-методологічна дисципліна, у якій досліджується знання як таке, його будова, структура, функціонування і розвиток. Термін введений і активно застосований у англо-американській філософії ХХ ст., де він традиційно ототожнюється з теорією пізнання (гносеологією). Але є підстави до розрізнення епістемології та гносеології, що ґрунтуються на вихідних категоріальних опозиціях. Адже гносеологія розгортає свої уявлення навколо опозиції суб'єкт-об'єкт, а для епістемології базовою є опозиція об'єкт-знання. Епістемологія є фактично теорією наукового пізнання і значною мірою споріднена з філософією науки.

**Пізнання** – це в найзагальнішому розумінні процес взаємодії людини зі світом, в результаті якого людина отримує знання. В структурі цього процесу наявні такі основні елементи: той, хто пізнає (суб'єкт пізнання), те, що пізнається (об'єкт пізнання), і результат пізнання – знання. Пізнання здійснюється у два способи – за допомогою органів чуття (чуттєве) та за допомогою розуму (раціональне). Співвідношення чуттєвого та раціонального у пізнанні було однією з головних проблем класичної теорії пізнання. Здатність людини пізнавати називають інтелектом.

**Суб'єкт і об'єкт пізнання** – окрема людина чи все людство (суб'єкт пізнання) завжди налаштовані на пізнання чогось, що і є об'єктом пізнання. В широкому розумінні об'єктом є вся зовнішня щодо суб'єкта дійсність – не тільки природна й соціальна, а й психологічна, тобто внутрішній світ самого суб'єкта. При цьому об'єкт пізнання характеризується вибірковістю, адже пізнається далеко не все, що існує, а кожне нове знання породжує ще більше незнання. Об'єктом є та частина реальності, яка перебуває в полі зору суб'єкта. Важливо, що попри свою об'єктивність і буттєву самостійність, об'єкт нашого пізнання значною мірою створюється, моделюється, будується нашою свідомістю, точніше, на межі свідомості й буття. На це звертав увагу ще І. Кант, говорячи, що без активної конструктивної діяльності свідомості об'єкт неможливий. Об'єктом пізнання може бути фрагмент природного буття, історична подія, психологічний процес, твір мистецтва тощо. Водночас об'єктом є й ідеальні утворення, абстракції, гіпотетичні й навіть фантастичні сутності. Тому міфологічні персонажі чи сюжети, які пізнаються науково чи художньо, так само є об'єктами пізнання, як атоми, планети чи організми. Понад те, якщо якийсь природне явище, об'єктивне за визначенням, є ще невідкритим, невідомим людству, то це не означає, що воно не існує, а тільки те, що воно ще не стало таким, що пізнається. Історично об'єкт, як і суб'єкт пізнання, змінюється, збагачується все новим змістом, іноді навіть доволі відчутно.

Окремі факти, події, явища виражаються людиною за допомогою відповідних назв, понять, що узагальнюють істотні для них ознаки. Через це кожне поняття є своєрідною абстракцією реальності (а не її віддзеркаленням) й містить рівно стільки інформації, скільки здатне вкласти людство на певному етапі свого розвитку, володіючи далеко не безмежною кількістю знань і методів отримання цих знань. Суб'єкт і об'єкт пізнання нерозривно взаємопов'язані. Суб'єкт є частиною об'єктивної реальності, яку він пізнає, а об'єкт, в свою чергу, в процесі пізнання, входить до сфери буття суб'єкта, і в такий спосіб стає предметом думки суб'єкта.

**Чуттєве і раціональне у пізнанні** – людина пізнає світ безпосередньо та опосередковано, використовуючи у першому випадку органи чуття, у другому мислення (розум). Відповідно розрізняють чуттєве та раціональне у пізнанні. Чуттєве пізнання здійснюється за допомогою органів чуття – зору, слуху, дотику та ін., – які щодо людини є продуктами не тільки біологічної еволюції, а й всесвітньої історії. Чуттєве пізнання безпосереднє в тому значенні, що чуттєвий образ виникає, формується без проміжних ланок, прямо репрезентує об'єкт. Чуттєве пізнання конкретне. Воно створює образ кожного об'єкта як

унікального, в його індивідуальній неповторності. Раціональне пізнання здійснюється у процесі мислення. Мислення – це опосередковане і абстрактне відображення дійсності, яке забезпечує розгортання на основі чуттєвих даних закономірних зв'язків цієї дійсності та вираження їх у системах понять. Зважаючи на давню філософську традицію, яка сягає античності, виділяють два основні рівні мислення – розсудок і розум. Розсудок – початковий рівень мислення, де оперування абстракціями відбувається в межах певної незмінної, наперед заданої схеми. Розум – вищий рівень раціонального пізнання, якому властиві творче оперування абстракціями та рефлексією, спрямованість на усвідомлення власних форм та передумов, самопізнання.

Знання людина отримує у певних формах. Для чуттєвого пізнання це відчуття, сприйняття та уявлення. Для раціонального – поняття, судження та умовиводи. **Відчуття** – це елементарна форма пізнання, у якій людина отримує знання про окремі властивості об'єктів. **Сприйняття** дає людині цілісний образ об'єкта. **Уявлення** – це форма чуттєвого пізнання, в якій людина може відтворити у свідомості об'єкт, не маючи безпосереднього контакту з ним. **Поняття** – елементарна форма мислення. Поняття виражаються словами або словосполученнями. Але поняттями є не самі слова і словосполучення, а їхнє значення. Кожне поняття виражає спільні ознаки класу предметів. Від чуттєвих образів поняття відрізняються тим, що охоплюють не один предмет або декілька предметів, а всі предмети певного класу. Крім того, поняття охоплюють не всі ознаки предметів певного класу, а лише ті ознаки, які поєднують предмети в один клас. **Судження** – більш складна форма мислення. Судженням називають зв'язок понять, в якому дещо стверджується або заперечується. Судження відповідають не ознакам і предметам, а станам, відношенням, подіям, процесам. Судження виражаються реченнями але, як і у випадку з поняттями, не зводяться до них. Судженням є зміст речення. **Умовивід** – найскладніша форма мислення. Умовиводом називають такий зв'язок суджень, в якому з одного або кількох попередніх суджень (засновків) виводиться інше судження (висновок). Умовиводи відповідають найскладнішим зв'язкам реальності. Існує складна система видів умовиводів. Їх поділяють на дедуктивні та індуктивні. Дедуктивний умовивід – це умовивід, в якому із загального судження-засновку одержується з необхідністю судження-висновок. Індуктивним називають умовивід, в якому на основі повторюваності певної ознаки у частини предметів даного класу робиться ймовірний висновок про належність цієї ознаки всім предметам даного класу.

**Інтуїція** – спосіб осягнення істини через безпосереднє її споглядання без обґрунтування за допомогою доказів. Розрізняють чуттєву інтуїцію, емоційну

інтуїцію (емпатію) – інтуїтивне пізнання емоційного стану іншої людини, раціональну інтуїцію – безпосереднє інтелектуальне знання (особлива роль раціональній інтуїції відводиться у математиці). В історії філософії, крім інтуїції, відомі версії процесу пізнання, які в його основу кладуть такі елементи психологічної структури особистості як волю (у волюнтаризмі А. Шопенгауера (1788-1860) і філософії «волі до влади» Ф. Ніцше (1844-1900)); почуття (в романтизмі); граничні стани переживання людиною свого існування у світі – тривогу, турботу, страх, відчай, надію (в екзистенціалізмі), віру (в релігійній філософії) тощо. Проте з огляду на свою ціннісно-сміслову спрямованість ці концепції швидше можна віднести не до гносеологічних, а до філософсько-антропологічних.

**Інтелект** – це поняття використовується як у філософії, так і у психології, у найзагальнішому сенсі це здатність мислити. Характерними особливостями інтелекту є здатність до навчання, узагальнення, накопичення досвіду, адаптація до умов, що змінюються в процесі вирішення завдань. У гносеології поняття інтелект розуміють як здатність до опосередкованого абстрактного пізнання, що виконує функції порівняння, абстрагування, утворення понять, суджень, умовиводів, на противагу чуттєвому та інтуїтивному у пізнанні.

**Штучний інтелект (ШІ)** – складне поняття, що може розглядатися як:

а) науковий напрям, що ставить за мету моделювання процесів пізнання та мислення, використання методів розв'язання задач, які використовує людина, для підвищення продуктивності обчислювальної техніки;

б) різні прилади, механізми, програми, які за тими чи іншими критеріями можуть бути названі інтелектуальними;

в) сукупність уявлень про пізнання, розум та людину, які уможливають саму постановку питання про моделювання інтелекту:

г) деякий повний аналог інтелекту людини

Прийнято виділяти два види ШІ – сильний і слабкий. Термін сильний штучний інтелект запровадив сучасний американський філософ Дж. Серль, визначивши, що ця програма буде не просто моделлю розуму, а в буквальному розумінні буде розумом, як людський розум. Подібним поняттям є поняття суперінтелект, який сучасний шведський філософ Н. Бостром визначає як інтелект, що перевершує кращих представників людського розуму практично в будь-якій сфері, із науковою творчістю, здоровим глуздом і соціальними навичками включно. Термін слабкий штучний інтелект розглядають лише як інструмент, який дозволяє розв'язувати задачі, що не потребують повного спектру людських пізнавальних здібностей.

**Знання** – це результат пізнавальної діяльності людини, що у переважній більшості культур сприймається як цінність, яка може розглядатися у двох аспектах: як мета або як засіб, в залежності від первинної інтенції суб'єкта пізнання. Поняття *знання* вживається зазвичай у двох сенсах: широкому та вузькому. У широкому сенсі про знання говорять як про будь-яке наповнення свідомості, що його людина в змозі описати, а також як про форму узагальнення і збереження результатів пізнавальної діяльності. Крім того, у мовленні слово знання часто використовується на позначення наявності відомостей про щось, для позначення вміння щось зробити («я знаю, як це здійснити»).

Поняття знання у вузькому сенсі відмінне від зазначеного. Воно відрізняється також від понять гадка, віра, переконання, розуміння. Йдеться про знання як наукове знання. Це трактування набуло поширення від періоду Нового часу і переважає у гносеології дотепер. Саме наукове знання є предметом епістемології. Знання в цьому сенсі має суттєві ознаки, без яких воно не може вважатися знанням, а саме: **обґрунтованість**, **експліцитність** (можливість вираження у знаковій формі, наприклад, у вигляді слів або формул), **об'єктивність** (визнання принаймні декількома людьми), **валентність** (наявність певної якості, наприклад, істинне знання/хибне знання), **референтність** (віднесеність до певного предмету), **рефлексивність** (здатність до самоаналізу або можливість мати знання про знання). З визначенням валентності знання пов'язані опозиції істина/хиба, епістеме/докса.

**Епістеме і докса** – це категорії (давньогрецької філософії), що первинно використовувалися для розрізнення відповідно Божественного знання та людського. Парменід співвідносив епістеме і докса для розрізнення пізнання двох рівнів реальності. Пізнання за допомогою органів чуття мінливого світу призводить до ненадійного здогаду або гадки (докси). Пізнання за допомогою розуму незмінного умосяжного буття призводить до істинного знання (епістеме).

**Розуміння** – процес, інтерес до якого загострився наприкінці ХІХ, а особливо у ХХ столітті і який почали відрізняти від знання. Завдяки працям Ф. Шлеєрмахера (1768-1834), В. Дільтея (1833-1911), М. Гайдеггера (1889-1976), Г.-Г. Гадамера (1900-2002), П. Рікера (1913-2005) склалося уявлення про розуміння як про спосіб самореалізації людини в світі. Адже розуміння – це завжди саморозуміння, оскільки коли людина прагне дещо зрозуміти, вона приписує власний сенс предмету (осмислює його). Цей смисл людина мусить усвідомити, а це і є саморозумінням. Цим розуміння відрізняється від знання, оскільки воно суб'єктивне і до нього не висуваються вимоги бути



загальнозначущим, експліцитним, аргументованим. Розуміння – це процес переінтерпретування, завершити який неможливо, оскільки нове звернення до предмету розуміння завжди додаватиме нові сенси. Розуміння починається з осмислення, причому для здійснення розуміння це осмислення мусить бути цілісним і системним. Ознаку істинності ми приписуємо знанню, але ознаку зрозумілості ми приписуємо об'єкту.

*Істина* у її класичному розумінні – це відповідність людського знання дійсності, тотожність людської думки і об'єкта. Питання про характер відповідності знання і власне можливості тотожності думки і об'єкта є предметом дискусій між різними філософськими школами та напрямками від найдавніших часів і дотепер. Складність цього питання не усвідомлюється достатньо, допоки йдеться про предмети і зв'язки буденного життя, про використання звичних речей та соціальних форм. Власне, проблема істини виникає тоді, коли людина намагається ввести до власного досвіду невідомі раніше об'єкти та відношення. Істина фіксує об'єктивний зміст людського знання. Але процес і акт цієї фіксації можливі лише на основі діяльності суб'єкта. Істина визначає межі збігу знання та дійсності. Обмеженість істини пов'язана з тим, що людське пізнання динамічне, тому істину розглядають як процес. Відносність істини, тобто здатність давати обмежене знання про об'єкт, є природною властивістю істини, але водночас істина абсолютна, оскільки вказує на межі в яких людське пізнання збігається з об'єктом.

Поки поняття *істини* використовувалося в загальному і не дуже визначеному вигляді, особливих труднощів з його вживанням не виникало. Можна було вірити, що наукове знання дає нам більш-менш адекватну картину дійсності й у цьому сенсі є істинним, критерієм істинності знання є практика.

Хоча перший сумнів у цьому був висловлений ще Кантом в поглядах на те, що сама по собі об'єктивна дійсність нам не дана і можна говорити лише про відповідність знання даним досвіду, які істотно залежать від нашої власної розумової діяльності. З появою ж нових засобів аналізу науки на рівні окремих теорій, пропозицій, процедур пояснення, перевірки тощо загальні міркування про істину і практику стали ще менш ефективними.

Тому проблематизація істини у філософській думці XIX-XX ст. призвела до появи (крім *теорії кореспонденції*, або відповідності знання реальності) *теорії когеренції*, або узгодження елементів знання, істинність на основі системності знання, його єдності; *прагматичної теорії істини*, що будується на визнанні методологічно-інструментального й етичного значення цієї категорії, *конвенціональної теорії*, де істина є завжди продукт певної (частіше негласної) угоди між учасниками пізнавального процесу. Ці концепції повинні

розглядатися у взаємодії, оскільки вони носять взаємодоповнювальний характер, по суті, не заперечуючи одна одну, а виражають різні аспекти істинного знання.

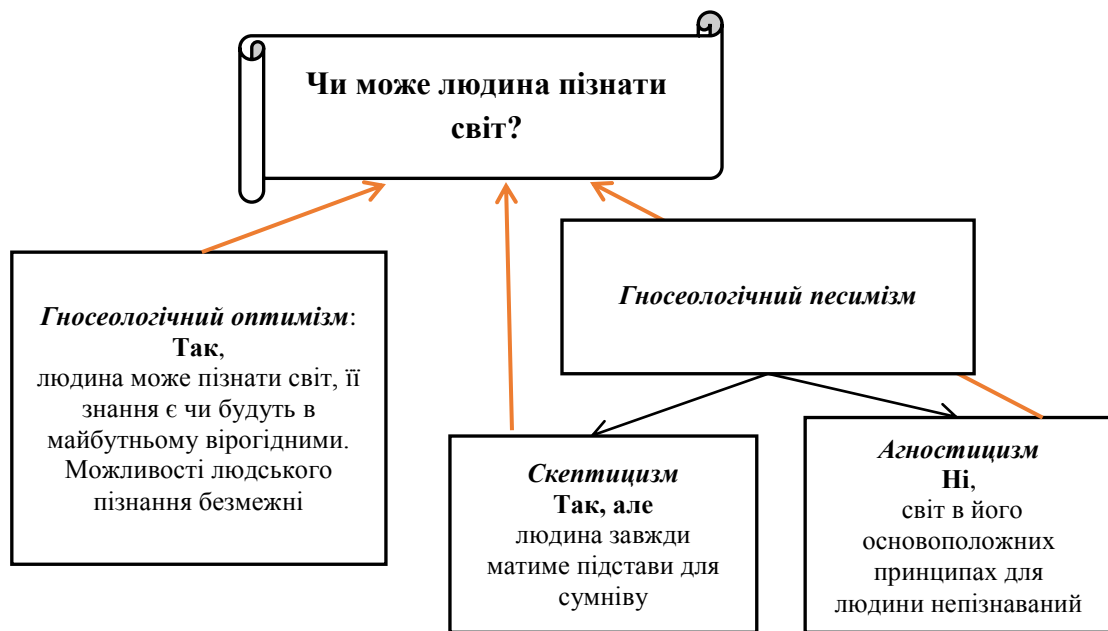
Відповідно до загального духу часу деякі філософи порушують питання про відмову від поняття істини взагалі, вважаючи його використання ознакою міфологічного мислення. Але чим стає знання, якщо воно не несе в собі істини? Тому, істину як ідеал наукового пізнання можна визначити як ідею регулятивного порядку. Вона швидше вказує напрям руху до мети, аніж створює образ самої мети, скеровує пошукача у необхідному напрямку.

## **Б. Основні проблеми гносеології**

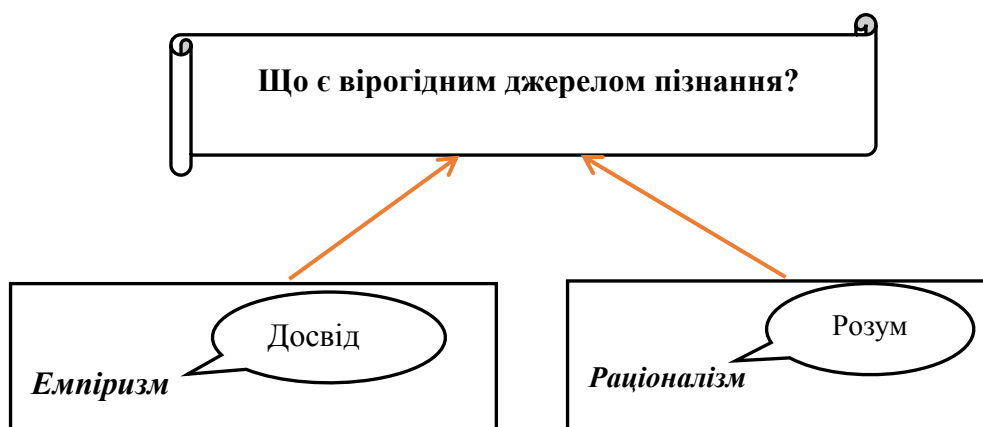
*Перша систематична філософська теорія пізнання* була створена І. Кантом (напр. XVIII ст.). Термін *гносеологія* був уведений у філософію в середині XIX століття. І, починаючи від праць І. Канта, у філософії виникли дві протилежні позиції щодо того, з чого мусить починатися будь-яка філософська система – онтологізм та гносеологізм. *Онтологізм* – це позиція, в основі якої лежить переконання, що початком філософської системи повинно бути вчення про світ, про буття (онтологія). *Гносеологізм* стверджує, що філософська система мусить починатися з дослідження пізнавальних можливостей людини (гносеології). Кожна з позицій має достатньо аргументів для доведення власної слушності. Наприклад, онтологізм стверджує, що перш, ніж вивчати людські можливості щодо пізнання світу, варто з'ясувати чим є світ, адже відповіді будуть різнитися в залежності від того, вважати світ реальністю, що існує поза людиною і незалежно від неї, чи таким, що існує виключно у її свідомості. Гносеологізм, в свою чергу, стверджує, що людина не може говорити про світ (що має умоглядну сутність), не з'ясувавши спочатку, чи може вона в принципі пізнавати дещо умоглядне, приховане за явищами. Нерозв'язність даної дилеми зникає, якщо сприймати філософію не як систему, що має безумовне начало, а як діяльність запитування, яка повсякчас вдосконалюватиме власні міркування, але яка не може втілитися у остаточну систему і дати остаточні відповіді.

У процесі пізнання людина (суб'єкт пізнання) виділяє себе зі світу (об'єкту пізнання) і протиставляє себе світові, тому гносеологія відштовхується від протиставлення людини і світу, що породжує у свою чергу основні проблеми і питання гносеології. І найперше з них: чи може людина в принципі пізнати світ, і якщо може, то наскільки вірогідними будуть її знання, та чи

існують межі пізнання. Відповідно існують протилежні погляди – *гносеологічний оптимізм* та *гносеологічний песимізм*.



Гносеологічного оптимізму дотримуються науковці, адже якщо не вірити в пізнавальні можливості людини та вірогідність отриманих нею знань, зникає сенс у наукових дослідженнях загалом. Крайній вияв гносеологічного песимізму – *агностицизм* – найкраще представлений у роботах І. Канта. *Скептицизм* стверджує, що наше знання набагато обмеженіше, ніж ми собі уявляємо. Гранічний вияв скептицизму представлено у вченнях давньогрецьких філософів Піррона, Агріппи, Секста Емпірика, що дійшли висновку про марність спроб знайти остаточно встановлену істину, тож стародавні скептики запропонували утримуватися від будь-яких суджень. В новочасній філософії скептиком був Р. Декарт (хоча багато хто не вважає його скептиком), що проголосив сумнів єдино безсумнівним. Приклад класичного скептицизму представлений Д. Юмом. Ніхто не може остаточно заперечити сумнів скептика. Але чому те, що ми знаємо менше, ніж думаємо, що знаємо, має таке велике значення? Чому знання цінне для нас? Напевне, тому, що знання – це те, що пов’язує нас зі всесвітом, воно об’єднує світ і наше Я. Знання зменшує екзистенційну ізоляцію самотньої свідомості: якщо ми не впевнені у своєму знанні, то ми закриті у власному приватному світі. Наша свідомість може бути більше подібною до в’язниці, ніж до вікна у світ. Таким чином, роль знання величезна. Відповідно виникає питання про вірогідність джерел, з яких ми отримуємо наші знання.



**Раціоналізм у гносеології** заснований на тому, що людське пізнання підпорядковане суворим закономірностям, здійснюється в межах чітких схем, якими людина наділена від народження. Вирішальне значення в пізнанні, на думку раціоналістів, належить розумові, логіці, дедуктивним виводам одних думок із інших, абстрактним міркуванням і твердженням, що теоретично доводяться. Класичним прикладом застосування раціоналістичної методології є доведення теорем у математиці або формул в логіці, коли на основі вже відомих, доведених, безперечно істинних тверджень за допомогою певних логічних ланцюжків міркувань ми отримуємо нові висновки.

В історії філософії вироблено кілька версій *раціоналістичної* гносеології. В античності цю лінію розвивали, зокрема, елеати, Піфагор, Платон, стоїки, неоплатоніки; в добу середньовіччя – більшість представників схоластики; в Новий час – Р. Декарт, Б. Спіноза, Г. Ляйбніц; раціоналістами були також представники німецької класичної філософії.

**Емпіризм**, натомість, передбачає, що все знання людина отримує з досвіду – зовнішнього або внутрішнього. Завдання ж розуму полягає виключно в систематизації даних відчуттів. Найважливішими для пізнання, згідно з принципами емпіризму, є індуктивний метод, можливість експериментальної перевірки тих чи тих постулатів. Фактам у емпіризмі надається перевага над теорією, досвіду над розумом, а практиці над логічними умовиводами. Так, провівши певну кількість експериментів і спостережень з різними рідинами, виявивши їх перехід при нагріванні до певних температур у газоподібний стан, можна сформулювати загальний висновок, що всі рідини випаровуються.

Емпіризм в історії філософії представлений: в античності – у вченнях атомістів, до певної міри – Арістотеля; в середньовіччі – номіналістів доби пізньої схоластики; в новочасний період – у Ф. Бекона (1561-1626), Т. Гоббса (1588-1679), Дж. Локка (1632-1704), французьких матеріалістів; в ХІХ ст. – у класичному позитивізмі і, значною мірою, в марксизмі.

Ще одна проблема гносеології стосується *дефініції об'єкта пізнання*.



Прихильники *реалізму* вважають, що людське знання про об'єкти відповідає реальному світові, *феноменалізм* же наполягає на тому, що людина може пізнавати лише феномени власної свідомості, адже всі об'єкти світу доступні людині лише через посередництво її свідомості.

В залежності від того, як визначається суб'єкт, об'єкт та характер взаємодії між ними, проблематизується визначення самого процесу пізнання.

Якщо в структурі пізнання виділяють суб'єкт, об'єкт та *інтенцію* (спрямованість суб'єкта на об'єкт), то таке пізнання визначається як *відношення*. Стан інтенції передбачає вирізнення об'єкта з маси речей. Головне тут – чітке розрізнення станів інтенції та властивостей самого об'єкта. Якщо ж розрізнення не відбувається, то об'єкти з таких, що існують самостійно, перетворюються лише на комплекси людських почуттів.

Суб'єкт пізнання може бути *активним*, може бути *пасивним*. Якщо суб'єкт активний, то процес пізнання розцінюється як певна *діяльність*. Першим, хто здійснив послідовну спробу осмислити пізнання як рід діяльності був І. Кант. Діяльного суб'єкта він вважав епіцентром пізнання, а об'єкт мислив повністю підпорядкованим людським пізнавальним зусиллям. Тобто, суб'єкт сам конструює об'єкт власною творчою діяльністю.

Якщо суб'єкт пасивний, то витоки активності приписують об'єктові, що діє на суб'єкт, який перетворюється таким чином на реєстратор відображень об'єкта. Такий процес пізнання кваліфікується у філософії як *відображення*. Витоки даного розуміння виникли ще за часів античності, найбільшої ж розробки досягли у марксистській філософії.

Можна стверджувати, що пізнання та його форми демонструють свою багатовимірність. Не можна відкидати впливу об'єктів на людське знання, з

іншого ж боку, вироблені знання скеровують і регулюють пізнавальну діяльність людини, визначають характер завдань, спрямовують пошук, проектують майбутній стан світу, тобто це і творення дійсності. Таким чином, ми можемо говорити про єдність відношення, відображення та конструювання дійсності у пізнанні.

Вище, у визначенні підходів до розуміння істини, вже йшлося про різні концепції істини, що склалися у історії людської думки. Кожна з них має власні проблеми і недоліки, про які варто знати.

**Когерентна концепція істини** передбачає послідовність і системність суджень, тобто судження є істинним, якщо воно не суперечить іншим судженням у цілісній системі поглядів. Проблема з цією концепцією істини в тому, що вона дозволяє судженню бути істинним в системі, скажімо, мого світобачення, але не обов'язково, що і вашого. Крім того, вона, забезпечуючи внутрішню стрункість і несуперечливість системи, не враховує зовнішнього відношення (відповідність наших суджень про світ самому світові).

**Конвенціоналістська концепція** стверджує, що істина є завжди продуктом певної угоди між учасниками пізнавального процесу. У різних науках і різних наукових співтовариствах існують різні «правила гри», а всі докази будуються лише на основі прийнятих конвенцій. Відповідно, те, що може трактуватися в рамках одного наукового співтовариства як істинне знання, в іншому буде розцінене, як знання помилкове. Так завжди буває, коли зіштовхуються представники різних шкіл у науці і філософії. При всій значимості факту угод у пізнавальній діяльності його все-таки не слід доводити до абсурду, тому що в підсумку це приводить науку і філософію – сфери доказового і систематичного мислення – до обскурантистської, по суті, тези, що «у кожного своя істина».

**Прагматична теорія істини** стверджує, що критерієм істинності є практика. Істиною є те, у що корисно вірити, що найкраще сприяє задоволенню наших цілей. Якщо у вас будуть помилкові уявлення, то ви не будете діяти ефективно, таким чином істина стає умовою ваших хороших стосунків з дійсністю, вона, зрештою, робить вас щасливим. Проблема цих уявлень в тому, що істина не завжди робить нас щасливими, оскільки дійсність не завжди приємна для нас. Звісно, істина часто корисна, але це не означає, що істинним є лише те, у що корисно вірити. Висловлюючись образно, прагматична концепція ставить возка перед конем: переконання корисні, коли істинні, але не істинні, бо корисні.

**Кореспондентська теорія** стверджує, що істинним є те, що відповідає дійсності. Зрозуміло, що ці уявлення базуються на здоровому глузді. І загалом,

мабуть, це правильне уявлення. Судження «сніг білий» істинне, коли сніг насправді білий. Але нам треба бути обережними. Коли ми говоримо, що судження «сніг білий – істина», то це означає, що те, про що ми говоримо, має властивості, які ми приписуємо йому. Це іноді називають «теорією надлишковості», яка стверджує, що слово «істина» використовують, аби уникнути повторів або багатослів'я. Якщо я стверджую, наприклад, що всі слова Папи Римського – істина, то я просто коротко висловлюю все те, що можу висловити, повторюючи його слова.

Але у будь-якому випадку питання про істину – це питання про об'єкти, дані нам, оскільки вони постають перед нами як дані. І саме дійсність робить уявлення істинними або хибними. Це передбачає об'єктивність істини, в тому сенсі, що вона не залежить від наших гадок. Коли люди використовують фразу «істина для мене», вони просто мають на увазі, що їхні уявлення відрізняються від уявлень інших, але це мало стосується істини. Який сенс у тому, що дещо істинне тільки для одного? Близна снігу – питання, яким він є насправді, а не яким його бачать різні люди.

На сучасному етапі філософської рефлексії перед гносеологією постає ряд нових проблем. Вступ людства в епоху глобальної комп'ютеризації не тільки загострив увагу звернену до знання, його ролі у соціально-економічному й технологічному розвитку суспільства, але поставив перед людством ряд нових дуже непростих проблем. Вони пов'язані з загрозами інформаційного маніпулювання свідомістю людини і зростанням невідповідності між темпами оновлення знань і психофізичною здатністю людини до їхнього засвоєння.

З одного боку, маємо **кризу проектів раціоналістичної перебудови світу** відповідно до непомірних матеріальних запитів людини. Розум виявився в ХХ-ХХІ століттях не тільки позитивною, а й глибоко руйнівною силою, що ставить під питання як буття природи, так і буття самої людини разом з культурою. Антропоцентризм і технократизм як загальнокультурні настанови виявилися нежиттєздатними. З іншого боку, має місце технологічний вибух, пов'язаний з гігантським прогресом техніки і формуванням **інформаційного суспільства**, що відкриває перед людством широкі перспективи і висуває нові вимоги до пізнання. Йдеться, зокрема, і про соціокультурні наслідки імплементації досягнень у галузі штучного інтелекту. Так, взаємодія великої кількості складних комп'ютерних програм може призводити до непередбачуваних розробниками наслідків. Вихід роботів (нанороботів, фентороботів) з-під контролю внаслідок програмного збою, комп'ютерного вірусу тощо з подальшим ходом науково-технічного прогресу становитиме собою не локальну чи регіональну проблему, а загрозу існуванню усієї планетарної

цивілізації. Віртуальність сформованої свідомості (людини зміненої внаслідок розвитку високих технологій) може стати для її розсудку ближчою та реальнішою, ніж та конкретна матеріальність, яка залишиться за межами її прямого сприйняття. Поширення інтерактивних форм комп'ютерної віртуалізації (наприклад, досконалих імітаторів із залученням не тільки аудіо та відео, але й тактильних, назальних, смакових тощо ефектів, актуалізації образів з пам'яті користувача, активізації почуттів, емоцій внаслідок прямого впливу на мозок) може призвести до того, що вони стануть не менш шкідливими для суспільства, ніж наркотична залежність. Надалі штучний інтелект зможе запропонувати потенційну майже тотальну втечу від реальності, що призведе до втрати особистості для суспільства. Гіпотетично, може виникнути проблема взаємодії носіїв універсального штучного інтелекту та суспільства.

Але завчасне створення теоретичної бази подібних досліджень є конструктивним, хоча б для того, щоб не бути захопленими зненацька черговою науково-технічною революцією. Більше того, за такої постановки питання штучний інтелект може розглядатись не тільки як соціокультурний чинник, але й як чинник універсальної еволюції.

## **В. Контрольні запитання**

- 1) Що означає термін гносеологія? Поясніть у чому різниця між гносеологією та епістемологією?
- 2) Які основні гносеологічні категорії ви знаєте?
- 3) Що таке суб'єкт і об'єкт пізнання? Охарактеризуйте їх.
- 4) У чому полягає різниця між знанням, розумінням, вірою, гадкою?
- 5) Охарактеризуйте поняття знання у широкому та вузькому сенсі. У якому значенні ми вживаємо слово знання у буденному житті та гносеології?
- 6) Що, на ваш погляд, є підґрунтям людської фантазії – знання, віра, переконання, розуміння життя або дещо інше?
- 7) Що ви думає про можливість пізнання людиною світу? Як ви ставитесь до позиції скептицизму у цьому питанні? У чому сила і слабкість гносеологічного скептицизму?
- 8) У ваших судженнях про світ ви надаєте перевагу відчуттям чи розуму?
- 9) Як ви гадаєте, якби людина мала більше органів відчуття, могла би вона пізнати більше?
- 10) У чому полягає різниця між раціоналізмом та емпіризмом?



11) Що таке, на ваш погляд, інтуїція? Відповідь обґрунтуйте.

12) Як ви розумієте істину, на які її критерії ви зважаєте, стверджуючи істинність того чи іншого судження ?

## **Г. Література для подальшого читання**

1. Рассел Б. Человеческое познание, его сфера и границы / Бертран Рассел [пер. с англ. Н. В. Воробьева]. – К. : Ника-Центр, 2001. – 560 с.

2. Джеймс У. Прагматический взгляд на истину и его неверные толкования / Уильям Джеймс / Воля к вере. – М., 1997. – С. 343-359.

3. Поппер К.Р. Объективное знание. Эволюционный подход / Карл Поппер. – М.: Эдиториал УРСС, 2002. – 384 с.

4. Фейерабенд П. Против методологического принуждения. Очерк анархистской теории познания / Пол Фейерабенд / Избр. труды по методологии науки. – М.: Прогресс, 1986. – С. 125-467.

5. Тулмин С. Человеческое понимание / Стивен Тулмин. – М.: Прогресс, 1984. – 328 с.

6. Полани М. Личностное знание. На пути к посткритической философии / Майкл Полани. – М. : Прогресс, 1985.– 344 с.

7. Заблуждающийся разум? Многообразие вненаучного знания. – М. : Политиздат, 1990.– 464 с.

8. Витгенштейн Л. О достоверности [фрагменты] / Людвиг Витгенштейн [Пред. А. Ф. Грязнова] // Вопросы философии. – 1984. – № 8. – С. 142-149.

## 3. Логіка

### А. Базові терміни логіки

**Міркування** — зіставлення думок, пов'язання їх задля відповідних висновків, іноді - логічне мислення.

**Істина** – це знання, що відповідає своєму предмету, що збігається з ним; істина – одна з центральних категорій гносеології – адекватне відображення об'єктивної дійсності у свідомості людини, її судженнях, умовиводах, теоріях об'єктивної дійсності. До числа основних властивостей, ознак істини можна віднести: об'єктивність за своїми зовнішніми джерелами і суб'єктивність за своїми внутрішнім ідеальним змістом і формою; процесуальний характер (істина є процес, а не "голий результат"); єдність абсолютного, стійкого (тобто "вічні істини") і відносного, мінливого в її утриманні; взаємозв'язок абстрактного і конкретного ("істина завжди конкретна"). Протилежністю істини і разом з тим необхідним моментом руху пізнання до неї є хиба. У формальній логіці істиною вважають одне з двох логічних значень, яке приписують судженням (висловлюванням). В мовах програмування «істина» — одне з двох значень, які можуть приймати логічні змінні.

**Логічні помилки** – це помилки в умовиводах, міркуваннях, визначеннях понять, доказах і спростуваннях, викликані порушенням законів і перекручуванням форм мислення. Логічні помилки бувають формальні та неформальні. Неформальні вказують на невідповідність думки в тій чи іншій її формі реальної дійсності, а формальні – на порушення законів і правил утворення думки. Аргументація з неформальними логічними хибами може бути вірною формально, але хибною по суті. Також у традиційній логіці всі логічні помилки поділяються на ненавмисні – паралогізми і навмисні – софізми.

**Ознака** предмета. Поняття є основним і істотним елементом логічного мислення. Кожна наука здійснює своє пізнання, утворюючи поняття про досліджуванні нею предмети. У всякому понятті предмета мисляться ознаки предмета. Під ознаками предмета ми розуміємо всі його властивості, діяльність, функції, відношення, взагалі всі ті його риси, завдяки яким даний предмет є тим, чим він є. Так, наприклад, розмір предмета, тобто його довжина, ширина, і висота, його положення у просторі відносно інших предметів, колір, запах, те, як впливає це предмет на інші – все це буде ознаками предмета. Своїми ознаками предмети або відмінні один від одного, або схожі один з одним. **Істотною ознакою** предмета ми називаємо таку його ознаку, яка виражає

природу предмета, або те без чого предмет перестає бути тим, чим він є. Так, істотною ознакою золота як хімічного елементу буде: метал жовтого кольору, розчинний тільки у царській горілці, питома вага – 19,3. Втім такі ознаки золота, як форма його злиття (куля, куб...), є ознаками випадковими або неістотними.

**Поняття предмета.** Поняття як відображення в мисленні істотних ознак предмета є вираження самої суті предмета. Не варто змішувати з ознаками предмета – ознаки власні. Власна ознака предмета не належить до істотних, проте витікає або впливає з істотних ознак. Наприклад, рівність суми внутрішніх кутів трикутника  $2d$  витікає із істотних ознак трикутника. Будь-яке поняття як сукупність істотних ознак предмета, об'єднаннях в одній думці, є результат **логічної абстракції** (лат. *abstrahere* – відволікання): коли від усіх предметів даного роду ми відволікаємо їх істотні ознаки і потім об'єднуємо ці ознаки в одну цілісну думку, або в одну ідею, про даний предмет. **Поняття предмета є відображення в нашій думці істотних і необхідних ознак предмета.**

**Судження** є відображенням того, як предмети оточуючої нас дійсності або певним чином пов'язані між собою, або роз'єднані. Зв'язність одного предмета з іншим виражається у вигляді стверджувального судження, а роз'єднаність – у вигляді заперечуваного. Судження як акт думки виникає на практиці, в діяльності людини. Працюючи, роблячи винаходи, людина завжди що-небудь стверджує, об'єднує, пов'язує або відділяє, відкидає, роз'єднує. Судження може бути або істинним, або хибним. *Істинність взагалі виражається тільки в судженнях; якби у людини не було здібностей до винесення судження, то вона не могла б говорити про істину.*

Якщо наше пізнання полягає в тому, що ми порівнюємо, зіставляємо між собою явища світу, одні ототожнюємо, інші розрізняємо, то саме це ототожнення і розрізнення відливається в судженнях. Тобто про судження йдеться лише в тому випадку, коли ми зіставляючи одне поняття з іншим що-небудь стверджуємо або заперечуємо. Звідси наявне те, що в кожному судженні варто розрізнявати два поняття, між якими встановлюється зв'язок, і сам цей зв'язок. Те поняття із яким ми що-небудь зіставляємо є суб'єктом S (лат. *Subjectum*); те, що зіставляється із ним носить назву предикат P (*Praedicatum*). Зв'язуючи елемент, за допомогою чого відбувається зіставлення суб'єкта і предиката, називається зв'язкою (*copula*). S і P називають також термінами судження. Судження можна виразити формулою S-P (- є зв'язка); наприклад: *метали – провідники електричного струму* (зв'язка – мислиме нами відношення між поняттями). **Судження – є таке зіставлення двох понять, в якому**

встановлюється об'єктивний зв'язок між множинними предметами та ознаками, або зв'язок між предметом та класом предметів. (Можуть бути такі висловлювання, які є цілком правильними в граматичному відношенні, проте які водночас не мають ніякого об'єктивного змісту і являють собою чисті нісенітниці (такі висловлювання не є судженнями). Не всяке висловлювання є судженням.

**Висновок (або умовивід)** є встановленням якого-небудь нового судження на підставі одного чи декількох інших суджень. У висновках виявляється дійсна природа думки; через висновок стає можливим перехід від мислення до дії, до практики. Висновки розширюють наше знання та поглиблюють його; значення висновку для логіки таке велике, що логіка все більше стає наукою про висновок.

Висновок передбачає наявність декількох суджень. Втім не всяка послідовність суджень може бути названою висновком (наприклад, сніг білий, сніг холодний, сніг пухнастий, така послідовність суджень не є висновком). У висновках зв'язок одного судження із іншим виявляє *підпорядкування*, в силу якого одне судження (підстава) є таким, що обумовлює інше судження (наслідок, висновок). В висловлюванні «барометр швидко відхилиться ліворуч, тобто слід очікувати на грозу» - друге судження підпорядковане першому і тому дається як його висновок.

Логіка поділяє висновки на дві основні категорії – *дедуктивні* та *індуктивні*, до того ж дедуктивні висновки являють собою виведення (deductio) часткового випадку з якого-небудь загального положення. В індуктивних висновках (inductio), навпаки, на підставі часткових випадків прямують до загального положення. Прикладом дедуктивних висновків може виступити наступна думка: «Всі паралелограми поділяються діагоналлю на два різних трикутника». Друге судження тут постає як заключення стосовно першого. В якості приклада індуктивного висновку можна навести наступне міркування: «Освічений керівник – найкращий керівник, освічений дослідник – найкращий дослідник, тобто, у будь-якій справі освічена людина – найкраща». Логіка розділяє всі висновки на безпосередні і опорядковані. У висновках безпосередніх ми прямо від одного якого-небудь судження переходимо до іншого; у висновках опосередкованих ми від одного судження переходимо до іншого через опосередкування третього. Це третє судження може бути дано або самотійно, або може бути тільки припустимим, втім в будь-якому випадку воно завжди може бути виявлено шляхом логічного аналізу.

**Закон.** Дійсність, поняття якої охоплює природу, суспільство і мислення розвивається згідно певних законів. Закон – це внутрішні необхідні всезагальні

й істотні зв'язки предметів і явищ об'єктивної дійсності, це те що постійно перебуває в предметах, повторюється і залишається в них при розвитку і змінах. Кожна сфера об'єктивної дійсності має свої, притаманні тільки їй закони. Мислення, як узагальнена і опосередкована форма відображення дійсності, також має свій закони. Специфічність цих законів полягає в тому, що вони є відображенням зв'язків і відношень внутрішньої структури думок, яка історично склалася в процесі практики мислення на основі об'єктивних властивостей і відношень зовнішнього світу

**Формально-логічні закони логіки.** Логічне мислення може мати справу лише з поняттями, у яких чітко усталені ознаки. Ось чому для того, щоб мінливу дійсність «схопити» своїм пізнанням, її слід певним чином зупинити, зафіксувати в її суттєвому вигляді, «сфотографувати» Це відносна сталість визначеність прикметив і явищ зберігається доти доки зміни які відбуваються в них не приведуть до нової якості. Водночас кожен предмет, незважаючи на зміни, які в ньому відбуваються, зберігає свої основні риси, які виступають як тотожні, тобто рівні самі собі, як ті ж самі. Тотожними є ознаки, які, незважаючи на зміни, що поступово відбуваються в предметі, зберігають свою визначеність. Тотожність ознак предмета дає можливість не сплутати його із предметами, а розуміти як конкретну, визначену особливість. Пізнаючи предмети чи явище на основі тотожних ознак їх визначеності, людина пізнає саме цей предмет, а не інший, незалежно від ситуації, в якій він перебуває. В процесі пізнання людина мислить про кожний предмет чи явище як про щось визначення. Визначення логічне мислення вимагає дотриматися чіткого і незмінного поняття протягом всього процесу логічних операцій з ним. Ця вимога одержала в логіці назву **закону тотожності** який можна сформулювати так.

*В процесі завершеного мислення чи обміну думками поняття і судження повинні зберігати свою однозначність тобто бути тотожним самим собі .*

В математичній логіці закон тотожності позначається формулою:  $A \in A$ , або  $A=A$  (A тотожно A).

В процесі мислення його складові пов'язуються між собою. Для того, щоб наше мислення вірно відображало дійсність, вело нас до істини, щоб воно було логічним, – в ньому зв'язок понять і суджень має будуватися і підпорядковуватися певним логічним вимогам. Одна з цих вимог формулюється логічним законом, який називається **законом суперечності**.

*Не можуть бути одночасно істинними два висловлювання, в яких одне стверджує щось про предмет, а інше заперечує те ж саме, про той самий предмет в один і той же час, в одному і тому ж відношенні.*

Судження «А є Б» і «А не є Б» не можуть одночасно бути істинними в одному і тому ж відношенні.

Головною умовою застосування **закону виключеного третього** при характеристиці речей і явищ об'єктивної дійсності є наявність категоричної альтернативної ситуації, що характеризує стан речей у формі дилеми «або - або». Закон виключеного третього можна сформулювати так:

*З двох суперечливих суджень одне буде істинним, Друге хибним, а третього не дано. (tertium non datur) «А є Б» або «А не є Б»*

**Закон достатньої підстави.** *Будь-яке істинне судження повинне мати свою підставу. (Істинна думка має бути обґрунтована іншими думками, істинність яких безсумнівна, уже доведена).*

Формулою цей закон записується: «Якщо є Б, то у нього є основа А». Цей закон фіксує те становище в реальній дійсності, згідно з яким будь-яке явище чи річ має свою причину. В логіці положення, що слугує основою для висновку, називається підставою (R – ratio), а сприйнятий нами висновок (C – consequential) – наслідком. Слід мати на увазі, що ті судження (думки, положення), що виступають в ролі підстав для логічних висновків, самі потребують достатніх обґрунтувань. В пошуках підстав для тих чи інших тверджень ми можемо прямувати в нескінченність. Логіка та практика людського життя нам давно підказали, що у нас завжди є достатньо підстав, щоб в цьому русі в нескінченність зупинитися на таких безумовних істинах: 1) очевидність; 2) незаперечні факти; 3) аксіоми і постулати (постулати Евкліда); 4) закони природи; 5) наукові теорії. Істинність судження (думки, положення) лише тоді може мати достатню підставу, коли вона може логічно переконливо дійти до перерахованих видів незаперечних істин.

## **Б. Основні проблеми класичної та некласичної логіки**

**Мислення** людини неодмінно підпорядковується **логічним законам** і протікає в **логічних формах** незалежно від науки логіки. Люди мислять логічно, навіть не знаючи, що їх мислення підпорядковується логічним закономірностям. Але звідси не випливає, що вивчати людям не потрібно. Знання законів і форм мислення, їх свідоме використання в процесі пізнання підвищує **культуру мислення**, виробляє навик мислити більш правильно, розвиває критичне відношення до своїх і чужих думок. Тому думка, ніби вивчення логіки не має практичного значення, є хибною. Мислити логічно – це значить мислити точно і послідовно, не допускаючи суперечностей у своїх

*міркуваннях*, вміти викривати *логічні помилки*. Ці якості мислення мають велике значення в будь-якій області наукової і практичної діяльності.

Логіка забезпечує нас так званими похідними знаннями, - дає можливість висновки з вже відомого поширювати на сфери ще недослідженого нами. Логіка дисциплінує мислення, звільнюючи його від плутанини і непорозумінь. В сфері мислення вона є тим ліхтарем, що в темряві освітлює шлях, котрим ми збираємося прямувати, виявляє перешкоди, які слід обійти або переступити, - і тим самим запобігає нашому падінню в провалля оман.

В Стародавній Греції словом "Логіка" (від грец. λογική— слово, значення, думка, мова) - часів класичної грецької мови - назвали сукупність вимог до послідовного, що веде до здобуття істини, мислення. Узагальнюючи накопичений досвід та збагачуючи його своїми власними доробками, грецький філософ Арістотель (384 - 322 роки до нашої ери) вперше склав систему вимог до того мислення, яке веде до пізнання істини - вперше написав своєрідний курс Логіки, який пізніше було названо *Органом*, тобто - знаряддям здобуття знань. Логіка Арістотеля відіграла найважливішу роль в збереженні та розвитку кращих здобутків людської культури. Для порівняння зауважимо, що Логіка Арістотеля в системі культури людства має не менше значення, аніж відомі постулати Евкліда в системі геометрії.

Значний внесок в наступний розвиток Логіки згодом внесли такі видатні філософи як Раймунд Лулій (1235 - 1315), Френсіс Бекон (1561-1626), Рене Декарт (1596 - 1650), Г.-В. Лейбніц (1646 -1716) І. Кант (1724 - 1804), Г. -В. -Ф. Гегель (1770-1831), Джон Стюарт Міль (1806 - 1873), Рудольф Карнап (1891 - 1970), група логіків: Г.І. Челпанов (1862- 1936,), Ян Лукасевич (1878- 1956), К.П. Руденко (1919- 1994) та інші.

Загалом же існуючі логічні теорії прийнято ділити на два класи, що утворюють *системи класичної та некласичної логіки*. Класична логіка як система знань сформувалася ще в 4 ст. до н.е. в працях згадуваного вище давньогрецького мислителя Аристотеля. Класична логіка включає в себе: *логіку традиційну*, яку подекуди неправомірно ототожнюють з силогістикою та *логіку висловлювань і логіку предикатів*, тобто *логіку сучасну*.

Класична логіка спирається на *принцип двозначності*, відповідно до якого будь-яке висловлювання є або істинним, або хибним.

У роботах дослідників, які стояли біля витоків класичної логіки (наприклад Чарльз Пірс – (1839-1914), була поступово реалізована *ідея переміщення в логіку математичних методів*. Один з дослідників, які зробив значний крок в математичній логіці в ХХ ст.. був Готліб Фреге (1848-1925). Класична логіка орієнтувалася головним чином на аналіз математичних

міркувань. З цими пов'язано багато її особливостей, які часом розцінюються як її недоліки. У процесі розвитку вона виявилася однією з багатьох логічних теорій. Але це не означає, що вона являє собою винятково історичний інтерес.

Традиційна або класична логіка як і раніше *залишається ядром сучасної логіки*, вона зберігає як теоретичну, так і практичну значущість. Результатом згадуваної вище критики стало виникнення нових розділів сучасної логіки, що становлять у сукупності логіку неklasичну.

Скажемо ж окремо про кожну з них.

### ***Логіка традиційна***

Предметом логіки взагалі, також, як і логіки формальної, є закони і форми, прийоми і операції мислення, за допомогою яких людина пізнає навколишній світ. Пізнання як процес відображення об'єктивного світу свідомістю людини являє собою сутність чуттєвого і раціонального пізнання. На відміну від чуттєвого пізнання, мислення відображає зовнішній світ (і не тільки!) в **абстракціях**. Відходячи від конкретного в речах і явищах, абстрактне мислення здатне узагальнювати багато однорідних предметів, виокремлювати найбільш важливі властивості, розкривати суттєві зв'язки і відношення.

Основні властивості абстрактного мислення:

- *Мислення відображає дійсність в узагальнених образах.*
- *Мислення – процес опосередкованого відображення дійсності.*
- *Мислення нерозривно зв'язане з мовою.*
- *Мислення – процес активного відображення дійсності (нове знання).*
- *Мислення підпорядковується логічним законам мислення.*

Необхідно розрізняти **істинність думки і формальну правильність міркування**. Думка істинна, якщо відповідає дійсності, і навпаки. Логічна правильність міркування це умова істинності думок. Це міркування, в якому одні думки (висновки) з необхідністю впливають з інших думок. Якщо ми прагнемо міркувати правильно, то ми повинні підпорядковувати своє мислення певним законам і правилам, мислення повинно вилитися в певні форми, щоб бути логічно прийнятним. Кожна думка має певні **зміст і форму** (структуру). Візьмемо наступні приклади:

*Всі люди смертні      Петров – людина      Тобто,      Петров - смертний*

*Всі планети обертаються навколо Сонця      Марс - планета      Тобто, Марс обертається навколо Сонця.*

Ми маємо два логічних висновки. Зміст їх різниться, проте форма одна й та ж сама. В першому випадку ми міркуємо про смертність Петрова, в другому



- про рух Марса навколо Сонця. Проте цей різний зміст, ми відливаємо в одну і ту ж саму форму.

Візьмемо тепер такі приклади:

*Всі люди смертні*

*Людина А померла*

*N - людина*

*Людина В померла*

*N - смертний*

*Людина С померла*

*Людина N - померла*

Тут один й той самий зміст, проте різні форми. Тобто, форма або структура думки – це її будова, спосіб поєднання її складових частин (скажімо форма зв'язку між поняттями у висловлюваннях). Таким чином, логічна форма, чи форма мислення, – це спосіб зв'язку елементів думки, її побудова, завдяки якій зміст існує і відображає дійсність. Дослідження логічних форм безвідносно до конкретного змісту і складає *найважливіше завдання науки логіки*.

Виявлення структури думок, її складових елементів, введення символів для вираження структури різних висловлювань називається **формалізацією**. Основними логічними формами мислення є, як вже йшлося вище, поняття, судження, умовиводи.

Як бачимо, з наведених щойно прикладів, в першому випадку думка прямує від людей взагалі конкретної людини. В другому прикладі хід думки вже інший, від окремих людей, кількість яких обмежена, до певної людини. Один і той же висновок здобутий різними шляхами (за допомогою дедукції в першому випадку, і індукції – в другому).

*Форми мислення можуть бути правильні і неправильні*. Тільки правильна форма (звичайно, при вірних засновках) може привести думку до істинних (тобто таких, що адекватно відображують дійсність в свідомості людини) результатів.

Порівняємо наступні дві форми:

*Всі люди смертні*

*Всі люди смертні*

*Петров - людина*

*Риби не люди*

*Петров - смертний*

*Риби не смертні*

В першому випадку засновки міркування і форма вірні. В другому, незважаючи на правильність засновків, висновок отриманий не вірний, такий, що не відповідає дійсності. Це тому, що міркування втілилося у неправильну форму. Міркування, в яких в результаті порушень законів та правил логіки припускаються логічних помилок, називають неправильними. Логічні помилки можуть виникати як ненавмисно (несвідомо), так і навмисно (свідомо). Логічну помилку першого типу називають **паралогізмом**, другого – **софізмом**. Софізм можна визначити як міркування, що ґрунтується на свідомому порушенні

законів і принципів формальної логіки, на свідомому обґрунтуванні, або використанні хибних аргументів, для досягнення певних конкретних цілей. Це свого роду вид «інтелектуального шахрайства».

Неправильні міркування аналізують в логіці лише з точки зору припущених в них помилок. Основне ж завдання логіки – аналіз правильних міркувань. Правильне логічне мислення людини характеризується: а) визначеністю і чіткістю; б) несуперечливістю і послідовністю; в) обґрунтованістю і доказовістю.

*Сучасна логіка* формувалась наприкінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст. але насправді її засновником можна вважати Готфріда Лейбніца (1646-1716) – його праці випереджували свою епоху на декілька століть вперед. Сучасна логіка, засновником якої був Г. Лейбніц, суттєво відрізняється від традиційної, основи якої заклав Аристотель. На другому етапі розвитку логічного знання інтереси логіків значно розширюються. Вони починають звертатися до аналізу таких типів міркувань, яким раніше взагалі було відмовлено в можливості логічного аналізу. Так, поряд з різними видами теоретичних (наукових) міркувань, основна мета яких полягає в обґрунтуванні знання, предметом дослідження багатьох логіків стають практичні міркування, основна мета яких полягає у поясненні дій людини. Виникають нові розділи логічного знання, істотно пов'язані із різними галузями наукового знання і типами міркувань у них. Це – математика, право, лінгвістика, філософія, психологія, економіка, інформатика тощо.

Спочатку сучасна логіка повністю орієнтувалася повністю на аналіз лише математичних міркувань. За її допомогою вчені намагалися розв'язати проблему основ математичного знання після того, як були знайдені парадокси у теорії множин. Цей період в її розвитку іноді називають "класичним".

Біля джерела класичної логіки стояли поряд з багатьма дослідниками Джордж Буль (1815 – 1864), Огастес (Августус) де Морган (1806 – 1871), Чарлз Пірс (1839 – 1914), Готлоб Фреге (1848 – 1925), Давід Гільберт (1862- 1943) та інші. У їхніх працях було поступово реалізована ідея перенесення у логіку тих методів, які звичайно застосовують у математиці. Результатом цієї роботи стало створення таких розділів сучасної логіки як, *логіка висловлювань*.

Мови, які використовуються в логіці, як правило називають *символічними*, оскільки в них використовується певна символіка. Наприклад, застосовується особлива символіка для позначення логічних зв'язок, а також операцій, предметів, властивостей і відносин. Використання символів сприяє скороченню записи висловлювань, що полегшує розуміння сенсу відповідних висловлювань. Відмітна особливість мов *логіки предикатів і логіки*

**висловлювань – їх екстенціональність**, ознака, суть якого полягає в наступному: для мови логіки предикатів – предметні значення її положень (аналогів імен природної мови) залежать лише від предметних значень їх складових, а істинні значення складних формул – від істинності значень складових цих формул. Аналогічним чином ситуація розгортається і в мові логіки висловлювань. Таким чином, формалізовані мови служать засобом виділення різних типів відносин речей і являють собою логічний зміст висловлювань, а також визначають форми правильних міркувань в процесах пізнання.

**Мова логіки висловлювань.** Логіка вивчає не тільки природну мову, якою люди користуються в процесі повсякденного спілкування, вона також оперує штучними, спеціально створеними для логіки мовами. Для вирішення різних завдань логіки було вироблено кілька спеціальних штучних мов. Одним з найбільш широко поширених вважається мову логіки висловлювань. Логіка висловлювань – це розділ логіки, в якому питання про істинність або хибність складних висловлювань розглядається і вирішується на основі вивчення способу побудови висловлювань з так званих елементарних, які не розкладаються на частини висловлювань за допомогою логічних операцій кон'юнкції, диз'юнкції, імплікації, заперечення тощо. **Кон'юнкція** – це логічна операція, яка відображає вживання сполучника «і» в логічних висновках. **Диз'юнкція** – операція, що представляє вживання сполучника «або». **Імплікація** – операція, якій в природній мові відповідає зв'язка «якщо ... то». Як і в природних мовах, в цій мові є алфавіт, а також складні вирази. Алфавіт мови логіки висловлювань складають такі символи:

1)  $p, q, r, s, \dots$  – пропозиційні змінні, символи для відповідних пропозицій, що виражають судження.

2) логічні терміни:

$\neg$  – заперечення («не», «невірно, що»);

$\wedge, \&$  – кон'юнкція («і») (останнім часом для позначення кон'юнкції все частіше використовується знак  $\&$ );

$\vee$  – диз'юнкція (якщо «або» вживається в єднально-розділовому значенні);

$\underline{\vee}$  – сувора диз'юнкція (якщо «або» вживається тільки в розділовому значенні);

$\rightarrow$  – імплікація («якщо ... то ...»);

$\leftrightarrow, \equiv$  – еквіваленція («якщо і тільки якщо ...»);

(...) – дужки; , - кома;

3) певні типи знаків складають модальності:

□ – «необхідно, що ...»;

◇ – «можливо, що ...»;

Ñ – «випадково, що ...».

*Вирази в мові логіки висловлювань є формулами.* Так, формули першого рівня - це елементарні формули, до яких застосовано тільки один логічна зв'язка, наприклад:  $p \cup q$ ;  $p \cap q$ ;  $p \leftrightarrow q$ . Більш складні формули будують, приєднуючи висловлювання за допомогою логічних зв'язок до вже наявних формул. Процес побудови складного висловлювання з простих регулюється дужками, які дають зрозуміти порядок застосування зв'язок, наприклад  $(\neg p \cap q) \cup r$ . У разі якщо складне висловлювання містить багато формул, які потрібно виділяти дужками, використовують правило старшинства логічних зв'язок: сильніше всіх є зв'язка  $\neg$ , за нею йдуть  $\&$ ,  $\cup$ ,  $\underline{\cup}$ ,  $\equiv$ ,  $\bullet$ . Якщо формула записана у вигляді  $p \cup q \& s$ , то  $q \& s$  було побудовано раніше, а потім пов'язане з  $p$  молодшої зв'язкою  $\cup$ .

Перерахування вихідних символів і правил утворення формул становить *синтаксис мови висловлювань*. Операція приписування певних значень виразам такої мови називається *інтерпретацією*. Існування інтерпретацій визначає *семантику мови*. Інтерпретація включає в себе два етапи:

1) пропозиційним знакам їх предметних значень приписуються об'єкти з безлічі істиннісних значень ( $i$  – істина;  $x$  – хиба). При цьому кожному пропозиційному знаку в разі інтерпретації приписується лише одне з названих значень; 2) формули, утворені з використанням логічних констант, отримують таке логічне значення:

$(A \& B)$  істинно, якщо і тільки якщо  $A$  – істинно і  $B$  – це також істинно,

$(A \cup B)$  істинно, якщо і тільки якщо  $A$  – істинно або  $B$  – істинно,

$(A \rightarrow B)$  хибно, якщо і тільки якщо  $A$  – істина, а  $B$  – це хиба, в інших випадках імплікація – істинна,

$\neg A$  – істинно, якщо і тільки якщо  $A$  – хибно.

Повністю інтерпретована формула (отримується в результаті приписування логічних значень пропозиційним змінним) – це деякий вислів нашої мови.

*Некласична логіка* виникла в кінці 19 - початку 20 століття в результаті критики і доповнень деяких основних положень парадигми класичної логіки. Серед основних її представників можна назвати Г. Фреге, Б. Рассела, Р. Карнапа, Я. Лукасевича, А. Тарського, С. Лесьневського, Н.А. Васільєва, К. Гёделя, Г. фон Врігта, С. Кріпке, Я. Хінтікку та ін.. *Некласична логіка* вибудовується за принципом відмови чи перегляду одного або декількох законів класичної логіки. Скажімо, Л. Э. Я. Брауер (1881-1961) ставить під сумнів

необмежену застосовність в математичних міркуваннях закону виключеного третього, закон зняття подвійного заперечення, непрямого доведення. В результаті цього на основі таких міркувань в 1930 р. Аренд Гейтинг формулює *інтуїціоністську логіку*, яка не містить перерахованих вище законів. У 1912 р. К. І. Льюїс звертає увагу на *парадокс матеріальної імплікації*. Імплікація (якщо, то... « $\rightarrow$ »): судження вважається хибним тільки в тому випадку, якщо підстава (про це йшлося вище) - істинна, а наслідок - хибний. В інших випадках імплікація істина. А це значить, що з помилкового або довільно взятого судження можна вивести будь-яке твердження. В класичній логіці підстава і наслідок в імплікації ніяк не пов'язані за змістом. В результаті судження «якщо  $2 \times 2 = 4$ , то Нью-Йорк - велике місто» є істинним; до істинного судження слід віднести таким чином і наступне висловлювання : «Якщо Сонце – куб, то Земля – трикутник», яке є нісенітницею. В звичайному міркуванні всі ці висловлювання навряд чи будуть братися до уваги як такі, що мають смисл і ще меншою мірою як істинні. Очевидно, що матеріальна імплікація погано узгоджується зі звичайним розумінням умовного зв'язку.

Намагаючись позбутися від парадоксів матеріальної імплікації Льюїс створює *релевантну логіку*, яка враховує змістовний зв'язок між підставою і наслідком імплікації і по-новому визначає поняття логічного слідування, таким чином, що з логічного протиріччя не можна вивести будь-довільне судження. Упродовж 20 років ХХ століття той же Льюїс і Лукасевич створюють перші *модальні логіки*. Модальні логіки включають в себе такі модальні поняття, як «логічно необхідно», «логічно можливо», «логічно випадково». «*Епістемічна логіка*» як розділ модальної, досліджує такі теоретико-пізнавальні поняття, як «верифіковано», «не піддається перевірці», «фальсифікація», «вважає», «сумнівається» тощо. *Деонтична логіка* (розділ модальної) вивчає логічні значення нормативних висловлювань, виводить такі модальні оператори як «дозволено», «заборонено», «байдуже» і досліджує відношення між судженнями з цими операторами. Розділом модальної логіки також є *аксіологічна (логіка норм)*. Некласична логіка включає в себе модальну логіку, що займається дослідженням різних модальностей (можливості і необхідності, обов'язковості знання, доказовою та ін.); *темпоральну логіку* (логіку часу), що займається аналізом поняття і структури часу; *інтуїціоністську логіку*, що експлікує процес кумулятивного накопичення знань, характерний для математизованих наук; *багатозначну логіку*, яка передбачає більш ніж два значення істинності висловлювань; релевантну логіку, що враховує зв'язку висловлювань за змістом; *паранесуперечливу логіку*, яка не дозволяє виводити з суперечностей довільні висловлювання; *нефрегевську логіку*, де приймаються

до уваги ситуації як значення висловлювань; *квантову логіку*, яка передбачає порушення законів класичної логіки в мікросвіті; *вірогіднісну логіку*, пов'язану з імовірнісним характером (індуктивних) умовиводів.

## **В. Контрольні питання**

- 1) Що означає міркувати логічно?
- 2) Чи перешкоджає логіка творчості?
- 3) В чому небезпека логічних суперечностей?
- 4) На чому ґрунтуються сумніви в універсальності закону виключеного третього?
- 5) Яка роль визначень у наданні ясності системі понять?
- 6) Як співвідносяться між собою поділ і класифікація?
- 7) Чим судження як форма мислення відрізняється від поняття?
- 8) Чим відрізняється будова судження від будови речення?
- 9) Як співвідносяться поняття «відношення логічного слідування» і «правильність міркування»?
- 10) Чим відрізняються протилежні судження від суперечних?
- 11) Як встановити структуру силогізму?
- 12) Як встановити, який із крайніх термінів є більшим, а який - меншим?
- 13) Як можна підвищити ймовірність висновків за аналогією?
- 14) Як відбувається перевірка гіпотез? В чому полягає спростування (фальсифікація) гіпотези?
- 15) Проаналізуйте відомі софізми: "Рогатий", "Еватл і Протагор", "Брехун" .
- 16) Що спільного і відмінного мають між собою теза доведення і висновок умовиводу, за допомогою якого вона обґрунтовується?
- 17) Чим прямі доведення відрізняються від непрямих?
- 18) Яке доведення називається апагогічним?
- 19) Чи має підстави опонент оголосити свою повну перемогу над пропонентом, обґрунтувавши хибність його тези?

## **Г. Література для подальшого читання.**

1. Івін О. А. Логіка : Експерим. навч. посібник для факультативних курсів за вибором учнів старших класів загальноосвітніх шкіл, ліцеїв, гімназій / О. А. Івін ; Міжнародний фонд "Відродження". – К. : АртЕк, 1996. – 232 с.
2. Жоль К. К. Вступ до сучасної логіки / К. К. Жоль. – К. : Вища школа, 1992. – 128 с.
3. Ішмуратов А. Т. Вступ до філософської логіки : Підручник для студ. та аспірантів гуманіт. спец. вищ. навч. закладів / А. Т. Ішмуратов ; Міжнародний фонд "Відродження". - К. : Абрис, 1996. - 350 с.
4. Светлов В. А. Практическая логика / В. А. Светлов.– СПб: Изд-во РХГИ, 1995. – 472 с.
5. Хоменко І. В. Логіка: Практикум : Навч. посібник / І. В. Хоменко ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. - К. : Юрінком Інтер, 2002. - 239 с.
6. Мельников В. Н. Логические задачи / В. Н. Мельников.– Киев–Одесса : Вища школа, 1990. – 343 с.
7. Горский, Д. П. Краткий словарь по логике / Д. П. Горский, А. А. Ивин, А. Л. Никифоров. – М. : Просвещение, 1991. – 208 с.
8. Гжегорчик А. Популярная логика: Общедоступный очерк логики предложений / А. Гжегорчик. Пер. с польск. Изд. 3, стереотип. – М., Наука, 1979. – 112 с.
9. Кольман Э., Зих О. Занимательная логика / Э. Кольман, О. Зих. – М., Наука, 1966. – 128 с.
10. Никифоров А. Л. Общедоступная и увлекательная книга по логике, содержащая объемное и систематическое изложение этой науки профессором философии / А. Л. Никифоров.– М.: Гнозис, 1995. – 224 с.

## 4. Філософія науки

### А. Базові терміни філософії науки

**Філософія науки** – це розділ загальної філософії, предметом якого є цілісне і комплексне осмислення науки як специфічної галузі людської діяльності в усіх її іпостасях – пізнавальній, методологічній, соціокультурній. Своїм утвердженням філософія науки завдячує бурхливому розвитку науки в ХХ–ХХІ ст., поширенню її впливу на майже всі галузі суспільства. Але перші спроби осмислення науки як специфічного роду діяльності виникли набагато раніше. Характеристика науки вперше була дана Арістотелем. Він позиціонував її як особливу форму знання заради самого знання, в досягненні якого бачив вищу мету людської діяльності. Перша згадка про філософію науки як окрему дисципліну належить В. Вевеллу (ХІХ ст.) у працях з історії науки. У своєму сучасному вигляді філософія науки остаточно оформилася у працях постпозитивістів, що, на відміну від науковців, які замикалися у межах власних конкретних інтересів, намагалися, не вдаючись у деталі конкретних дослідницьких програм, віднайти єдині принципи і начала у науці, визначити їх співвідношення та взаємодію.

Як синоніми філософії науки (для розв’язання певних наукових проблем) часто вживаються поняття **логіка науки, методологія науки, соціологія науки**, значення яких слід розмежувати та які можна розуміти і як окремі галузі дослідження науки, і як підрозділи філософії науки. Крім того, науку досліджують історія науки, наукометрія, психологія науки, економіка науки, що пов’язано зі складністю науки як культурного феномену.

**Методологія науки** вивчає структуру пізнавального процесу та його елементів (наукових мов, теорій, гіпотез, наукових пояснень тощо), методи формування, організації й обґрунтування знання, тобто сукупність методів що використовують науковці для висування гіпотез й формулювання законів, та вихідні положення для доведення істинності власних поглядів на світ. Головна мета методології науки – виявити й дослідити передумови, рушійні сили, закономірності зростання і функціонування наукового знання. Особлива увага приділяється аналізу формування, структурі, розвитку і зміні наукових теорій.

В загальному контексті всіх дисциплін, що вивчають науку, методологія науки орієнтована на максимальне наближення до реальної практики наукової діяльності, на виявлення й артикуляцію конструктивних засобів з побудови наукового знання.



**Соціологія науки** займається вивченням соціальних факторів виникнення, розвитку та функціонування науки. При цьому соціальні фактори і умови не тільки звичайного (буденного), але й наукового пізнання розглядаються не як фон пізнавальної діяльності, а як її внутрішній механізм.

**Наукометрія** – галузь дослідження науки, започаткована Д. Прайсом та його школою, спрямована на застосування методів математичної стилістики до аналізу потоку наукових публікацій, апарату посилань, росту наукових кадрів, фінансових витрат тощо.

**Логіка науки** – напрямок логічних досліджень наукового знання, основними завданнями якого є опис структури науки, визначення найголовніших пізнавальних функцій наукового знання та аналіз логічних процедур отримання та обґрунтування знання, що використовуються у різних дисциплінах, – математиці, природознавстві, соціальних, гуманітарних та технічних науках. Головна відмінність логіки науки від філософії науки полягає у тому, що в ній переважна увага надається використанню засобів формальної логіки. Однією з найважливіших проблем логіки науки є розмежування (демаркація) наукового та ненаукового (переважно метафізичного) знання.

**Психологія науки** досліджує інтуїтивні механізми народження наукових гіпотез та творчі стани вчених.

**Економіка науки** визначає оптимальні режими фінансування та економічну ефективність упровадження науки у виробництво.

**Історія науки** – галузь дослідження науки на межі історії та філософії, однією з головних проблем якої є пояснення механізмів впливу соціокультурних, світоглядних і психологічних чинників на результати наукової творчості.

**Екстерналізм та інтерналізм** – напрямки дослідження історії науки, що надають пріоритетного значення різним чинникам розвитку науки. Екстерналісти наголошують на значимості соціокультурного впливу, інтерналісти – на перевазі внутрішніх іманентних законів її розвитку.

**Наука** – це складний, історично змінний, багатоаспектний феномен культури, уявлення про який не можуть лишатися сталими. У найзагальнішому розумінні науку визначають як сферу людської діяльності, функції якої продукування й теоретична систематизація об'єктивного знання про світ. Розглядаючи цей феномен більш детально, можна виділити три його найважливіші інтерпретації: наука як особливий вид діяльності; наука як результат цієї діяльності; наука як особливий соціальний інститут.

Наука як пізнавальна діяльність є цілеспрямованою, процесуальною, структурованою активністю. Структура будь-якої діяльності складається з

трьох головних елементів: мета, предмет, засоби діяльності. Тільки в науці здобуття нового знання є головною метою. Наука орієнтується на предмети й об'єктивне дослідження дійсності. Вивчаючи об'єкти, які перетворюються в процесі діяльності, наука не обмежується пізнанням тільки виявлених предметних зв'язків. Мета науки – передбачити можливі майбутні зміни об'єктів. Але власне наукова діяльність не зводиться до чисто пізнавальної. Вона є суттєвим аспектом інноваційної діяльності, що виступає підґрунтям сучасної наукоємної економіки. Як частина інноваційної діяльності наука становить послідовну реалізацію фундаментальних та прикладних досліджень. Лише фундаментальні дослідження мають за безпосередню мету здобуття нових знань про об'єкти; при цьому в загальній структурі інноваційної діяльності вони займають не більше від 10% усього обсягу наукових досліджень. Решта – ті елементи структури наукової діяльності, які спрямовані на утворення і масове виробництво нових товарів цивільного, військового та соціального призначення.

Наука як специфічний тип знання (тобто як результат наукових досліджень) утворює наукову картину світу, що суттєво визначає світогляд людини. Звичайно виділяють такі особливості наукового знання: предметність, однозначність, визначеність, точність, системність, логічна доказовість, перевіреність, практична користь. Але дослідження філософів науки другої половини ХХ ст. переконливо показують, що в реальному функціонуванні науки ці стандарти частіше за все не виконуються не тільки в соціально-гуманітарних науках, але й у математичних теоріях. Ці вимоги до наукового знання являють собою той науковий ідеал, до якого потрібно намагатись наблизитися.

Наука як соціальний інститут є достатньо складною системою наукових організацій, які забезпечують діяльність учених. Вона становить систему соціальних структур, які спеціалізуються на здобутті об'єктивного суспільно корисного знання. Система наукових організацій утворює мережу дослідницьких, навчальних, просвітницьких, допоміжних закладів, які орієнтуються на збагачення та відтворення знань і наукових відносин, забезпечення функціонування механізму збереження й укріплення пошукової, дослідницької, технічної, кадрової бази науки. Головними підрозділами сучасної системи наукових організацій в Україні є Академія наук, вузівська наука, науково-дослідницькі інститути, конструкторські бюро тощо. Зараз відбувається модернізація всіх підрозділів української науки з метою підвищення її ефективності і практичної віддачі.

Отже, аналіз науки як специфічного феномену може проводитися у різних аспектах, звідси розмаїття дисциплін (про що йшлося вище), що її вивчають.

У сучасному соціальному дискурсі існують два протилежні погляди щодо наслідків проникнення науки у всі сфери життя. Це – сцієнтизм та антисцієнтизм.

**Сцієнтизм та антисцієнтизм** – протилежна спрямованість філософських і культурологічних досліджень ХХ ст. (у популярній літературі відома як полеміка «фізиків» і «ліриків»). Для сцієнтизму характерна упевненість у винятковості наукового (природничо-наукового) знання, як нібито єдиного здатного творити об'єктивне, достеменне і точне знання. Взірцем такого роду знання сцієнтисти вважали результати і методи природничих наук і техніки. Антисцієнтизм заперечує універсалістські претензії сцієнтизму, вказуючи на нездатність науки дати адекватні відповіді на основні проблеми людини.

**Структура наукового знання.** В структурі наукового знання виявляють емпіричний та теоретичний рівні дослідження. Досить чітка фіксація емпіричного та теоретичного рівнів була здійснена вже в позитивізмі 30-х років ХХ ст., коли аналіз мови науки виявив розходження в змістах емпіричних і теоретичних термінів. Це стосується також методів і засобів дослідження. Розрізнити два рівні наукового пізнання можна, беручи до уваги специфіку методів і характер предмета дослідження. Емпіричний рівень науки – це діяльність, яка фіксує, систематизує, класифікує і пояснює факти. Емпіричне дослідження базується на безпосередній практичній взаємодії дослідника з досліджуваним об'єктом. Воно припускає здійснення спостережень і експериментальну діяльність. Теоретичний рівень здійснюється через теоретичне узагальнення щодо об'єкта пізнання. Найвищим типом такого узагальнення є теорія. У теоретичному дослідженні відсутня безпосередня практична взаємодія з об'єктами. На цьому рівні об'єкт може вивчатися тільки опосередковано, в уявному, а не в реальному експерименті. Таким чином, дослідник має справу з ідеалізованими об'єктами, абстрактними об'єктами або теоретичними конструктами. Це особливі абстракції, що виступають логічними реконструкціями дійсності. Жодна теорія не може будуватися без застосування таких об'єктів.

**Метод наукового пізнання** – це фіксована, впорядкована послідовність дій, яка веде до певного бажаного результату. В науці використовують загальнонаукові методи, притаманні всім або багатьом наукам та конкретно-наукові методи, вироблені в межах окремої науки. Загальнонаукові методи поділяють на емпіричні та теоретичні в залежності від рівня застосування.

Основними емпіричними науковими методами є *спостереження* та *експеримент*. **Спостереження** – це цілеспрямоване сприйняття об'єкта пізнання, яке виявляє його суттєві властивостей та відносини. **Експеримент** – це метод, завдяки якому об'єкт або утворюється штучно або ставиться у певним чином задані умови, що відповідає цілям дослідження. До теоретичних методів належить *абстрагування, узагальнення, ідеалізація, аналогія* та ін. **Узагальнення** полягає у виділенні спільних рис багатьох предметів пізнання, єдиного у багатоманітному. **Ідеалізація** – це утворення понять, реальні прообрази яких можуть бути вказані лише приблизно. **Аналогія** – вірогідний умовивід про подібність предметів через якусь їх спільну ознаку. Аналогія діє лише коли спільна ознака є суттєвою для предметів. Крім того, існують методи, що можуть бути застосовані на обидвом рівнях – *аналіз, синтез, моделювання*. **Аналіз** – це розклад предмета на складові з метою їх пізнання, фіксація специфічних відмінностей різних частин предмета. **Синтез** – протилежний до аналізу метод – це поєднання частин предмета в єдине ціле. **Моделювання** – це практичне або теоретичне оперування природним або штучним аналогом об'єкта пізнання, який дістає назву моделі.

**Емпіричний редуціонізм** – методологічна установка, орієнтована на розв'язання проблеми єдності наукового знання на основі побудови уніфікованої мови науки, що абсолютизує метод редукції – метод зведення складної структури до простої.

**Інструменталізм** – напрям методології науки, що розглядає наукові теорії, поняття, гіпотези як інструменти взаємодії людини зі світом, комфортний спосіб зробити світ зрозумілим для людини. Інструменталізм трактує наукові теорії як засіб організації наукових суджень у когерентні логічні структури, де одні судження виводяться з інших за певними правилами. Теорії нічого не описують і не пояснюють, вони необхідні для розв'язання практичних наукових проблем. В інструменталізмі не існує принципового розрізнення термінів емпіричних та теоретичних, як в неопозитивістській концепції науки. Заперечення дескриптивної та пояснювальної ролі наукових теорій в інструменталізми викликало його критику з боку філософів науки реалістичної орієнтації (К. Поппер).

**Науковий реалізм** – загальна назва ряду течій у аналітичній філософії науки, об'єднаних проти інструменталізму та конвенціоналізму у трактовці наукового знання у його співвідношенні з дійсністю. На думку реалістів, єдиним вірогідним способом отримати знання про світ є наукове дослідження, в якому спостереження та експерименти інтерпретуються за допомогою спеціально для цього створених засобів (наукових теорій).

**Демаркація** (у філософії науки) – це проблема розмежування науки і не науки. Наука користується в суспільстві авторитетом, і люди довіряють знанню, яке визнається науковим. Але цілком ймовірно, що далеко не все, що називається науковим або претендує на цей статус, насправді відповідає критеріям науковості. Це можуть бути теорії людей, які настільки захоплені своїми ідеями, що не визнають жодних критичних аргументів, або ідеологічні доктрини, які створюються не для пояснення об'єктивного стану речей, а для об'єднання людей навколо певних соціально-політичних цілей та ідеалів. Нарешті, це численні вчення, як-то: парапсихологія, астрологія, нумерологія, психоаналіз, соціоніка, уфологія тощо – те, що називають паранаукою або псевдонаукою. Відповідно, нагальною проблемою демаркації є проблема критеріїв науковості, серед яких найбільш відомими є верифікація, фальсифікація та парадигмальний критерій.

**Верифікація** – це установка на те, що поняття чи судження має значення за умови його практичної апробації. На думку неопозитивістів, що запропонували цей критерій науковості, наука завжди прагне підтверджувати свої гіпотези, закони, теорії з допомогою емпіричних даних (фактів спостережень, експериментів). У багатьох ситуаціях цей критерій дає змогу відокремити наукові судження від спекулятивних конструкцій та псевдонаукових вчень. Однак він не працює, наприклад, коли йдеться про об'єкти, що не підлягають спостереженню.

**Фальсифікація** – це принципова можливість спростування будь-якого твердження, віднесеного до наукового. Чим більше теорія схильна до можливості її спростувати, тим більшу вагу, вона має для науки. Якщо теорія влаштована так, що її неможливо спростувати, то вона стоїть поза наукою. Цей принцип був ведений К. Поппером у межах постпозитивізму.

**Парадигмальний критерій** – принцип (запропонований Т. Куном), згідно з яким у кожній науці існує парадигма – сукупність фундаментальних теоретичних принципів, законів і уявлень, зразків виконання досліджень, методологічних засобів, які приймаються всіма членами наукового співтовариства, – спираючись на яку, можна розрізнити наукове та ненаукове знання. *Парадигма* задає загальний контур вирішення проблеми, а вченому залишається показати свою майстерність і винахідливість, вирішуючи окремі конкретні проблеми.

## Б. Основні проблеми філософії науки

Однією з перших проблем, що виникла у філософії науки, була *проблема, власне, розмежування філософії та науки*. Адже філософію часто називають матір'ю всіх наук, і до 18 ст. наукове та філософське знання не розглядалися як окремі сфери. Те знання, що сформувало основу природничих наук, називалося натурфілософією, яка існувала в межах філософії та опікувалася питаннями природи світоустрою шляхом побудови логічних припущень на основі досвіду. Та протягом наступних століть емпірична (експериментальна) сфера все більше віддалялася від теоретичної філософської. Дослідники не могли більше (як енциклопедисти 18 ст.) мати знання з усіх напрямків науки. Почався процес розмежування, в якому роль філософії обмежувалася допоміжними функціями, як-то: перевірка основоположних начал, постановка проблем та пошук шляхів дослідження. Філософське ж знання за своїм змістом, метою і соціальним статусом почало істотно відрізнятися від математики, природознавства, гуманітарних і технічних наук, що відтепер іменувалися спеціальними і не прагнули як філософія до універсального усвідомлення світу, до осягнення його загальних ознак у зв'язку з діяльністю та природою людини.

Проблематичною в цьому контексті постає *взаємодія наукового та філософського знання*. Філософські принципи, загальні світоглядні установки та спеціальні методологічні концепції чинять на розвиток науки значно більший вплив, ніж це здавалось раніше і ніж це стверджували ті, що прагнули «подолати» метафізику (зокрема О. Конт, проголосивши, що наука сама собі філософія). Особливо помітний цей вплив в епохи великих наукових революцій, пов'язаних з виникненням геліоцентричної системи Коперника, фізики Галілея-Ньютона, з переворотом у природознавстві в кінці XIX - початку XX ст. і ін. Вивчення цих проблем набуває особливого значення у період науково-технічного прогресу, адже питання про перспективи та детермінанти розвитку науки стають нагальними, серед останніх гідне місце посідають філософські принципи та методологічні установки.

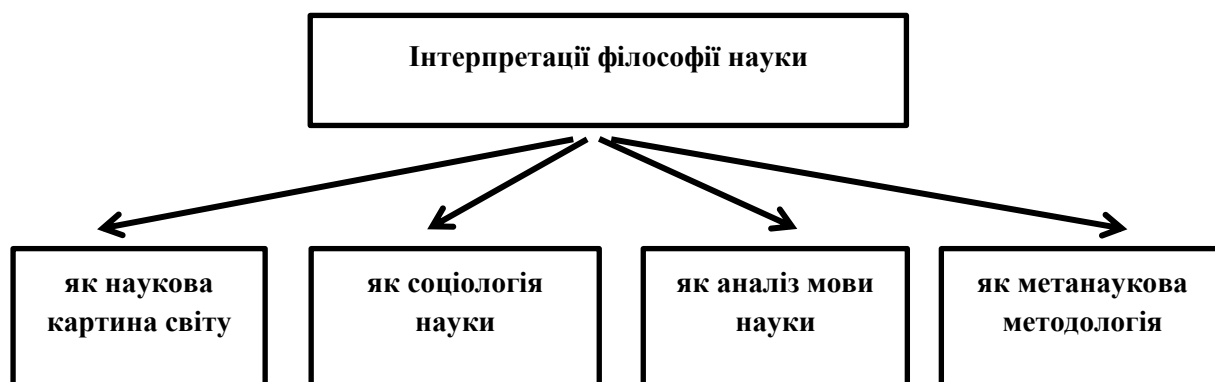
Можна виділити принаймні три підходи щодо визначення взаємодії між філософією та наукою:

Згідно з першим, філософію та науку розуміють як сфери знання, що мають різні вихідні установки щодо об'єкту дослідження. Наука дає фактичне знання про світ, а філософія визначає критерії, оцінки, поняття. Філософія пояснює мову наукової аргументації, логіку, на якій вона базується, допомагає зрозуміти напрямки наукових пошуків.

Другий підхід наполягає на тому що розмежування між філософією та наукою зробити майже неможливо (У. Куайн), адже неможливо відокремити судження про факти (сфера науки) від пояснення їх сенсу (сфера філософії). Філософія розширює науковий підхід, маючи справу з базою наукових пошуків.

Третій підхід стверджує, що філософія у власних описах реальності може спиратися на істини ненаукові, що не зменшує їх вірогідності. Цей погляд притаманний філософам, що досліджують сферу мови у її зв'язку з емпіричними даними (Дж. Мур, Л. Вітгінштайн, П. Стросон, Дж. Серль). Зокрема, для сучасної аналітичної філософії науки характерне нове ставлення до метафізики, відродження її в первісному значенні системи філософських тверджень про буття. У П. Стросона метафізика представлена як програма філософського обґрунтування наукового знання. Стросон піддає різкій критиці редукціоністське розуміння аналізу як поділу складного цілого на елементи – абсолютно прості поняття або значення – і пошук способів їх поєднання в первісне ціле. Згідно зі Стросоном, мова має йти швидше не про базові поняття, а про базову понятійну структуру, про систему взаємозв'язаних об'єктів, де кожен із них може бути правильно зрозумілим лише тоді, коли буде виявлено його зв'язок з іншими об'єктами в системі. Таким чином, сучасною аналітичною філософією поновлюється обговорення проблематики філософського обґрунтування науки.

Ще одним проблематичним питанням є питання щодо *сутності* власне *філософії науки*, адже філософське дослідження науки здійснюються різними філософськими школами у різних напрямках, охоплює різноманітні проблеми, використовує різноманітні методи аналізу, опирається на різні теоретичні передумови і дає різні результати. Відповідно склалося декілька типових уявлень щодо розуміння філософії науки.



Згідно з першим, філософія науки це формулювання загальнонаукової картини світу, що когерентна найважливішим науковим теоріям. Інше стверджує, що філософія науки – це пошук передумов наукового мислення і тих підстав, що визначають вибір вченими проблематики власних досліджень (по суті, соціологія науки). Третє розуміє філософію науки як аналіз наукових понять та теорій. Нарешті, найпоширенішим є уявлення про те, що філософія науки є метанауковою методологією, що здійснює демаркацію між наукою та не наукою, тобто визначає відмінності наукового мислення від інших способів пізнання світу, умови коректності наукової аргументації, когнітивний статус наукових законів, механізм розвитку наукового знання.

Проблематика філософії науки змінювалася по мірі її становлення.

На початку 20 ст. в центрі уваги філософії науки була *ідея єдності наукового знання* і пов'язане з цим завдання побудови цілісної картини світу, відтак пошук загальнонаукової методології, уніфікованої мови науки, прагнення створити єдиний методологічний ідеал, який був би взірцем для всіх сфер наукового знання. Принцип емпіричного редукціонізму, що утверджується в цей час у межах логічного позитивізму, був покликаний розв'язати поставлені завдання та довести, що вся наука може бути побудована на фундаменті суто емпіричного знання. Логічні позитивісти виходили з уявлення про первинність емпіричних даних, отримуваних дослідниками, що безпосередньо контактують з процесами та явищами дійсності, тому вони сподівалися побудувати мову науки на базі протокольних висловлювань, що фіксують конкретну пізнавальну ситуацію, подолавши тим самим неоднозначність мови і забезпечивши однакову трактовку наукових термінів та висловлювань. В межах програми редукціонізму були отримані певні позитивні результати, але поставлене завдання розв'язаним не було. У сучасній методології науки редукціонізм вже не є визначальною установкою дослідницького пошуку.

Тоді ж була сформована традиційна проблематика філософії науки, що базується на проблемах всередині самої науки. Це *аналіз особливих пізнавальних структур, процедур і дій*, що зустрічаються в конкретних дослідженнях – співвідношення аналізу та синтезу, індукції та дедукції, логіки та інтуїції, теорії та факту.

Пізніше основна увага філософії науки зміщується до *проблеми демаркації* – розмежування науки і метафізики, природничого та соціально-гуманітарного знання. Усвідомлення відносної самостійності теоретичного та емпіричного рівнів наукового пізнання повертає проблему обґрунтування наукового знання у вивчення процедур верифікації та фальсифікації.



У 60-ті роки ХХ століття проблематика філософії науки суттєво оновлюється. Відбувається критика і відмова від фундаменталістських проектів редукції всієї сукупності наукового знання до деяких вірогідних елементів досвіду. Відроджується інтерес до *метафізичних вимірів науки*. Піднімається *проблема зростання наукового знання*, що має, принаймні, два аспекти. Перший – чи можемо ми стверджувати, що наукове знання збільшується в принципі, другий – якщо визнати, що воно зростає, то яким чином це зростання відбувається. Загальновизнаною відповіддю на перше питання є відповідь стверджувальна, науковці минулого знали набагато менше, ніж нинішні, а науковці майбутнього, відповідно, знатимуть більше. Це так, але аналіз фундаментальних наукових принципів свідчить швидше про розвиток теоретичної та технологічної надбудов, тоді як основоположні наукові ідеї були відомі ще з часів античності та час від часу актуалізувалися чи актуалізуються. Значить, відповідати на це питання слід виходячи з інтерпретації самого феномену науки. Питання про те, яким чином росте наукове знання розв'язувалося переважно в межах постпозитивізму. Тут існує ідея кількісного та якісного зростання знання. Концепції кількісного росту знання називається *кумулятивізмом*. Ці моделі розвитку науки були піддані критиці. Натомість з'являється парадигмальний (революційний) підхід, запропонований Т. Куном, згідно з яким для окремих галузей знання характерним є спокійний (нормальний) розвиток – за парадигмами (у відповідності до загальновизнаних теорій). Коли ж створюється нова парадигма (революційний період), необхідно, щоб нова теорія передбачала стару як власний граничний або частковий варіант.

Інші методологи науки схильні вважати, що основне завдання останньої – вільне й сміливе висування гіпотез, що руйнують старе знання, їхня неперервна проліферація (розмноження). При цьому жодна з них не мусить претендувати на істинність. А нормального періоду розвитку науки не існує (П. Фейєрабенд).

Існує модель конкурентного розвитку науки шляхом суперництва між різними науково-дослідницькими програмами, у кожній з яких можна виділити ядро (філософські онтологічні посилення, методологічні установки, наукові принципи), що залишається незмінним у всіх теоріях даної програми, захисний шар (допоміжні гіпотези – різні для різних теорій), позитивна та негативна евристика (методи, правила, способи і межі наукового дослідження). Програма життєздатна доти, доки не зруйновано ядро (І. Лакатос).

У соціально орієнтованій моделі чинниками еволюції знання стають культурно-економічні та психологічні фактори – гроші, реклама, традиції, норми раціонального міркування (С. Тулмін).

В цей же період виникає інтерес до історії науки, з'являються спроби **раціональної реконструкції певних етапів з історії науки**, у зв'язку з чим центральною проблемою стає співвідношення філософії та історії науки. Дослідники історії науки розділилися на два умовних табори: екстерналісти (Д. Бернал, Е. Цільзель, Р. Мертон, Дж. Нідам, А. Кромбі, Г. Герлак, С. Ліллі) й інтерналісти (А. Койре, Дж. Прайс, Р. Холл, Дж. Ренделл, Дж. Агассі). Екстерналісти намагалися виявити зв'язки між соціально-економічними змінами в житті суспільства і розвитком науки. Лідером цього напрямку став англійський фізик і наукознавець Д. Бернал. Запропонована концепція генези науки викликала неприйняття з боку деяких істориків науки. Відповідно до інтерналістської, або іманентної, концепції, наука розвивається не завдяки зовнішнім соціальним виливам, а в результаті своєї внутрішньої еволюції, творчої напруги власне наукового мислення. Спробу подолати однобічність інтерналізму й екстерналізму зробив американський учений Т. Кун, який вважає, що екстерналістська історіографія має застосовуватися під час вивчення початкового розвитку будь-якої галузі науки, зумовленої соціальними потребами суспільства. Для зрілої науки прийнятна інтерналістська історіографія. Володіючи певною автономією, обидва підходи, на думку Т. Куна, доповнюють один одного. Сучасні історичні дослідження в галузі філософії науки все тісніше пов'язуються з внутрішньою проблематикою цієї галузі, з загальною методологією науки. Фактично цей зв'язок став настільки органічним, що зараз уже варто розглядати історичні дослідження як складову частину цієї галузі, невід'ємну від останньої. Більш того, історичний аналіз є необхідною умовою успішного розвитку самих логіко-методологічних досліджень.

У 70-80 рр. ХХ ст. проблематика філософії науки розвивається у двох напрямках: посилення уваги до **епістемологічних умов моделювання образу науки**, що поживило дискусії щодо реалізму та інструменталізму, та спроби **поширити напрацьовані у філософії науки моделі для природничих наук на соціальні та гуманітарні**.

Крім того, виникають тенденції щодо переоцінки ролі науки у сучасному житті з протистоянням сцієнтизму та антисцієнтизму, що викликало кризові явища в межах самої філософії науки, навіть до заперечення її філософського та загальнокультурного значення (П. Фейєрабенд, Р. Рорті).

Можна констатувати, що до середини 80-х років у методології і філософії науки позначилась чітка тенденція підвищеного інтересу до **характеристик суб'єкта наукового пізнання**, до його соціальної, колективної природи. У цьому розумінні сучасна методологія науки все далі відходить від зразків

епістемології без суб'єкта, висунутих К. Поппером та його послідовниками. Останні, звичайно, не заперечували очевидного впливу соціальних, соціально-психологічних та інших зовнішніх факторів на процеси наукового дослідження, проте виводили ці фактори за межі компетенції методології і філософії науки. Демаркаціонізм, спроби чітко відокремити сферу раціонального наукового знання від усіх інших сфер інтелектуально-практичної діяльності, успадковане від логічного емпіризму, призводило до ряду розмежувань між контекстами відкриття і обґрунтування, когнітивними та соціальними детермінантами розвитку наукового знання, логікою дослідження і психологією пізнання, нормами раціональності і цінностями тощо. Зазначена вище тенденція у своєму розвитку спрямована на подолання демаркаціонізму, поєднання традиційно-нормативних і суб'єктивно-орієнтованих аспектів у цілісну теорію наукового пізнання. Проте було б передчасно робити висновок, що така теорія уже створена.

Поворот філософії та методології науки від досліджень структур зафіксованого в теоріях і системах ідей наукового знання до дослідження процесів його виникнення і розвитку й досі залишається найбільш помітною тенденцією. Але сама ця тенденція зазнає певних змін. Якщо в середині 70-х років вона головним чином виражалась у пошуку нових, більш адекватних у порівнянні зі стандартною концепцією наукової теорії моделей структури і генези наукового знання, то тепер виявляється принципова обмеженість будь-яких моделей і допустимість певного плюралізму в цій сфері.

Сучасна філософія науки значною мірою звільнилась від нав'язаних їй позитивізмом перебільшень цінності формальних методів, хоча було б не меншою помилкою недооцінювати їх можливості. У даний час стоїть завдання інтегрування формальних, дескриптивних, історичних, соціологічних та інших методів дослідження науково-пізнавальних процесів. Мета таких комплексних досліджень – побудова більш адекватного образу науки, з'ясування механізмів його розвитку.

Перспективними є розробки *філософських проблем розвитку науки в контексті культури*. У цьому плані особливо цікаві обговорення питань про ідеали і норми наукового пізнання, про наукову картину світу, про стилі мислення і роль філософії в їх формуванні. Все більшого значення набуває потреба цілісного аналізу розвитку наукових знань, що враховує економічні, соціальні і особисті фактори їх розвитку.

Нинішній етап цивілізації засвідчує, що поряд з традиційними, значно зросла роль моральних та етичних імперативів у розвитку науки. Сучасна наука досягла такого стану, коли стає можливим кардинально впливати на весь хід

світових процесів, змінювати його природу й сутність, а результати науки використовуються людьми як на благо суспільству (людству), так і на шкоду йому. Наукові знання, за своєю суттю, не добрі й не злі. Вони індиферентні, але від того, у чийх руках вони знаходяться, будуть залежати й результати їх використання. В останню чверть ХХ століття предметне коло етики науки визначилося як осмислення тих норм, які мають спрямовувати не лише стосунки вчених в межах наукового співтовариства або визначати вищі пізнавальні цінності науки, а й таких, що дозволяють або забороняють певне втручання науки в природу і людину.

Свого статусу в контексті філософії науки етика науки набула у 70-ті роки ХХ ст., коли проблеми етичного смислу наукових досліджень в певних галузях природознавства привернули увагу світової наукової спільноти. Це було пов'язано з розвитком молекулярної біології і генної інженерії. Етичні проблеми, які виникли в зв'язку з названими галузями біології, було визначено як виклик біології по відношенню до філософії. Ще раніше дилема *наука-мораль* розв'язувалась в межах технократизму і гуманізму.

**Етика науки** не є складовою філософії науки, але сучасні філософські дослідження науки не можуть обходитися без урахування зазначеної проблематики, адже ціннісно нейтральна класична філософія науки, є не лише помилковою, а й дуже небезпечною, бо не враховує цілісності людини (А. Маслоу). До кола основної проблематики етики науки входять спроби визначення поняття *особиста відповідальність вченого* та розбудова екологічної етики (біоетики).

## **В. Контрольні запитання**

- 1) У чому полягає складність визначення філософії науки?
- 2) Чому науку називають історичним соціальним феноменом?
- 3) Коли виникла наука? Які фактори оказали вплив на виникнення науки як соціального інституту?
- 4) Чи здатна, на ваш погляд, філософія впливати на розвиток науки?
- 5) Назвіть основні аспекти функціонування науки.
- 6) Що таке демаркація у філософії науки? Назвіть відомі вам критерії визначення науковості теорій.
- 7) У чому полягає суть кумулятивітської концепції зростання наукового знання?
- 8) Що таке парадигма у визначенні Т. Куна?

9) Наукові революції – це прогрес чи регрес у розвитку науки?

10) Чи існує, на ваш погляд, авторитет в науці? Чи можливий науковий шовінізм?

11) Що досліджує методологія науки? Яка основна функція методу в науці? Який зв'язок методу і теорії?

12) Охарактеризуйте співвідношення між емпіричним і теоретичним рівнями пізнання. Чи існує співвідношення між експериментом і теорією?

## **Г. Література для подальшого читання**

1. Канке В. А. Основные философские направления и концепции науки: Итоги XX столетия / В.А. Канке. – М.: Логос. – 2000. – 344с.

2. Ратніков В. С. Історія та філософія науки. Хрестоматія: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. III-IV рівнів акредитації / В. С. Ратніков, З. Ю. Макаров. – Вінниця: Нова Книга, 2009. – 411 с.

3. Фейерабенд П. Против методологического принуждения. Очерк анархистской теории познания / Пол Фейерабенд / Избр. труды по методологии науки. – М.: Прогресс, 1986. – С. 125-467.

4. Тулмин С. Человеческое понимание / Стивен Тулмин. – М.: Прогресс, 1984. – 328 с.

5. Полани М. Личностное знание. На пути к посткритической философии / Майкл Полани. – М.: Прогресс, 1985. – 344 с.

6. Лакатос И. Фальсификация и методология научно-исследовательских программ / И. Лакатос. – М., 1995. – 475 с.

7. Томпсон М. Философия науки / Мел Томпсон. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2003. – 304 с.

## 5. Філософія релігії

### А. Базові терміни філософії релігії

**Релігієзнавство** – багатодисциплінарна галузь гуманітарної науки, що досліджує феномен релігії. Його завданням є вивчення причин виникнення, сутності, закономірностей становлення та функціонування релігії на різних етапах розвитку людства, з'ясування її ролі у житті окремої людини, конкретних суспільств, виявлення взаємозв'язку й взаємодії релігії з іншими царинами культури.

**Богослов'я (теологія)** у будь-якій формі виступає систематичним викладом й обґрунтуванням релігійного вчення, сукупністю релігійно-догматичних доказів надприродних, абсолютних істин, що випливають з необмеженої, надчасової природи Бога. Релігійні вчення існують також у формі апології (захисту) віровчення і культу від інших релігійних (конфесійних) впливів та руйнування з боку наукового світогляду.

**Надприродне** – світоглядна категорія, яка позначає те, що перебуває поза фізичним світом не підпадає під дію законів природи, а виявляє себе всупереч ним, дещо первинне по відношенню до реальності, що не може бути виявлено у матеріальному світі. Надприродне – неодмінний елемент релігійного світогляду та істотна й визначальна ознака самого поняття релігії. В релігійному сенсі – це істоти особливого роду (Бог, дух, ангел та ін..) та явища (наприклад чудо, благодать, творіння, таїнство), що чинять ці істоти.

**Бог** – головна надприродна сутність, сакральна персоніфікація Абсолюту в релігіях теїстичного типу, яка, за різними релігійними вченнями, будучи наділеною вищим розумом, абсолютною досконалістю та всемогутністю, є творцем світу та його постійно діючих законів, причиною всього, що відбувається у ньому. Бог – основний об'єкт віри та поклоніння більшості релігій, за виключенням найбільш ранніх її форм. Бог – вихідне поняття релігії, походження якого залишається невідомим (деякі дослідники зводять це слово до значення “Володар, що дарує”). В більшості випадків Бог – верховна особистість, атрибутована тотожністю сутності й існування, це всеблагий та всемогутній творець, володар й промислитель світу. Досить часто поняття Бога передається через серію наближених до нього понять, таких, як Творець, Абсолют, Дух.

**Абсолют** – (від лат. Absolutus – безумовний, необмежений) – в ідеалістичній філософії та теологічних студіях – вічна, незмінна й нескінченна

першооснова Всесвіту (Бог, абсолютна ідея тощо). Це термін, що позначає вищу самодостатність та незалежність від будь-чого, а також – невичерпну повноту буття, всеохоплююче включення в свій зміст всього можливого, того, що було, є і буде. Бога в розвинених релігіях називають Абсолютом і, навіть, Абсолютом усіх абсолютів. Абсолютне завжди нічим не зумовлене, а визначене лише собою, те, що існує через себе, а отже самостійне і незалежне.

**Гіпостазування** – (від грец. hypostasis — сутність, субстанція) - поняття, введене І. Кантом, що означає надання абстрактним сутностям статусу незалежного від мислення існуючих предметів. Гіпостазування відбувається кожного разу, коли уявним предметам приписується незалежне від думки буття, коли відбувається опредметнення якого-небудь абстрактного поняття, в буквальному сенсі надання йому іпостасі. У стародавньому світі міфологічне мислення освоювало абстрактні поняття шляхом гіпостазування, що було неминуче в силу конкретно-образного характеру цього типу мислення. Анімістичне світосприйняття людей одухотворювало увесь Універсум - тварин, рослини, камені, зірки і навіть абстрактні поняття. Скажімо, в релігії єгиптян було безліч чистих абстракцій, що усвідомлювалися як живі сили. «Воля», «розум», «енергія», «вічність» були представлені людиноподібними божками, які уособлювали сили, що підтримують в світі гармонію й лад. Абстракції наділялися антропоморфними рисами: в кожному абстрактному або конкретному явищі немовби була присутня особистість, і вона проявляла свою волю.

**Дух** – (від лат. Spiritus – буквально подув, найтонше повітря, дихання, запах) філософське поняття, де дух часто ототожнюється з нематеріальним початком. Визначення співвідношення духу і матерії подекуди вважається основним питанням філософії. В міфології - це надприродна безтілесна істота, наділена волею, здатністю сприймати предмети та різними надприродними здібностями й можливостями, при цьому вона сама залишається майже завжди недоступною для сприйняття. Дух – в релігійному світогляді початкова рушійна сила, властива всьому живому, а в деяких культурах й неживому. Духу приписуються властивості, прямо протилежні властивостям матеріальних речей: він перебуває поза простором і часом, він відрізняється єдністю та простотою, постає вічним та неподільним. Маючи всі ці риси, дух може проявити себе не в просторі чи часі, а лише в дії. Дух – це повна і чиста активність. Стає зрозумілим, чому Богові приписується виключно духовна природа, адже він не може бути обмежений ні ззовні, ні всередині себе самого, так само як він не може бути частковим, потенційним та ін.

*Уособлення* – в релігійній свідомості наділення сил і явищ природи, уявлень про надприродне рисами людини. Кожен з образів релігійної фантазії уособлений. Такими є фетиші, тотеми, душі, берегині, домовики тощо, а також боги – Одін, Зевс, Юпітер, Сварог, Яхве та ін. Уособлення може мати зооморфний та атропоморфний характер. Воно є наслідком і проявом людиномірності в підході до зовнішнього світу та нерозвинутості здібності вилучати із створюваних образів суб'єктивні моменти, що вносяться туди в процесі пізнання. Уособлення відбуло складний і тривалий процес розвитку від первісного зооморфізму до вищих узагальнених форм. У. релігійне відрізняється від художнього передусім вірою в дійсність уособлюваного образу.

*Теїзм* – (грец. Θεός – Бог) – є релігійним або філософським переконанням в існуванні найвищої, надсвітової істоти – Бога, яка створила світ, визначила та заклала в його основи постійно діючі закони, його підтримує та скеровує. Вперше термін «теїзм» вжив Ральф Кедворт в роботі «Справжня інтелектуальна система універсуму». До теїзму традиційно відносять такі віровчення авраамічних релігій, як іудаїзм, християнство та іслам. Теїзм у вузькому сенсі, на відміну від деїзму, вважає, що Бог не тільки є творцем світу, але і бере безпосередню або опосередковану участь в його управлінні. Звідси уявлення про божественне провидіння. Від пантеїзму відрізняється визнанням особистості Бога і окремо від світу.

## **Б. Основні проблеми філософії релігії**

*1. Релігієзнавство як наука та навчальна дисципліна.* Прагнення людини осягнути таємниці Всесвіту, збагнути саму себе, усвідомити природу окремих явищ і процесів світу невичерпно і вічно. Упродовж усієї історії власного існування людина завжди намагалася розкрити таємниці природи, зазирнути за межу того, що перебуває в царині її розуміння. Безмежний і величний світ зачаровує нас і ми воліємо оволодіти його сутністю, оскільки таким чином сподіваємося зрозуміти самих себе та знайти сенс власного існування. Накопичений людством масив позитивних знань – величезний, проте процес пізнання триває. Серед здобутих людством знань є такі, які необхідні людині для успішної діяльності в своїй царині. Однак існують й такі елементи знання, освоєння яких важливо для становлення кожної людини як особистості, для формування її духовної культури. До галузей, що містить такого роду знання, відносить релігієзнавство.



Очевидно, що релігієзнавство має тісний зв'язок із релігією. Ще у в сиву давнину слово «релігія» увійшло в широкий обіг; наразі воно часто вживається в повсякденній мові, наукових публікаціях, в публіцистиці і в художній літературі. Використовуючи слово релігія у людини може скластися враження, що значення цього слова усталене і всі інші мають на увазі одне й те саме і знають, що це таке. Насправді здебільшого за цим словом перебувають нечіткі уявлення, що виражають природу релігії більшою мірою за видимістю, проте не за сутністю. Далєбі, в будь якому випадку йдеться в них про такі погляди на світ та людину у ньому, які найчастіше ґрунтуються на вірі в Бога. Релігійні вірування складають світоглядний компонент релігії. Для того щоб людина мала можливість робити свій власний світоглядний вибір, їй необхідно запропонувати різні варіанти рішення смисложиттєвих питань. Релігієзнавство саме і звертається до розгляду світоглядних питань в специфічному аспекті і пропонує відповідні варіанти відповідей. Вивчення науки про релігію впливає на людину, дозволяє їй набути навичок ведення світоглядного діалогу, оволодіти мистецтвом розуміння інших людей, що змушує визнати важливість і актуальність вивчення релігієзнавства як науки і навчальної дисципліни.

Релігієзнавство – це відносно молода галузь наукового знання, історія якої налічує близько 150 років, але все ж на різних етапах свого розвитку воно мало свою специфіку, що дозволяє виділити кілька періодів в його історії. Загальноприйнято ділити релігієзнавство на «класичне» (друга половина ХІХ ст. – середина ХХ ст.) і «сучасне» (з другої половини ХХ ст. по теперішній час). Така періодизація історії релігієзнавства прийнята науковцями з часу появи двотомника під редакцією Жака Ваарденбурга «Класичні підходи до вивчення релігії» (1973). До цієї антології увійшли фрагменти з робіт авторів, живих і творили в основному до другої світової війни. У 1984 р під редакцією Франка Веллінга вийшов у світ двотомник «Сучасні підходи до вивчення релігії», в якому аналізуються роботи релігієзнавців, що творили після другої світової війни. Таким чином, була встановлена загальноприйнята нині періодизація, хоча, слід визнати, носить вона чисто формальний характер. Значний внесок в розвиток релігієзнавчих знань вносили міжнародні конгреси дослідників релігії, перший з яких пройшов в 1900 р в Парижі. Вже на Сьомому конгресі, що проходив в 1950 р в Амстердамі, була заснована Міжнародна Асоціація історії релігій, під егідою якої були об'єднані національні релігієзнавчі організації багатьох країн світу. Міжнародна Асоціація історії релігій, очолювана найбільшими фахівцями в області релігієзнавства (Рафаель Петтазоні (Італія), Гео Віденґрен (Швеція) та ін.), яка видає власний часопис «Нумен», сприяла більш тісній та регулярній взаємодії релігієзнавців різних країн, обміну

інформацією і, як наслідок, підвищенню теоретичного рівня релігієзнавчих досліджень. В останні роки в Міжнародну Асоціацію історії релігій увійшли релігієзнавчі організації країн Центральної та Східної Європи, Азії, Близького Сходу, Африки, Австралії. В Україні ще на базі відділення релігієзнавства ІФ НАНУ в 1993 р. утворено національний центр релігієзнавчих досліджень – Українську асоціацію релігієзнавців, очолювану президентом УАР – професором А.М.Колодним.

Проблеми релігієзнавчого знання нині обговорюються в періодичних виданнях, наприклад, у вже згадуваному журналі Міжнародної Асоціації історії релігій «Нумен», в «Журналі Американської Академії Релігії», в німецькому «Журналі з релігієзнавства», в англійському журналі «Релігія», в журналах фінської релігієзнавчої асоціації «Темнос», польської релігієзнавчої асоціації «Евгемер» і т.д. Значною подією в історії релігієзнавчої науки стало видання славнозвісної 16-ти томної Енциклопедії релігій під редакцією Мірчі Еліаде (1987), в якій значна увага приділяється в тому числі й методологічним проблемам релігієзнавства.

Відомо, що релігієзнавчі знання – філософські, теологічні, історичні, психологічні та ін. – накопичувалися протягом століть, вони перебували на стику онтології, теорії пізнання, соціальної філософії, філософії історії, культурології, історії філософії, етики, естетики, соціології, психології, лінгвістики, політології, загальної історії, етнології, археології та інших наук. Об'єктом дослідження релігієзнавства є релігія. Етимологічно слово «релігія» сягає латини. Воно утворюється від сполучення «ге» (лат. – префіксу, котрий позначає повторення чи повернення до чого-небудь) та «ліго» (лат. – поєдную, зв'язую) . Предметом релігієзнавства є закономірності виникнення, розвитку і функціонування релігії, її різноманітні феномени, як вони поставали в історії суспільства, взаємозв'язок і взаємовплив релігії і інших сфер культури. Релігієзнавство – це не богослов'я; воно хоча і вивчає релігійну віру, але не спирається на нею. Релігієзнавство – це система наукових знань, вона використовує достовірні факти, шукає закономірностей в царині релігії; дає студентам знання, а не віру.

В пошуках основоположень власних досліджень релігії її відомі знавці здебільшого виходили з погляду на неї як явище духовного життя, як продукт духовний, доступний емпіричному дослідженню і теоретичному аналізу, при цьому ставилося за мету пізнати релігію в її духовному змісті. Теоретичною основою релігієзнавства є його філософський зміст, що обумовлено принаймні двома обставинами. По-перше, центральним в ньому є розробка найбільш універсальним понять і теорій об'єкта. Ці поняття і теорії методологічно

озброюють конкретні науки, коли вони звертаються до аналізу релігії зі своєї окремої точки зору. По-друге, дослідження релігії неминуче звертається до філософсько-світоглядних питань, а світоглядна проблематика найкращим чином і найбільш адекватно вивчається засобами саме філософії.

Родоначальником релігієзнавства як окремої галузі наукових знань є англійський дослідник і еволюціоніст Едуард Бернет Тейлор /1832 – 1917/, який в своїй фундаментальній праці "Первісна культура" заклав основи такої науки як релігієзнавство. Услід за Тейлором продовжували і поглиблювали наукові дослідження релігії Герберт Спенсер /1820 – 1903/, Джеймс Фрезер /1854 – 1941/, Джон Леббок /1834 – 1913/, Зігмунд Фрейд /1856 – 1939/, Броніслав Малиновський /1884 – 1942/ та інші.

В сучасних умовах релігієзнавство розвинулося у фундаментальну галузь наукових знань, в якій сформувались внутрішні підрозділи і системи спеціальних наук. Найголовнішими і найактуальнішими галузями сучасного релігієзнавства є такі: Загальне релігієзнавство, Філософія релігії, Порівняльне релігієзнавство, Історія релігій, Психологія релігії, Феноменологія релігії, Географія релігій, Демографія релігії, Соціологія релігії, Біблієзнавство, Кумранознавство тощо.

Безперечно, *філософія релігії*, яка надає філософське пояснення об'єкта, є базовим розділом релігієзнавства. Філософія як така в процесі власного історичного поступу неодмінно робила предметом розгляду релігію; осмислення релігії було невід'ємною складовою частиною історико-філософського процесу. Витоки філософії релігії, як спеціальної предметної області філософського знання, сягають XVII-XIX ст. Вона з'являється завдяки працям філософів Б. Спінози, Д. Юма, П. Гольбаха, І. Канта, протестантського теолога і філософа Ф. Шлейєрмахера, філософів І. Фіхте, Ф. Шеллінга, Г. Гегеля, К. Маркса, Ф. Енгельса, філософа В. Соловйова та ін. Проте, за думкою Ф. Уейлінга, нині релігієзнавці це не володіють такою універсальною за змістом та принципами філософією релігії, котра могла б спрямовувати інші дисциплінарні практики до вивчення релігії. Узагальнюючи наслідки дослідницьких пошуків можна виділити такі проблемні царини філософії релігії – з'ясування місця і ролі самої філософії релігії в системі філософсько-релігієзнавчих знань (царина метапроблем щодо самої філософії релігії), встановлення особливостей релігієзнавчого знання в колі інших наук, дослідження різноманітних підходів до розкриття сутності релігії і, відповідно, викладення філософського визначення поняття релігії та ін..

Будучи комплексною дисципліною, релігієзнавство використовує багато різноманітних принципів та методів пізнання. Однак слід зазначити, що

нинішня методологія релігієзнавчої науки є недосконалою, перебуває в стані пошуків та власного становлення. Серед методів пізнання можна виділити загально-філософські й соціально-філософські, спеціально загально-наукові і окремо-наукові, теоретичні і емпіричні методи. Широку сферу застосування в релігієзнавстві мають ті принципи, що відображують її універсальні властивості та зв'язки, загальні закономірності її виникнення, функціонування та розвитку – принципи об'єктивності, історизму, дуальності й загальнолюдськості.

**2. Феномен релігії: природа, структура, функціональність.** Для того, щоб осягнути релігію слід насамперед усвідомити певні труднощі, які постають перед науковцем, що береться досліджувати і висвітлювати її. В галузі дослідження релігій наука зустрічається з явищами, що істотним чином різняться від звичайних об'єктів наукового дослідження, експерименту, спостереження, аналізу та синтезу. Тут науковець має справу з вірою в надприродне. Отже він має вивчити її, сказати щось певне і про віру, і про надприродне як об'єкт віри. Проте жодна наука не має ніяких стосунків із надприродним, оскільки наука загалом досліджує лише природні явища, процеси, відшукає ті чи інші природні закономірності. Для науки як такої надприродного немає, воно не існує, бо там де припускається реальність надприродного, там немає науки. Якщо ж дослідник осягаючи релігію виключить з неї надприродне, то він буде мати справу не з релігією, а з чимось іншим, бо підмінить об'єкт свого дослідження. Отже, постає принципово не вирішувана ситуація – опановуючи релігію науковець має досліджувати надприродне, проте не може цього робити. До цієї проблеми додається ще одне суто логічне ускладнення. Якщо ми в наших міркуваннях будемо спиратися на положення проте, що бога не має, його не існує, то для науки в даному випадку немає і чого вивчати. Натомість, якщо ми в своїх вихідних засновках будемо апіорно (лат. а ріогі – тобто незалежно від досвіду), без застосування звичайних критеріїв емпіричної вірогідності виходити з положення про те, що надприродне існує і робити на основі цієї посилки подальші умовиводи, то в цьому випадку мова буде йти не про наукові, а про богословські студії релігії.

1) Загалом же в історії загальнолюдської культури спостерігалися різноманітні, а часом і протилежні підходи до **виявлення сутності релігій**, а відтак накопичувалися чисельні її визначення і характеристики. Якщо їх сприймати за адекватне відображення сутності досліджуваного явища, то може складатися враження, що мова іде про зовсім різні речі. Можливість такого різноманіття полягає насамперед в складності самої релігії. Тому чи іншому досліднику порівняно нескладно видавати який-небудь бік релігії за її сутність.

А, відтак, постає питання, а чи можливо загалом досягнути сутність релігії, знайти їй відповідну наукову дефініцію. Адже, «по суті своїй, - стверджував Уільям Джемс, - релігія є специфічним явищем, що має лише індивідуальне значення і як така не піддається об'єктивному формулюванню». «Лише визначити конкретну релігію або якусь секту, аніж релігію взагалі», - заявляє вчений Філіпп А. Кагін. Усвідомивши марність пошуків логічних основ, що дали б можливість визначення релігій американський соціолог Дж. М. Інджер констатує, що «більшість досліджень релігії спотикається об першу перепону – проблему дефініції». Більш конструктивний підхід до визначення сутності релігії демонструє відомий американський релігієзнавець Фредерік Ферре. Він відзначає, що логіка наукового визначення будь-якого поняття (в т.ч. і поняття «релігія») передбачає вказівку на родову належність даного поняття і встановлення його видової відмінності (специфіки). Ферре не забуває перерахувати ті явища, що не підпадають під родо- видову дефініцію. Релігія, вказує Ферре, не належить до таких явищ.

За нашою думкою в ролі логічного родового поняття по відношенню до релігії виступає «духовний феномен». Тільки віднести її до класу духовних феноменів та дослідивши релігію в її духовному змісті і вказавши при цьому на її видову ознаку можна дати їй дійсно адекватне, логічно і науково виправдане визначення. Намагання пізнати релігію в її духовному змісті просякнуті підходи сучасних провідних українських релігієзнавців. Як продукт духовний релігія поділяє всі ті загальні риси та закономірності, що притаманні решті духовних явищ (моралі, науці, мистецтву та ін.). Вона справляє значний вплив на суспільне життя; і цей вплив може або сприяти прискоренню певних суспільних змін, або гальмувати їх. Зміни ж які відбуваються в релігії залежить від впливу інших духовних явищ, а також від власних складових релігій. Поряд із загальними, релігія має свої специфічні, притаманні тільки їй якості та характеристики. Вона, насамперед, є певною мірою явищем самодостатнім, самою у собі; їй у порівнянні із іншими явищами духовного життя притаманна найбільша відносна самостійність. В ній більше, аніж в інших духовних явищах виявляється вплив своїх же власних традицій. Ми встановили родову належність поняття «релігія», вказали, що вона належить до явищ духовного життя. Спробуємо ж виявити його (поняття) видову відмінність (специфіку).

Чи зустрічаємось ми в релігії з чимось таким, що було б притаманне тільки їй, релігії, і відсутне в інших духовних феноменах? Так, зустрічаємось. Насамперед з уявленнями про неземні, надприродні, супранатуралістичні, божественні, потойбічні сили. На дійсність релігія дивиться через призму уявлень про богів, духів, чудеса, пророцтва. І це стосується всіх релігій, як

первісних, так і сучасних, як примітивних, так і модернізованих. Втім окрім релігій уявлення про надприродне зустрічається і в мистецтві, для якого русалки, ангели виступають як художні образи. Проте в мистецтві зображення дійсності ніколи не видається за саму дійсність. Натомість в сфері релігії мають місце не стільки уявлення про надприродне, скільки віра в його реальне існування. Для віруючих усіх часів і всіх релігій – надприродне – це Бог, ангел, дух, домовик і таке інше. Надприродне для віруючого – це істоти особливого роду і явища, що чинять ці істоти. В релігії надприродна істота завжди істота уособлена, тобто – свідомо, самоусвідомлюючи, така, що діє згідно власного розуміння та ініціативи. Отже, в релігії надприродне завжди уособлюється, гіпостазується, уявляється як суб'єкт.

Сутність і форма уявлень про надприродне можуть бути найрізноманітніші – від тлумачення про якусь розливу у природі невизначену самоусвідомлюючи сутність до уявлень про Бога у подібні звичайної людини. Не обов'язково Бог релігії повинен бути конкретно-чуттєвою істотою. Безумовно, в релігії Бог – завжди істота, проте істота особливого роду: вона може описуватися як в конкретно-чуттєвих формах, та і через абстрактні поняття. Зазначимо, що в релігії існують ідеї, що не мають особистого характеру, як наприклад «чудо», «благодать», «таїнство», «творіння» і т.д. Втім їх роль в релігії завжди похідна, допоміжна – показати прояв уособленого Бога, що творить чудо, дарує благодать, бере участь у таїнствах. Може бути і є релігії без тієї чи іншої вторинної щодо релігійного феномена ідей, проте не має і може бути релігії без бога, без віри в існування надприродних істот. «Як неможлива алхімія без філософського каменя, - справедливо стверджував Ф. Енгельс, - так неможлива і релігія без бога». Віра в існування уособленого надприродного і є тією специфічною ознакою, яка характеризує релігію як духовний феномен. Бог – уособлене надприродне – є змістовною основою, початком і кінцем релігійності кожного віруючого, будь-якої релігії. В цьому сенсі – визначення реальності існування Бога практично тотожне релігійним поглядам на світ, в той час, коли його заперечення є фактично запереченням релігії взагалі. Отже, ми встановили, що: 1. Релігія – це духовний феномен; 2. Що релігія базується на уявленнях про надприродне і засадничу віру в нього. Звідси, визначення релігії можна додати наступне: Релігія – це духовний феномен, що утверджує віру в надприродне.

## 2) *Визначивши сутність релігії перейдемо до розгляду її складових.*

Кожному очевидно, що релігія не є чимось однорідним, а складається з чисельних різноманітних і навіть суперечливих компонентів. Кожна із складових релігії відіграє в ній не однакову роль. Ось ці останні (елементи,

компоненти), які не тільки зустрічаються в кожній релігії, але із необхідністю завжди властиві їй, називають основними елементами релігії. У різноманітній релігієзнавчій літературі зустрічаються різні підходи до виокремлення основних елементів релігії, різноманітне їх тлумачення. Проте, за нашою думкою, слід виділити три основні елементи релігії: концептуальний, релігійний культ та релігійні почуття.

Скажемо ж про кожний елемент окремо.

**А) Концептуальний елемент релігії.** У вітчизняній літературі цей елемент часом називають вірою в надприродне, міфологічним елементом, релігійними ідеями, уявленнями, ідеологією. Цей елемент включає в себе всі ті частини релігії, які є безпосередньо продуктом інтелектуальної сфери психіки індивіда і викладається за допомогою слова. Іншими словами кажучи, концептуальний елемент релігії – це все те, що сама релігія говорить про себе. Сюди відносять релігійні уявлення, ідеї, ідеали, поняття, судження, ідеали міфи та сказання. Без них не може відбуватися досягнення віруючим своєю релігії, та передачі інформації про неї іншим, упродовж спілкування. Вивчення релігії власне і зводиться до встановлення у всіх їх складових і проявах концептуального змісту. Унікальність і специфіка концептуального елемента релігії полягає у тому, що він обов'язково тією чи іншою мірою покликаний виразити собою віру в надприродне, або, принаймні, щось органічно пов'язати із ним.

Низка вироблених релігією ідей зустрічається у мистецтві, їх використовують для виразу змісту окремих філософських положень, витлумачення наукових істин. Втім, поза релігією, її концепти набувають іншої тональності та забарвлення, стають метафоричним виразом, педагогічним або художнім прийомом. Якщо в інших духовних явищах ідеї надприродного підштовхують людину до аналогічних дій, то в релігії тільки до прямих. Тут віруючий не повинен сприймати свого бога алегорично, а має прагнути до встановлення з ним реальних зв'язків. Саме цього вимагає природа релігійних ідей, внутрішня логіка яких невпинно веде віруючого до певних дій до культу.

**Б) Релігійний культ як елемент релігії.** Це другий за рахунком, але не за значенням основний елемент релігії. Якщо перший – концептуальний елемент можна позначити внутрішньою, змістовною стороною релігії, то релігійний культ є її зовнішній бік, видимий вираз. В склад культу входять молитви, обряди, свята, жертвоприношення, церемонії, богослужіння, культові предмети та дії з ними, ритуали по відношенні до одяжі, їжі, поведінки. Тобто до другого елемента релігії відносять не тільки певні дії але і предмети нерозривно пов'язані з ними. Отже, до другого елемента релігії відносять речі, дії та

умовності, які виступають ознакою надприродного. У всіх історично – давніх релігіях, культу належить важливе місце. Адже у процесі історичної еволюції конкретної релігії неминуче накопичується і ускладнюється культ, стає для неї невід’ємною органічною компонентою, без якої не може існувати релігія.

**В) Релігійні почуття, як показник щирості в релігії.** Почуття є неминучими в комплексі сприйняття і прояву релігійного феномену. Релігійні почуття значною мірою а ніж релігійні погляди та поклоніння виступають безпомилковим показником і мірилом релігійності людини, індикатором життєвості віри. Отже, поряд із концептуальним елементом та культом, повинен існувати ще один елемент, який виявляв би, наскільки щиросердно і відверто віруючий сприймає їх; релігійні почуття саме і виступають такою складовою що засвідчує відданість віруючого релігії. Т.ч. вони (почуття) свідчить і про об’єктивне сприйняття віруючими надприродного як об’єктивної реальності. Релігійні почуття пронизують собою всі сторони релігійного життя; вони оживлюють «букву» релігійних догматів, одухотворяють обрядові дійства. Специфіка релігійних почуттів полягає не в їх суб’єктивно значущому психологічному змісті, а в їх спрямованості, об’єкті. Ним в релігії є надприродне в тій чи іншій формі.

**3) Організаційна структура релігії.** В опрацюванні даної теми важливим постає виявлення їх організаційної структури. Вона найрізноманітніша, в кожній релігії своя. Проте в ній є: по-перше – існує широкий запал простих віруючих (миряни і вірні), і, по-друге – ті, для кого відправлення релігійного культу та задоволення релігійних потреб стало професійною, а часто і спадковою справою – духовенство (жерці, священики, пастори). Практично у кожній релігії духовенство організовано за ієрархічною ознакою.

**4) Функції релігії.** Релігія задовольняє певні особисті і суспільні потреби і виконує водночас певну роль. Проте роль релігії доцільно розглянуте через виконувані нею функції, сумарним результатом яких вона є. Серед функцій релігії насамперед виділяють компенсаторну. Вона полягає в здатності релігії заповнювати «вакуум» повсякденного життя, створювати систему позитивних противаг негативним величинам людського існування. Не менш важливо, а у певному культурно-історичному контексті домінуючою є світоглядна функція релігії. Релігійний світогляд, який задає певні «граничні» критерії, Абсолюти, як правило зосереджується на ідеї Бога, з точки зору якої оцінюється світ, суспільство, людина, забезпечується цілепокладання та смислопокладання. Наступною функцією є регулятивна, сутність якої полягає у тому, що релігія як сфера, духовної культури створює певну систему норм, правил, цінностей, традицій, стереотипів через які відбуваються регуляція і управління свідомістю



і поведінкою, діяльністю і відношенням віруючих та релігійних громад. За певних умов важливою є інтегративна функція релігії. Суспільство завжди відчуває потребу в духовній інтеграції, без неї немає і не може бути єдності суспільства. За умов панування релігійного світогляду на основі тієї чи іншої релігії стабілізувалося об'єднувалося економічне, суспільне життя, виробнича та інші сфери суспільства, освячувався початок і кінець праці, давалася санкція сім'ї тощо. Втім, об'єднуючи на основі певного віровчення одновірців, ту чи іншу конфесійну спільноту релігія здатна протиставляти один одному представників різних релігій або віруючих кількох віросповідань однієї релігії, виконуючи, таким чином, дезінтегративну (сегрегативну) функцію. Ця функція пов'язана із властивістю будь-якої релігії претендувати на статус єдиної істинної, єдиної вірної; вона знаходила вияв у таких жорстоких суспільних збоченнях як христові походи, джихад мусульман, турецько-вірменська різня тощо. Релігії властива також комунікативна функція. Її сутність полягає в спроможності релігії задовольняти докорінну потребу людського духу – потребу у спілкуванні. Для віруючих це насамперед, – специфічне спілкування із надприродним та спілкування мирян між собою. Останнє є важливим, особливо для людей похилого віку, коло зносин у яких вузьке і обмежене; воно (спілкування) створює почуття віросповідної єдності та згуртовує вірних і поза межами культових відправлень особистими, сімейно побутовими та іншими зв'язками. І нарешті, релігія будучи складовою культури, виконує культурно трансляційною функцію. Вона полягає в здатності релігії накопичувати, зберігати, відтворювати і передавати культурні надбання від попередників до нащадків.

Наприкінці слід звернути увагу на історичний характер функцій релігії, оскільки її вплив на окремих індивідів, громади та суспільство в цілому не завжди був незмінним та однозначним.

3) *Походження релігії та еволюція релігійних вірувань.* Принципово важливим в пізнанні теми релігії є сутність з'ясування питання її походження. Воно (з'ясування) набуває методологічного характеру, дозволяє дійсно науково і критично поставитися як до клерикальних концепцій «прамонотеїзму», так і до атеїстичних гіпотез про, так названий, «безрелігійний період» в історії людства.

Враховуючи, що процес антропогенезу – це надзвичайно тривалий у хронологічному аспекті період, який розтягнувся на 2–3 (а можливо і більше) млн. років, – надзвичайно важко досліджувати початкові етапи генези релігії, роботи певні релігієзнавчо-культурологічні реконструкції та ретроспекції. Втім для науки більш-менш достовірно відомо, що найпростіші форми релігійних

вірувань існували вже 40 000 років тому. Саме на цей час припадає поява людини розумної (*Homo sapiens*), кроманьйонця. Людина розумна, або людина сучасного антропологічного типу істотно різниться від своїх попередників низкою фізичних, фізіологічних та психологічних якостей і характеристик. В неї з'явилися і сформувалася друга (за класифікацією фізіолога Івана Павлова) сигнальна система, завдяки якій людина отримала змогу усвідомлювати, абстрагуватися, узагальнювати, займатися власне розумовою, духовною діяльністю. Цим кроманьйонець якісно різнився від свого найближчого біологічного «родича» і сусіда – неандертальця.

При поясненні релігії важливо з'ясувати питання, під впливом яких чинників вона виникає, функціонує і відтворюється. Тобто мова іде про детермінанти, які метафорично називають «коренями релігії». Серед них, як правило виділяють гносеологічні та соціумні. Вони являють собою комплекс факторів, які створюють можливість і необхідність появи і існування релігії.

а) *Гносеологічні причини походження релігії*, або гносеологічні корені релігії полягають в особливостях людського пізнання, свідомості (з грецької – «гнозис»). Адже релігія – це насамперед комплекс вірувань, уявлень, ідей; вона – продукт свідомості. Якщо відсутня свідомість, немає і віри в надприродне. Несвідомі тварини, наприклад, не тільки не мають, але і не можуть мати релігію. Саме людська свідомість володіє можливостями, які можуть породити релігію; тільки свідомою людиною може повірити в надприродне. Встановимо ж основні особливості людської свідомості, що виступили гносеологічними причинами походження релігії: 1) Свідомість «подвоює» дійсність, породжуючи дух і духовну дійсність. Завдяки свідомості дійсність отримує своє друге і особливе існування у свідомості. Отже, в свідомості не тільки відображена дійсність, але в свідомості ця дійсність отримує відносно самостійне існування. 2) Свідомість, відбиваючи дійсність, може відлітати від дійсності, схильна фантазувати, проте може і помилятися. Завдяки чому в свідомості людини можуть виникнути уявлення, ідей, яким не має адекватного аналога в дійсності. 3) В свідомості людини може відбуватися змішання первинного із вторинним, порушення каузальних (причинно-наслідкових) зв'язків (вторинне може видаватися людині первинним); хибне уявлення, нереальні образи людини можуть здаватися їй реальними, дійсними; існуюче у свідомості може уявлятися існуючим насправді. 4) Свідомість людини може уособлювати свій предмет пізнання; може уособлювати (надавати людські риси, одухотворювати, оживляти) грім, блискавку, ліс, воду, уособлювати свої ж поняття. Прагнення до уособлення є характерним для примітивних народів, в тім воно особливо розквітає при відсутності знань. Коли людина уособлювала

невідоме, жахливе, від якого вона залежала, вона фактично починала продукувати релігію.

На цій гносеологічній основі виникала можливість появи релігії. Проте ця можливість могла реалізуватися, а могла і не здійснитися. Чи можна тут говорити про випадковість релігії? Ні! З можливості релігія стала дійсністю не випадково, а в силу необхідності. Цю необхідність обумовили соціальні корені.

б) *Соціальні корені релігії* обумовили виникнення і існування релігії як неохідного явища в історії і культурі людства; це комплекс матеріальних (економічних, виробничих) та пов'язаних із ними духовних (політичних, морально-етичних, правових та інших) відносин, що домінують над людиною в її повсякденному житті, ворожі їй і активують відчуття людської несвободи і залежності від зовнішніх умов. Якщо говорити конкретно-історично, то це, перш за все, вкрай низький економічний розвиток первісного суспільства, коли безпорадність і безсилля дикуна перед природою, стихійними її силами приводило людину до поклоніння цим силам. Вона намагалася освоїтися у ворожому їй світі, пом'якшувала його, вдаючись до уособлення. З уособленням цих утаємничених загрозливих і сприятливих сил утворювалися уявлення про надприродні істоти – духи, зв'язки, властивості, виникала система впливу на ці сили, - поступово утворювалася релігія.

З розвитком засобів впливу на природу, матеріальних знарядь, панування над нею, обоження природних сил, які людина, занурена в вороже їй середовище, намагалася підкорити і, врешті-решт, навчилася підкоряти, поступово поступається місцем поклонінню іншим суспільним силам, духовну обмеженість в осягненні справжньої сутності яких людина постійно відчувала.

*Традиція як механізм передачі і закріплення релігії.* Раз виникнувши, релігія більше не потребувала умов для виникнення, а продовжувала існувати в силу законів відтворення. Механізмом такого відтворення стала традиція. Традиція – це інерції історії, сила звички людей. Традиційною в силу мільярдного повторення і відтворення стала і сама релігія для даної популяції. Релігія стає невід'ємною рисою традицій даного народу, його специфічною особливістю. Сила традиції виявляється і в уявленнях про те, що поляк – католик, росіянин – православний, араб – мусульманин, японець – синтоїст.

*Еволюція релігійних вірувань.* Виникнувши, релігія розвивалася із становленням людства, з розвитком людської свідомості, в міру пізнання людиною оточуючої дійсності. Оскільки специфічною ознакою релігії є віра в надприродні істоти, то саме за характером уявлень віруючих в ці істоти, ми можемо визначити хід еволюції релігійних вірувань, рівень, так би мовити, досконалості самої релігії.

**а) Первісні форми релігії.** Первісна релігія була вкрай проста, щоб не сказати примітивна. Надприродне в цій релігії ототожнювалося із природним: це і таємничий ліс, і каміння незвичної форми, і сонце, і блискавка, які обожнювали, на допомогу яких сподівалися. Пізніше люди переконалися, що ліс, каміння, дерево – це не боги, що сили, які надихають їх життям не в них, а поза ними. Так в межах ранніх форм починається формування релігійних вірувань, згідно яких за предметами і явищами оточуючої дійсності приховані духи. Вони є нібито надприродними двійниками явищ, предметів і сил природи. В річці – водяний, в лісі – лісовик, у хаті – домовик і т. д. Духи не створюють предмети, а співіснують із ними. Та, якщо висихає річка – зникає і водяний, руйнується дім – покидає його домовик. Так поступово виник анімізм (від лат. *anima* – душа), віра в душу і духів, що нібито притаманні явищам і предметам оточуючого світу. Едуард Бернет Тейлор – відомий англійський релігієзнавець – анімізм назвав «мінімумом релігії». Там, де існують анімістичні вірування в душі і духів, існує і релігія. Анімізм асимільований більшістю сучасних релігій в уявленнях про безсмертя душі, її потойбічне існування тощо. Поряд із анімізмом до первісних форм релігії відносять магію – віру в можливість впливу за допомогою виголошення певних слів (вербальна магія), або виконання певних ритуальних дій (церемоніальна магія) на предмет, істоту, особу. Магія збереглася до наших часів як самостійно, так і як елемент, наприклад, християнських таїнств. До ранніх форм релігії відносять фетишизм – віру в надприродні властивості матеріальних предметів. Він зберігся і до сьогодення у вигляді віри в силу амулетів, талісманів, оберегів тощо. І, нарешті, серед ранніх форм релігії неможливо не назвати тотемізм – віру в надприродну кривно-родинну спорідненість між людиною, родом або плем'ям з одного боку, і твариною або рослиною з іншого. Тотемізм переважно зберігся у сучасних марновірствах у вигляді віри в перевертнів, вовкулаків. Вищою формою первісної релігії є пандемонізм.

**б) Політеїзм** (від грецьк. *πολύς*, «чисельний, багато» + греч. *θεός*, «Бог, божество» – «багатобожжя»). В політеїстичних релігіях надприродне – це бог в повному смислі цього слова. Боги творять світ, речі, керують ними. Самі ж вони уявляються віруючим такими, що не залежать від речей, якими вони керують. Класичною формою політеїзму є давньогрецька та давньоримська релігія з їх пантеоном богів, богинь та напівбогів. Політеїзм формується у період розкладу первісно-родового і формування рабовласницького ладу. На вищих ступенях свого розвитку політеїзм підіймається на рівень генотеїзму – виділення серед багатьох богів одного головного, батька усіх богів (Зевс – в давньогрецькій релігії, Юпітер – у римській).

**в) Монотеїзм** (від грец. *μονος* – один, *θεος* – Бог – «однобожжя»). В умовах Римської імперії початку нашої ери виникли умови для появи вищої форми релігії – монотеїзму. Спочатку монотеїзм відрізнявся від політеїзму та і від більш ранніх форм релігії тим, що тут замість багатьох надприродних істот визнавалася лише одна. Цей монотеїстичний бог усвідомлювався ще як конкретно-чуттєва, антропоморфна (людиноподібна) істота, наділявся суто людськими якостями і характеристиками. І лише згодом монотеїзм сягає вищого ступеня розвитку релігії – абстрактного монотеїзму, коли Бог уявляється не як конкретно-чуттєва, а як духовна істота (див. таблицю-схему «Еволюція релігійних вірувань»).

На завершення розгляду питання і теми загалом важливим є розкриття принципово важливого положення – **меж трансформації релігії**. Кожна релігія може змінюватися лише в певних межах, поза якими вона перестає бути самою собою, перетворюється на щось інше. «Цією межею, як зазначав відомий релігієзнавець, професор Є. Дулуман, є міра істотного у даній релігії, яке повинно залишатися більш-менш сталим, тотожним в ній у різні відрізки часу». По суті цією межею є визнання уособленої надприродної істоти, вірніше віра в існування такої істоти. Поза межами цієї віри, за межами уявлень про надприродне як монотеїстичне та абстрактне губиться ознака і специфіка релігійного, релігія перестає бути тим, чим вона є, перестає існувати як духовний феномен.

## **В. Контрольні запитання**

- 1) Визначте об'єкт і предмет релігієзнавства, його методи. Що відрізняє релігієзнавство від теології?
- 2) В чому полягає обмеженість оцінок релігії пропонованих марксизмом?
- 3) Чим зумовлена зміна парадигм методологічного мислення в релігієзнавстві?
- 4) В чому криється складність визначення релігії?
- 5) Спробуйте використати відомі Вам докази з метою обґрунтування буття Бога.
- 6) Викладіть свої думки з приводу питання – Бога можна знати чи пізнати?
- 7) В чому на Вашу думку полягають особливості релігійної істини?
- 8) В чому сенс існування людини з точки зору релігії?
- 9) Що таке свобода в її філософському та релігійному розумінні?

- 10) Які загальні закономірності характеризують релігійний процес?
- 11) Назвіть характеристики релігії, які засвідчують її історичний характер?
- 12) Якої зміни зазнала ідея надприродного в процесі розвитку релігійних вірувань?

## **Г. Література для подальшого читання**

1. Академічне релігієзнавство. Підручник / За наук. ред. проф. А. Колодного. – К.: Світ знань, 2000. - 862 с.
2. Основы религиоведения: Учеб. / Ю. Ф. Борунков, И. Н. Яблоков, К. И. Никонов и др.; Под ред. И. Н. Яблокова. – М.: Высш. шк., 1998. – 480 с.
3. Радугин А. А. Введение в религиоведение: теория, история и современные религии. Курс лекций / А. А. Радугин. – М.: ЦЕНТР, 1997. – 240 с.
4. Релігієзнавчий словник / За ред. проф. А. Колодного і Б. Лобовика. – К.: Четверта хвиля, 1996. – 392 с.
5. Бадж У. Египетская религия. Египетская магия / У. Бадж. – М.: Новый акрополь, 1996. – 403 с.
6. Баркер А. Новые религиозные движения / А. Баркер. – СПб.: Издательство Русского Христианского гуманитарного института, 1997. – 282 с.
7. Бобков К. В., Шевцов Е. В. Символ и духовный опыт православия / К. В. Бобков, Е. В. Шевцов. – М.: ТОО «Изан», 1996. – 312 с.
8. Вебер М. Избранное: протестантская этика и дух капитализма / М. Вебер ; пер. М. И. Левина ; сост. Ю. Н. Давыдов. – 2-е изд., доп., перераб. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. – 651 с.
9. Губман Б. Современная католическая философия / Б. Губман. – М.: Высшая школа, 1988. – 190 с.
10. Дейвіс Б. Вступ до філософії релігії / Б. Дейвіс. – К.: Основи, 1996. – 269 с.
11. Еремеев Д. Е. Ислам: образ жизни и стиль мышления / Д. Е. Еремеев. – М.: Политиздат, 1990. – 288 с.
12. Кимелев Ю. А. Философия религии. Систематический очерк / Ю. А. Кимелев. – М.: Издательский Дом «Nota Bene», 1998. – 424 с.
13. Лысенко В. Г. Опыт введения в буддизм: ранняя буддийская философия / В. Г. Лысенко, А. А. Терентьев, В. К. Шохин. – М.: Наука, 1994. – 159 с.

14. Токарев С. А. Ранние формы религии / С. А. Токарев. – М.: Политиздат, 1990. – 621 с.
15. Эррикер К. Буддизм / К. Эррикер. – М.: Гранд-Фаир, 2005. – 304 с.

## 6. Філософія мови

### А. Базові терміни філософії мови

**Філософія мови** – розділ філософії, предметом якого є мова в її найзагальніших відношеннях з дійсністю, а також з мисленням, свідомістю, мовленням, її соціальною й комунікативною роллю. Роздуми про мову присутні вже в античній філософії, зокрема, у Платона. Наступна філософія класичного періоду (до XIX ст.) цікавилась мовою як засобом самовираження людського розуму. З кінця XIX століття мова починає цікавити філософів як особливий, автономно існуючий світ, як реальність, що лежить між людиною та фізичною дійсністю і поєднує те й інше. У другій половині XX ст. відбувається так званий «лінгвістичний поворот» у філософії. Філософія мови стає провідною, а подекуди – єдиною предметною областю сучасної філософії.

**Знак** – певний матеріальний (такий, що сприймається нашими чуттєвими органами) предмет, який вказує на інший предмет або виділяє в ньому певні ознаки. Знак, таким чином, важливий не сам по собі, а як те, що відносить нас до чогось іншого. Знаками можуть бути найрізноманітніші речі: природні і штучно створені предмети, явища, властивості, дії. Треба розуміти, що знаки як такі існують лише в певному культурному середовищі. Поза людським суспільством, його культурою і людською комунікацією знаки перестають бути знаками. Кожний знак є носієм певної інформації. Розрізняють прості знаки, які мають елементарне інформаційне навантаження, і складні знаки, які складаються з інших знаків і несуть значний інформаційний зміст.

**Знакова система** – сукупність знаків одного виду, організованих і таких, що використовуються в людській комунікації за певними правилами й нормами. Знакова система, отже, складається з трьох частин, які включають: 1) самі знаки (маються на увазі елементарні, найпростіші знаки); 2) правила утворення з простих знаків складних; 3) правила інтерпретації, тобто осмислення і розуміння знакових виразів. Знакові системи можна поділити за формою знаків (предмети, зображення, символи, дії), за функціями (комунікативними – у мові, естетичними – у мистецтві, економічними – у грошових системах, організаційними – у дорожніх знаках і т. д.), Виділяють також природні і штучні знакові системи. Найбільш поширена природна знакова система – це мова нашого повсякденного спілкування. До штучних знакових систем належать, наприклад, штучні мови (символи й формули) математики, хімії, інформатики, логіки.



**Семіотика** – наука, яка досліджує створення, будову, функціонування, розвиток різноманітних знакових систем. Семіотика охоплює всю сферу культури людства, оскільки вся культура являє собою сукупність знакових систем в їх повсякденному існуванні. Існує семіотика мови, літератури, мистецтва, засобів масової інформації, політики, релігії, побуту, моди, реклами, звичаїв. Філософія використовує багатство здобутого семіотикою матеріалу для узагальнень щодо існування знаків, культури, суспільства та його різних сфер, людини. Семіотика виникла у другій половині XIX століття у працях американського філософа й логіка Чарлза Пірса та швейцарського лінгвіста Фердинанда де Соссюра. Особливу популярність семіотика одержала у другій половині XX століття.

**Мова** – історично сформована система словесного вираження думок, яка реалізується в певному звуковому, лексичному та граматичному ладі і служить засобом спілкування в людському суспільстві. Нештучний характер мови підкреслюється в понятті «природна мова», яке часто використовується для позначення тієї мови, якою ми спілкуємось. Основою природної мови є система знаків-символів, які створюються двома способами: а) у вигляді певних сполучень звуків людського голосу; б) у вигляді писемних символів. Мова існує лише в системі всіх своїх засобів, поза якою вони втрачають мовну функцію. Природна мова є соціальним явищем, вона виникає й функціонує лише в людському суспільстві. Культурно-історичні особливості певних суспільств, відмінність умов існування відносно відокремлених людських колективів призвели до виникнення не одної, а багатьох мовних знакових систем. Лінгвісти налічують зараз більше 7000 мов, які функціонують (не враховуючи так званих мертвих мов, якими вже не користуються в соціальному житті). Втім, кількість «живих» мов неупинно скорочується, що є природним процесом. Дві третини людства розмовляють у наш час 40 найбільш поширеними мовами.

**Мовлення** – реалізація мови в окремих діях людини. Якщо мова є ідеальним утворенням, яке може існувати в латентній (прихованій) формі, то мовлення постає у вигляді одиничних проявів, які здійснюються в конкретних ситуаціях – тут і зараз. Мовлення є діяльністю людини, яку називають мовцем. Воно має всі властивості людської діяльності взагалі. Водночас, це специфічна діяльність, спрямована на спілкування, вираження й передачу до слухача або читача (тобто реципієнта) якоїсь інформації. Мовлення характеризується метою мовлення, мовленнєвою поведінкою мовця, змістом, який передається в процесі мовлення, а також обробкою, засвоєнням цього змісту реципієнтом (у вигляді розуміння або інтерпретації).

**Комунікація** – соціальна взаємодія між людьми, в якій створюється, передається та засвоюється знаково виражена інформація. Комунікація розгортається між комунікантами, вона має інформаційний, інтерактивний (у формі взаємодії, взаємного впливу), ціннісний (у формі взаємного визнання або не визнання цінностей), особистісний (у формі встановлення певних особистих відношень) зміст. У будь-якій спільній діяльності людей – технічній, господарчій, навчальній, споживчій, творчій, політичній – обов’язковим компонентом є міжлюдська комунікація. Головним засобом комунікації людей є природна мова. Мовна комунікація дозволяє у стислій формі передавати важливі для людей повідомлення, обмінюватись думками, враженнями, оцінками, спогадами, виробляти сумісні плани на майбутнє.

**Референт, денотат** – те, на що вказує певний знак. Денотатом називають окремий предмет, який позначається власним іменем, або клас (однакових) предметів, який позначається загальним іменем. Денотатом можуть бути як реально існуючі, так і абстрактні або вигадані предмети – числа, загальні якості, літературні герої, фантастичні істоти тощо. Референтом називають об’єкт позамовної дійсності, який має на увазі мовець, коли він або вона дещо вимовляє або репрезентує дещо у знаковій формі. Референт відрізняється від денотата своїм віднесенням до конкретного мовленнєвого акту, до того, що в даний момент говорить або показує конкретна людина (денотат же існує стосовно мовної одиниці незалежно від того, чи використовується вона мовцями). В той же час і референт, і денотат є тим, на що вказує знак і відрізняються від самої матеріальної форми знаку, тобто від імені того, що іменується.

**Ім’я** – мовний знак, який виражає певний предмет або клас предметів. Ім’я здійснює відношення найменування, тобто поєднання певного знаку з його денотатом. У природній мові іменами постають окремі слова або словосполучення. Ім’я є терміном філософії мови, в логіці йому використовують аналогічний імені термін – поняття. Ім’я (як і поняття) може позначати як реально існуючий, так і уявний об’єкт.

**Висловлювання** – складний мовний знак, який виражає завершену думку. На відміну від імен висловлювання створюється конкретним мовцем у конкретній мовленнєвій ситуації. Висловлювання відображує певний фрагмент дійсності або ідеальної (наявної у свідомості людини) реальності. В логіці аналогічним висловлюванню терміном є судження. Судження як і висловлювання має властивість істинності, тобто може відповідати або не відповідати тому фрагменту дійсності, на який воно вказує (своєму референту). В лінгвістиці висловлюванню відповідає речення, хоча висловлювання й

речення – не одне й те саме, оскільки одне висловлювання можна виражати різними реченнями. В структурі висловлювання важливим є спосіб предикації, тобто приєднання якісних ознак, модальності (можливості, необхідності, дійсності) та просторово-часових умов до того, про що йдеться у висловлюванні.

**Екстенціонал та інтенціонал** – терміни, які часто використовуються в філософії мови та логіці для відокремлення двох сторін референта або денотата: самих предметів дійсності, а також їх образів у свідомості людини, в яких виділені й зібрані до купи певні – важливі для людини – ознаки. Перше позначають терміном «екстенціонал», друге – терміном «інтенціонал». Можна сказати, що екстенціонал – це те, що позначається за допомогою мови або те, що виділяється в навколишньому світі мовцем. Інтенціонал – це те, як дещо виділене мовцем характеризується, те, які сторони екстенціоналу хоче підкреслити, акцентувати мовець.

**Значення та смисл** – якщо ці терміни протиставляються, то вони приблизно відповідають тому, що було сказано про екстенціонал та інтенціонал. Інакше кажучи, значення – це об'єктивно існуюча реальність, на яку вказує ім'я або висловлювання; смисл – це суб'єктивне сприйняття мовцем того, про що він повідомляє. Значення притаманне мовним одиницям. Смисл надається мовцем в кожному випадку мовлення. Водночас у філософії мови та лінгвістиці термін «значення» використовується й у більш широкому сенсі – як весь зміст того, що виражається мовними одиницями (іменами та висловлюваннями). В такому сенсі значення протиставляється не смислу, а знаку. Знак постає носієм значення, а значення – тим, що позначається знаком. В широкому сенсі значення включає до себе, по-перше, екстенціонал (денотат або референт), по-друге, його суб'єктивно виділену низку ознак (інтенціонал або смисл), по-третє, так звану конотацію – тобто додатковий смисл, часто експресивно-емоційний (адже одне й те саме висловлювання може виражати цілком різні емоції, почуття або наміри мовця). В лінгвістиці компоненти значення розрізняють ще за його функціями в побудові мовних одиниць. Виділяють лексичне значення (значення слів), граматичне значення (значення словоформ, наприклад, відмінків або суфіксів), синтаксичне значення (значення певних мовних одиниць – слів, словосполучень, речень – як частин синтаксичних конструкцій), стилістичне значення (сукупність основних і додаткових, конотативних моментів значення, які впливають на стиль мовлення).

**Текст, дискурс.** Якщо класична філософія та лінгвістика головним чином виділяла імена та висловлювання в якості предмета дослідження, то лінгвістичний поворот другої половини ХХ століття значною мірою пов'язаний

з перенесенням головного акценту досліджень у філософії мови та лінгвістиці на біль великі і змістовні одиниці мовлення. Один із напрямів сучасної філософії мови – дослідження філософських проблем тексту. Текстом називають мовленнєвий твір, який є результатом мовної діяльності людини, це основна комунікативна одиниця, яка використовується під час мовленнєвої діяльності. Текст складається з висловлювань (або речень, з лінгвістичної точки зору). Текст являє собою завершений, цілісний, складний знак із внутрішньою структурою, організацією і загальним смислом. Текстом може бути цілий літературний твір, книга, окрема її частина, фрагмент, абзац, окрема фраза (якщо вона здійснює текстові функції). Центральним поняття тексту стає в сучасній філософії постструктуралізму. Постструктуралізм розглядає текст як самопороджуючий організм, для якого автор слугує лише засобом самоздійснення. Поряд з текстом поширюється термін «дискурс», який має додаткові щодо тексту ознаки. Дискурсом називають сукупність текстів (хоча це може бути й єдиний текст) об'єднаних спільною системою ідей, проблем, підходів, правил, заборон, забобонів, символів тощо. В межах дискурсу окремі ідеї, терміни, метафори, натяки, цитати переходять з одних текстів на інші, що дало змогу дослідникам дискурсу ввести в 60-70 рр. ХХ ст. поняття інтертексту.

**Синтаксис** – область функціонування знакової системи, в тому числі мови, в якій реалізуються відношення між окремими елементарними знаками, правила побудови складних знаків з елементарних. Синтаксичні правила природної мови утворюють її граматику словосполучень і речень. Аналогічно будується синтаксис штучних мов як набір правил побудови фраз відповідної мови, які дозволяють створювати осмислені пропозиції (висловлювання). Синтаксис – один з трьох основних компонентів повного опису будь-якої знакової системи (поряд з семантикою і прагматикою).

**Семантика** – область функціонування знакової системи, в тому числі мови, в якій реалізуються відношення між окремими знаками та їх денотатами (референтами). Семантика досліджує явище референції, тобто способи віднесення знаків до їх референтів або денотатів. Семантика природної мови визначає, яким чином утворюються значення слів, словосполучень, речень, текстів. Семантичний компонент повного опису мови являє собою модель тієї частини мови, яка пов'язана з відношенням між словами і світом. У цій моделі повинні отримувати пояснення такі емпіричним шляхом встановлені явища, як рівнозначність (синонімія), багатозначність (полісемія), семантична аномальність (у тому числі суперечливість і тавтологічність) мовних виразів.

**Прагматика** – область функціонування знакової системи, в тому числі мови, в якій реалізуються відношення між мовцем та тим, що він висловлює.

Такі відношення включають комунікативну мету мовлення, наміри мовця, тип мовленнєвої поведінки, вплив мовної картини світу мовця, культурних і соціальних чинників на мовлення, ситуацію спілкування, відносини між мовцем та адресатом мовлення, поведінку адресата, зміст, тематику і форми комунікації, її результати та ефективність мовлення. Прагматика в філософії мови досліджує також вплив прагматичних умов на процес референції, на відношення між мовленням та дійсністю, на сприйняття навколишнього світу, на формування людини як особистості і як соціального суб'єкта.

**Мовленнєвий акт** – один з центральних термінів прагматичної теорії мовлення, одиниця мовленнєвої діяльності, мовлення, яке характеризується єдністю мети, суб'єкта, способу реалізації мети, критеріїв результативності. Мовленнєвий акт здійснюється тоді, коли його суб'єкт (мовець) розраховує на певний ефект від власного мовлення, мовленнєвий акт завжди спрямований на певне його сприйняття адресатом і певну реакцію. Конкретне висловлювання виступає одночасно і як продукт мовленнєвого акту, і як інструмент досягнення певної мети. Відповідно, мовленнєвий акт можна оцінювати як успішний або ні. Філософів мови мовленнєві акти зацікавили тим, що вони зруйнували уявлення про мову як своєрідне дзеркало світу, пасивний відбиток того, що існує або уявляється. Теорія мовленнєвих актів почала розвиватись з кінця 50-х років ХХ ст. в рамках англійської аналітичної філософії. Американський філософ Джон Серл розробив класифікацію мовленнєвих актів, яка включила *репрезентативи* – висловлювання, спрямовані на підтвердження істинності певного положення справ; *директиви*, спрямовані на виконання адресатом мовлення певних дій; *комісиви*, спрямовані на підтвердження виконання певних дій мовцем; *експресиви*, які виражають психологічний стан мовця; *декларативи*, які фіксують виконання мовцем певної дії (наприклад, «проголошую засідання відкритим»).

**Розуміння, інтерпретація.** Мова й мовлення не можуть функціонувати без передачі інформації. Передача ж інформації здійснюється лише тоді, коли адресат висловлювання правильно декодує, розшифровує одержані знаки, виявляє не лише їх значення, а й закладених у них смисл. Таке декодування має назву «інтерпретація». Внаслідок правильної інтерпретації у адресата мовлення виникає особливий стан розуміння, тобто виникають відповідні до закладеної у знаках інформації психічні образи. Проблема розуміння є центральною в особливому напрямі філософії – герменевтиці. Розрізняють розуміння поняттєве (розуміння значень понять та їх сполучень, які утворюють висловлювання або текст) і чуттєве (розуміння позараціонального смислу висловлювання, авторського задуму, прихованих конотацій).

*Мовна картина світу.* Оскільки мова є засобом відображення дійсності, то удосконалення наших уявлень про світ, які є предметом переважного інтересу філософії, потребує врахування мови як середовища, в якому фіксуються ці уявлення. Такий підхід до мови втілюється в понятті мовної картини світу. Мовна картина світу – це така сукупність уявлень про світ, що історично склалася в повсякденній свідомості конкретного мовного колективу або мовної особистості, це певний спосіб організації сприйняття світу, концептуалізації (поділу за концептами – поняттями) дійсності, відображений у мові. Кожна національна мова «зображує» дійсність дещо інакше, ніж інші мови. Це саме можна сказати і про певні соціальні групи (культурні, вікові, професійні) і навіть про окремих людей, особливо тих, які займаються мовною творчістю. Часто говорять про мовну картину світу, наприклад, того чи іншого письменника, філософа, науковця-гуманітарія.

## **Б. Основні проблеми філософії мови**

Філософське осмислення мови залежить від розуміння її сутності, її місця в житті людини, її відношення до дійсності. Тому в рамках різних філософських напрямів складається своя проблематика щодо мови. Серед багатьох проблем філософії мова слід звернути увагу на такі.

*Проблема походження мови.* Виникнення мови важливе як саме по собі. Так і у зв'язку з іншими філософськими питаннями. Розв'язання проблеми появи мови у людей допомагає зрозуміти сутність мови, але також сутність самої людини, проблеми її свідомості, проблему соціогенезу (виникнення суспільства), природного і неприродного у поясненні світу. Вже античні філософи висунули дві принципово відмінних концепції походження мови. Згідно з одною, мова виникла природним шляхом (Емпедокл, V ст. до н. е.), згідно з іншим, була вироблена людьми штучно, за домовленостями (Демокрит, V- IV ст. до н. е.). В науці та філософії XIX-XX століть домінує еволюційне пояснення виникнення мови. Еволюціоністи вважають, що мова або сформувалася зі звуків, за допомогою яких спілкуються тварини, або спочатку виникла мова знаків, а потім до знаків поступово додавалися звуки, і врешті-решт з'явилася усна мова. Головне ускладнення цього погляду полягає в тому, що сигнальні системи тварин принципово відрізняються від людської мови. Тварини не позначають певні об'єкти, а виражають власну реакцію на них. Як предки людей перейшли до об'єктно орієнтованих знакових систем, залишається загадковим і досі. Альтернативними пропозиціями є теорія

створення мови внаслідок пробудження розуму в людини, теорія вродженого нахилу до мови, який раптово проявився на певному етапі розвитку, теорія первинної мови жестів. Всі вони мають серйозні недоліки. Окремими проблемами в рамках дослідження походження мови є проблеми виникнення синтаксису і виникнення писемності.

**Проблема взаємозв'язку мови й мислення.** Зв'язок мови й мислення людини очевидний. Втім, відповідь на питання, чи можна ототожнювати мову й мислення, вже не є очевидною. Класична філософія та лінгвістика (до XIX століття включно) розглядала мову як знарядді мислення. Фердинанд де Соссюр (1857-1913) на підтримку тісної єдності мови і мислення наводив образне порівняння: «мова - аркуш паперу, думка – його лицевий бік, а звук-зворотний. Не можна розрізати лицевий бік, не розрізавши зворотний. Так і в мові не можна відокремити ні думку від звуку, ні звук від думки. Цього можна досягнути лише шляхом абстракції». З іншої точки зору, можливе мислення не у вигляді внутрішнього чи зовнішнього мовлення, можливе й мовлення, яке не виражає жодної думки. Думка, яка виражається словами, формується в свідомості людини у вигляді невербального (несловесного) образу, до якого добираються потім слова. В цілому можна стверджувати, що мова й мислення є тісно пов'язаними явищами але такими, що мають різну природу. Мислення відображує об'єктивний світ в ідеальних образах з різним ступенем глибини і деталізації, поступово наближаючись до більш повного охоплення предметів. Мова, в свою чергу, закріплює отримане знання. Причому робить вона це з допомогою своїх, спеціально вироблених для цього засобів, у результаті чого в формах мови досягається адекватне відтворення характеристик предметної дійсності.

**Проблема логічної структури мови.** Від чого залежить будова мови, правила утворення мовленнєвих виразів? Традиційною відповіддю є твердження, що основою мови є вимоги й закони логіки. Логіка є змістом граматики – так вважав давньогрецький мислитель Аристотель. Висловлювання природної мови, які мають інформаційну значущість, виражають логічну форму судження. Судження складаються з суб'єкта (того, про що повідомляється) і предиката (того, що повідомляється про суб'єкт). Суб'єктно-предикатна структура, з точки зору мовного логіцизму, цілком пояснює будову природної мови. Втім, з кінця XIX століття більшість філософів мови й лінгвістів додержується протилежної точки зору. Логічні категорії й норми мови не збігаються. Будова природної мови набагато складніша за логічні форми, одну й ту саму логічну форму можна виразити за допомогою природної мови багатьма способами, додаючи при цьому безліч додаткових відтінків смислу,

додаткової інформації. Разом з тим, висловлювання природної мови можуть містити й логічні форми і, відповідно, мати істиннісне значення (тобто бути істинними або хибними). Виявленням логічних відношень між елементами природної мови займається сучасна аналітична філософія.

**Проблема впорядкованості й автономності мови.** Ця проблема набула особливого значення в структуралізмі та постструктуралізмі другої половини ХХ століття. Структуралізм – це напрям у філософсько-гуманітарному пізнанні 50-70-х років ХХ ст., що базується на виявленні структур – стійких багаторівневих самовідтворюваних зв'язків і властивостей певної системи. Особливу увагу структуралісти (насамперед французькі) приділяли явищу мови як зразкової структури. Французькі структуралісти Клод Леві-Строс (1908-2009), Ролан Барт (1915-1980) та ін. стверджували, що універсальні знакові відношення, які проявляють себе у мові, визначають людське мислення, культуру, соціальні інститути. Запереченням цієї позиції став (насамперед, французький) постструктуралізм (Жиль Дельоз (1925-1995), Мішель Фуко (1926-1984), Жак Деріда (1930-2004) та ін.). Постструктуралісти (їх ще називають постмодерністами) заперечують будь-яку раціональність, структурність, впорядкованість у мові. Мова в їх концепції – це нестримний хаотичний потік самопородження смислів, нескінченна гра переконструювання («деконструкції» за винайденим Ж. Деріда терміном) текстів, в якій суб'єкт (автор) відіграє лише роль зняряддя.

**Проблема імені в мові.** Співвідношення різних елементів мови завжди було в центрі уваги філософів. В античній і, взагалі, класичній філософії (до ХІХ століття включно) переважний інтерес викликали імена, тобто слова й словосполучення, які позначали певні предмети фізичної або ідеальної дійсності. Роздуми про походження імен і способи зв'язку їх з тим, що вони позначають, можна знайти у Геракліта, Демокрита, Емпедокла, Платона. Платон вважав, що «перші імена» народжувались із самих речей, «наслідували речам», правильні імена виявляють сутність речей (їх «ідею»). Особливу, надприродну роль іменам надавала релігійна філософія Середньовіччя. Згідно Апокаліпсису, всі імена записані в книзі життя на Небесах. «Радійте тому, що імена ваші написані на Небесах», — говорить Євангеліє від Матвія. У Новий час філософи розглядають імена в контексті логіки, як форму мислення (Томас Гобс (1588-1679), Джон Стюарт Міль (1806-1873)). У ХХ столітті філософія імені була відроджена в рамках російської релігійної філософії (С. М. Булгаков (1871-1944), П. О. Флоренський (1879-1937), О. Ф. Лосєв (1893-1988)). Згідно з нею найменування є таємничим процесом з'єднання ідеї з матерією. Ім'я, отже, є чимось більшим за слово або логічне поняття.



**Проблема висловлювання.** В аналітичній філософії ХХ століття основним елементом мови, який пов'язує її з реальністю, стає не окреме ім'я, а висловлювання. В роботах 10-20-х років ХХ століття попередників аналітичної філософії Бертрана Рассела (1870-1972) та Людвіга Вітгенштейна (1889-1951) стверджувалось, що дійсність складається не з речей, а з фактів. Фактам відповідають висловлювання. Окремі слова набувають значення лише в складі певного речення. У філософії висловлювань предмет розуміється як те, що має властивості і бере участь у відносинах. Властивості і відносини називаються ознаками. Два моменти виділяються філософами мови при розгляді висловлювань. По-перше, треба встановити, що відповідає висловлюванню в реальній дійсності, по-друге, важливо знати, яким чином пов'язані слова в реченні, як утворюються речення. У першому випадку ми цікавимося значенням і сенсом пропозиції, а в другому — його граматикою, синтаксисом. Референтами висловлювань прийнято вважати факти або «положення справ». Щодо конструювання речень, то в лінгвістиці і філософії мови з 60-х років ХХ століття стають популярними теорії так званих породжуючих граматик, першою з яких була теорія американського лінгвіста й філософа Ноама Хомського (нар. 1929). Такі теорії формулюють стандартні (здебільшого не багаточисельні) правила конструювання речень з вихідних елементів (слів).

**Проблема значення.** Ця проблема є центральною проблемою сучасної філософії мови. Класичну модель знаку й значення запропонував в кінці ХІХ століття німецький математик і логік Готлоб Фреге (1848-1925). Він виходив з так званого «семантичного трикутника», до якого включав ім'я, денотат і смисл (або концепт, зміст поняття). Основним значенням слова в такому разі постає денотат – той предмет, на який вказує слово, додатковим – його смисл. Значенням речення, за Фреге, є умови його істинності, тобто відповідність речення до наявної реальності. Таку теорію значення називають предметною. Концепція Фреге користується популярністю до сьогодні, але має певні недоліки. Зокрема, буває важко виявити денотат і відрізнити його від смислу. Саме тому пошуки альтернативних теорій значення характеризують сучасну філософію мови. У 30-40-х роках ХХ століття Л. Вітгенштейн розробляє теорію значення як використання. Значення слова, за Вітгенштейном, є те, що дозволяє його вживати у певних випадках, а зовсім не те, що слово нібито означає. Припустимо, слово дійсно дещо означає, у такому разі ми швидко прийдемо до суперечностей, адже варто почати порівнювати вживання одного мовного виразу різними людьми, як відразу ж з'ясовується певна неузгодженість. Концепт значення зазнав подальшу прагматизацію в теорії американського філософа Пола Грайса, який пов'язав значення з наміром мовця здійснити

певний вплив на адресата і висунув поняття «значення мовця». Останнє спричинило за собою дослідження непрямих смислів висловлювання та правил їх інтерпретації. Існують також інші теорії значення в сучасній філософії мови. Згідно з образною теорією значення, значенням слова є не сам предмет, а розумовий образ предмета. Значення – категорія суб'єктивна: воно існує в голові людини, що пізнає дійсність або спілкується з іншими індивідуумами, а не в світі самих речей. Згідно з функціональною теорією значення значенням слова не може бути ні пізнавана річ, ні розумовий образ, значенням слова взагалі не може бути якась сутність (матеріальна або ідеальна), значення слова є функція, роль, яку слово виконує в мові.

**Проблема референції.** Референцією називають операцію, яка ставить у відповідність до певного мовного виразу (наприклад, слова) певний предмет. Референція тісно пов'язана зі значенням мовних виразів. Але відображує іншу сторону проблеми – той спосіб, яким значення утворюється. Традиційний погляд на референцію як на пряме позначення предметів виявляється хибним, оскільки залишає питання, як відбувається референція до ідеальних предметів (наприклад, чисел або загальних ідей), а також до неіснуючих предметів (наприклад, вигаданих істот). В сучасній філософії мови відбуваються пошуки так званого «жорсткого десигнатора», тобто те, що дозволяє жорстким, однозначним способом виділити, ідентифікувати одну й ту саму річ, де б вона ні зустрічалась, всюди і завжди. Згідно з Расселом, властивості (предикат в логічній термінології) певного предмета є достатнім десигнатором. Втім, виявилось, що таке розуміння працює не завжди. Філософи другої половини ХХ століття намагались оминати посилення на властивості при створенні теорії референції. Заслуговує на увагу каузальна концепція референції американських філософів-аналітиків Сола Кріпке (нар. 1940) та Хіларі Патнема (1926-1916). Каузальний референція виглядає таким чином: певний предмет вперше "охрещується" іменем N, і далі це ім'я передається від одного до іншого конкретного випадку вживання N. Мовець може позначити предмет за допомогою імені N, якщо існує ланцюг зв'язків, які зберігають референцію, такий, що веде назад до початкового хрещення. Зв'язок зберігає референцію, якщо мовець має намір використовувати ім'я з тією ж самою референцією, що й та людина, від якої він це ім'я чув ("так говорять"). За допомогою подібного роду каузальної залежності пояснюється можливість вживання імені в таких ситуаціях, де для обговорюваного предмета не знаходяться описи (дескрипції), які ідентифікують його однозначно.

## **В. Контрольні запитання**

- 1) Що досліджує філософія мови?
- 2) Чому мова є предметом філософського дослідження??
- 3) Що може і що не може бути знаком?
- 4) Назвіть якомога більше знакових систем, які Вам відомі?
- 5) Чому розрізняють поняття мови й мовлення?
- 6) Назвіть основні елементи мовлення. Як вони співвідносяться між собою?
- 7) Наведіть приклади висловлювань, в яких виділяється інтенціональна та екстенціональна сторони значення певного слова.
- 8) Як пов'язані між собою семантика, синтаксис і прагматика мови?
- 9) Подумайте, чим можуть відрізнятися мовні картини світу різних народів?
- 10) Чому походження мови є проблемою?
- 11) Чи можна ототожнювати мислення з мовою? Чому Ви так думаєте?
- 12) З чого складається логічна структура мови?
- 13) Чим відрізняються погляди на мову в структуралізмі й постструктуралізмі?
- 14) Чому ім'я вважається чимось більшим за слово?
- 15) В чому полягають проблеми значення і референції в філософії мови?

## **Г. Література для подальшого читання**

1. Бацевич Ф. С. Філософія мови. Історія лінгвофілософських учень [Текст] : підручник / Ф. С. Бацевич. - 2-е вид., стер. - К.: Академія, 2011. - 240 с.
2. Блинов А. Общение. Звуки. Смысл: Об одной проблеме аналитической философии языка [Текст] / А. Блинов. - М. : Русское феноменологическое о-во, 1996. - 276 с.
3. Куайн У. Слово и объект [Текст] / У. В. Куайн ; пер. А. З. Черняк, Т. А. Дмитриев. - М. : Праксис : Логос, 2000. - 385 с.
4. Селігей П. О. Мовна свідомість: структура, типологія, виховання [Текст] / Пилип Селігей ; Нац. акад. наук України, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні. - К. : Києво-Могилянська академія, 2012. - 118 с.
5. Філіппова Н. М. Пізнання - мова - комунікація [Текст] : підруч. для студентів ВНЗ / Н. М. Філіппова ; Нац. ун-т кораблебудування ім. адмірала Макарова. - Миколаїв : НУК, 2014. - 142, [1] с.

6. Философия языка [Текст] / Д. Л. Остин [и др.] ; пер. с англ. И. М. Кобозева [и др.] ; ред.-сост. Д. Р. Серл. - М. : Едиториал УРСС, 2004. - 206 с.

7. Философия языка: в границах и вне границ [Текст] / Отв. ред. Ю. С. Степанов [и др.]. - Х. : ОКО, 1994. - 176 с.

8. Чубукова Е. И. Современные концепции философии языка [Текст] : учеб. пособие / Е. И. Чубукова ; Санкт-Петербургский гос. ун-т экономики и финансов. Кафедра философии. - СПб. : [б.и.], 2001. - 140 с.

## 7. Філософська антропологія

### А. Базові терміни філософської антропології

**Філософська антропологія** – це розділ філософії, в якому вивчається людина, її відмінність від інших живих істот, її місце в Універсумі, особливості і сенс її існування та світосприйняття.

**Атропоцентризм** – сукупність поглядів на людину як на кінцеву мету світобудови та центр Всесвіту, володаря природи. Психологічною передумовою антропоцентризму є особливості усвідомлення людиною себе суб'єктом світовідношення.

Філософська концепція людини випрацьовує понятійний апарат, що визначає різні характеристики людської істоти: «людина», «індивід», «індивідуальність», «особистість», «суб'єкт» тощо. У цьому плані сучасна філософія особливу увагу приділяє поняттю "особистість".

**Людина** – природно-соціальна істота, якісно особливий ступінь живих організмів на Землі, здатних до свідомої саморегуляції, завдячуючи чому вона по стає як суб'єкт суспільно-історичної діяльності й культури.

Поняття **«індивід»** позначає людину як одиничного представника людського роду, що належить одночасно і природі, і людському суспільству. Це поняття вказує, по-перше, на окрему людську особину як представника вищого біологічного виду і, по-друге, на окремий, одиничний "атом" якоїсь соціальної спільності.

**Індивідуальність** – це сукупність неповторних властивостей і здібностей, які різнять даного конкретного індивіда від маси інших. У людській індивідуальності одиничне і загальне, природне і соціальне, фізичне і духовне не просто присутні, а взаємодіють, зливаючись в єдине, в «самість». Сутність індивідуальності пов'язана саме з самобутністю індивіда, його здатністю бути самим собою, виступати самостійним істотою в рамках будь-якої соціальної спільності.

До поняття «індивідуальність» близьким за значенням виступає поняття **«особистість»**. Поняття особистості фіксує соціально значущі риси людини, властиві йому як окремому індивіду. Індивідуальне «Я» утворює центр особистості, її внутрішнє ядро.

**Суб'єкт** – в широкому розумінні особа, організована група осіб, соціальна, етнічна та політична спільнота, суспільство в цілому, що здійснюють властиву їм діяльність, спрямовану на практичне перетворення предметної

дійсності, теоретичне і духовно-практичне освоєння об'єктивної реальності; носій означених якостей, що уможлиблюють виконання ним суспільно значущих функцій.

Таким чином, *особистість* – це одиничний індивід, продукт і суб'єкт суспільних відносин, діяльності і спілкування, володіє індивідуальним набором біогенетичних ознак, соціально значущих і духовних якостей. Однак особистістю людина не народжується, а стає нею в процесі соціальної діяльності.

Становлення особистості відбувається в процесі *соціалізації*, тобто засвоєння людиною соціального досвіду, норм і цінностей, що дозволяють йому здійснювати свою життєдіяльність адекватним для даного суспільства способом. Соціалізація здійснюється передусім через включеність людини до певних суспільних відносин, до форм спілкування та видів діяльності. Оскільки соціалізація носить динамічний характер, то особистість – це завжди процес, це постійне становлення, що вимагає неустанної душевної роботи. Особистість, застигла у своєму розвитку, у своїх устремліннях, – це вже деградуюча особистість. Деградація особистості відбувається і тоді, коли людина повністю підкоряється чужій волі, коли його дії виявляються в деталях запрограмовані, коли не залишається місця свободі вибору.

*Життя* – сутнісна ознака біологічної та суспільної форм руху матерії. Найважливішими її властивостями є: подразливість, розвиток, здатність розмножуватися, в основі яких лежать процеси самооновлення, пов'язані з підтриманням живою системою своєї цілісної організації шляхом обміну з навколишнім середовищем речовиною, енергією та інформацією. Життя – концепт, характерною особливістю якого є те, що він, попри притаманність багатьом філософським і релігійним вченням і виявляє свій зміст у контексті різноманітних філософських тлумачень. З давніх часів робили спроби відмежувати світ органічної природи від інших явищ об'єктивної реальності. Арістотель критерієм відмінності живого від неживого вважав ентелехію – момент вічності, що “пронизує тіло життям”. Пізніше, на протиположному механістичному тлумаченню життєвих процесів, був введений термін “vis vitalis” на позначення особливої життєвої сили (див. Віталізм). Назагал усі тлумачення життя можна класифікувати як природничо-наукові та соціогуманітарні. Типовим для перших є його розуміння як самопідтримки, самовідновлення й саморозвитку великих систем, що складаються із складних органічних молекул і виникають у результаті обміну речовин між ними й довкіллям (Реймерс). В соціогуманітарному аспекті концепт життя розглядається як цілісна й глобальна система, незбагненна для людського

розуму (Гадамер), безугавне заперечення, постійний вихід за власні межі, реальність, що дається в безпосередньому переживанні (Зиммель). На думку Хайдеггера, автентичним є життя, яке розгортається у вимірі «Буття-до-Смерті», тобто коли людина не тільки не уникає смерті, а сприймає її як факт. Властивість підніматися до чогось більшого, ніж саме життя – це є його справжній безпосередній вияв. Грузинський філософ ХХ сторіччя Мераб Мамардашвілі вважав тавтологічним поняття «духовне життя», позаяк життя не зводиться лише до тваринного або рослинного існування, а є, насамперед, пошуком сенсу та внесенням сенсу. Сучасні філософські підходи до концепту життя спонукають до осмислення та подальшого розвитку ідей, започаткованих Сквородою, К'еркегором, Хайдеггером, Тейяром де Шарденом, Флоренським, Швейцером, Вернадським та ін.

**Смерть** – природний кінець існування живої істоти. Людині притаманна здатність ставати у певне відношення до своєї смертності, осмислювати її. Історично першим є епічне ставлення до смерті в культурах родових суспільств, коли власна смерть людини ототожнювалася із смертю предку (культ предків), а саме життя сприймалося як приготування до посмертного існування (культ померлих у Єгипті). З посиленням відчуття особистісного буття постає трагічне ставлення до смерті (буддизм в Індії, даосизм у Китаї, зороастризм в Ірані, давньоєврейська релігія, деякі релігії й філософські течії в стародавній Греції). Філософський зміст проблеми смерті сконцентровано в питаннях про смисл смерті як завершального моменту людського життя і значення страху смерті. Важливість проблеми смерті у філософії визначається парадигмою осмислення особистісного буття. Тому дана проблема не є центральною у філософських концепціях надособистісного чи безособового гатунку (натурфілософія, пантеїзм, просвітницький раціоналізм, ідеалістична філософія Фіхте й Гегеля, позитивізм, матеріалізм, включаючи марксистський, концепції «волі» і «вічного повернення» у Шопенгауера, Ніцше, Гартмана, Шпенглера та ін.). Античній філософії притаманне загалом раціоналістичне осмислення смерті: смерть або не стосується людського існування (стоїки, Епікур), або осмислюється як звільнення безсмертної душі від обмеженого тілесного існування (Піфагор, Сократ, Платон, неоплатонізм). Особистісний принцип лежить в основі християнського одкровення, за яким жертвою Ісуса Христа людині дано можливість подолання смерті й успадкування вічного життя. Страх смерті (і посмертної долі людини) уособлює образ Страшного Суду. Власне в контексті юдейсько-християнської традиції постає й розуміння смерті як таїни возз'єднання іманентного і трансцендентного, людського і божественного у творчості Лютера, Канта, К'еркегора, а в ХХ ст. у філософії

релігійного екзистенціалізму (Бердяєв, Бубер, Марсель, Шестов, Ясперс), “діалектичній теології” Барта, Бульмана, Тилліха. Значення страху смерті й усвідомлення смерті як умови автентичності людського буття є принциповою проблемою і для атеїстичного екзистенціалізму (абсурдність буття, за Камю; смерть як фактичність людського буття через вибір, за Сартром; буття до смерті як екзистенціал у фундаментальній онтології Гайдеггера). Проблема смерті посідає одне з чільних місць у сучасній філософії людини; прикладний аспект є предметом міждисциплінарних досліджень етики, правознавства, медицини.

**Безсмертя** – ідея, що окреслює можливість існування особистості після смерті, безпосередньо чи в пам’яті нащадків (через творення вчинків або культурних артефактів), Ідея безсмертя – світоглядна основа більшості релігій і низки філософських систем. У сучасній культурі поняття Безсмертя є суперечливим і змінюється залежно від типу світопереживання. У межах стихійно-родового типу світопереживання безсмертя вбачається у продовженні роду; у межах духовно-творчого – у культурній сфері (творче безсмертя); представники духовно-містичного світопереживання розглядають безсмертя як самоусвідомлення та самопізнання; у відкрито-особистісному (поліцентричному) типі світопереживання існує тенденція до об’єднання його різних варіантів. На основі стихійно-родового, духовно-творчого та духовно-містичного типів світопереживання розгортаються натуралістична, культурологічна та спіритуалістична (містико-ідеалістична) парадигми безсмертя. Прийняття чи заперечення певного вияву безсмертя є результатом етико-екзистенційного вибору кожної людини. Унікальність і неповторність внутрішнього світу людини дозволяють їй вийти за межі ситуації смерті – частково або в усій екзистенційній повноті. Безсмертя особистості екзистенційно поєднане з феноменом любові. Завдяки любові відбувається постійне відновлення людського роду, створення артефактів культури, які передаються від покоління до покоління. Реалізується безсмертя особистості як самотворення та співтворення. Безсмертя співтворення поєднує як екзистенційно-особистісний, так і екзистенційно-комунікативний аспекти людського буття.

**Свобода** – особливий спосіб детермінації духовної реальності. Оскільки духовність є специфічною властивістю людського існування (екзистенції). Свобода безпосередньо виявляє себе у людській життєдіяльності, що становить взаємодію духовних (свідомих і несвідомих) і природних (тілесно-біологічних) чинників. Тому свобода насамперед є усвідомленням можливісних меж людської поведінки, які залежать від конкретної ситуації людського існування (індивідуального і суспільного) і в цьому плані є усвідомленням необхідності



(Спіноза, Гегель). Необхідність як специфічна детермінація природної реальності тут вказує на історично змінну міру практичного «одуховлення» («олюднення») природи і «оприроднення» людського духу. Атрибутивними ознаками свободи духовного феномена є вибір (адже духовний «простір» є плюралістичним «полем можливостей» ) і відповідальність (корелят необхідності у сфері духу).

**Свобода волі** – здатність суб'єкта вільно визначати сутнісні підстави власного воління; своєрідна похідна від волі загалом, що уможливорює морально-етичну значущість останньої. Філософська проблема свободи волі висуває питання не про те, як людині «дати волю» власній волі (що можна вважати лише однією з граничних її інтерпретацій), а про завбачувану в людині здатність бути вільною від примусовості власної волі і, отже, вільно й відповідально обирати власні мотиви і цінності і, зрештою, власне діюче «Я». Справжня свобода волі як здатність людини обирати власне воління передбачає не байдужість до конкретного змісту останнього, а глибину й багатомірність самої людської суб'єктивності.

**Свобода і необхідність** – філософські категорії, що відбивають одну з основних властивостей людини – суперечливе відношення об'єктивних законів природи та суспільства і піднесення над ними завдяки свідомій діяльності. Ця проблема виникла ще в античній філософії, міфології і літературі. Розширення і поглиблення поняття свободи відбулося після того, як було доведено, що необхідність пов'язана з випадковістю, можливостями, умовами як атрибутами дійсності і діяльності. Наявність можливостей дозволяє робити вибір серед них. Залежно від умов існування людини свобода завжди має ситуативно й історично обумовлений характер і зміст. Абсолютна свобода, тобто свобода без будь-якої детермінації (див. Детермінізм), приписується лише Богові або людині в деяких варіантах негативної діалектики.

**Свобода совісті** – одна з фундаментальних, загальнолюдських цінностей, важлива філософська, правова категорія. Свобода совісті постає як суспільний феномен і перебуває в нерозривному зв'язку із сенсом, світоглядними координатами буття людини. Як поняття свобода совісті відбиває умови, за яких можливе вільне світоглядне самовизначення особистості, її духовне становлення, розвиток, самоактуалізація. В філософському аспекті свобода совісті – особлива якісна визначеність людського буття, яка відображає внутрішню здатність суверенного суб'єкта до вільного, не детермінованого зовнішніми силовими чинниками, а лише за велінням власної совісті самовизначення в духовній сфері. У філософській інтерпретації свобода совісті характеризується як специфічно вибіркова й узгоджена активність свідомості,

совісті, волі індивіда, спрямована на його самовизначення в світоглядній сфері щодо граничних життєвосмислових засад свого буття. Свобода совісті – атрибут особистості.

## **Б. Основні проблеми філософської антропології**

У якості самостійного розділу філософська антропологія сформувалася лише у XVIII ст.

### ***Філософська антропологія прагне зрозуміти:***

- становище людини в світі, яке місце він займає в ієрархії істот і речей: Чи є людина випадковою обмовкою бездушною природи або «сином божим»? Чи є вона лише маленький частковий фрагмент світобудови або ж вона – мікрокосм, дзеркало світу як цілого?

- природу і сутність людини: Чим вона відрізняється від тварин?

- якою мірою людина вільна? Які види необхідності панують над нами і чи можемо ми подолати їх?

- людина – розумна істота або ж істота, керована потягами й пристрастями? Якими є можливості розуму і яка існує міра несвідомого впливу на наше мислення й поведінку?

- що таке смерть, як людина має ставитися до неї?

- у чому сенс життя? Чи є у кожного з нас конкретне призначення і як можна «стати собою»?

- яке реальне місце займають в людському житті любов, мужність та інші найважливіші духовні цінності?

Це далеко не всі питання, що їх ставить філософська антропологія, і треба сказати, на жодне з них не має остаточної й вичерпної відповіді. Люди кожної нової епохи дають свої відповіді, наново осмислюючи своє власне становище у світі.

Античні мислителі виходили з того, що Космос – світовий порядок – це жива тілесна ціле, а людина – мікрокосм, маленька модель єдиного одушевленого Всесвіту, у своїх проявах підпорядкована вищому початку – долі. В той же час вони прагнули зрозуміти ті розбіжності, які є між людиною та іншими живими істотами. Аристотель, зокрема, вважав, що людина – це істота політична та моральна.

В епоху середньовіччя панувало уявлення про те, що у витоків історії стоїть єдиний Бог-творець, який створив світ з нічого. Людина створена за образом і подобою Божою, вона, як і творець, наділена свободою волі. Однак

людина гріховна, тому що чинить опір волі творця. Фома Аквінський, наприклад, поміщає людину між світом тварин і ангелами.

З епохи Відродження в європейській культурі стверджується антропоцентризм. Він панує у філософії, на думку багатьох мислителів, і по сьогоднішній день. Антропоцентризм виходить з того, що на весь світ ми дивимося лише через призму власне людських потреб та інтересів. Антропоцентризм підносить людину.

В даний час на базі синтезу сучасної науки і стародавніх вчень народжується новий – холістичний підхід до розуміння місця людини у світі. Він на новому рівні розглядає людський рід як органічну частку єдиного живого одушевленого Космосу.

Одним із основних у філософській антропології є *питання про природу і сутність людини*, які іноді не виправдано ототожнюють. Людина як біосоціальна істота є складною єдністю тілесного (природного) і духовного (соціального, суспільного). В сучасній філософії заперечується можливість створення остаточної цілісної картини людини. Замість цього пропонується "принцип відкритого запитання", готовність до "нових неочікуваних відповідей" стосовно людини.

Важливою складовою філософської антропології є *вчення про місце людини у світі*.

*Антропология філософська як спеціальна галузь* започаткована працями М. Шелера і Г. Плеснера (кін. 1920-х рр.). Її виникнення пов'язане з кризою класичних уявлень про людину та зі спалахом людинознавчих пошуків у кінці ХІХ - на початку ХХ ст., із здобутками біології, психології, етології, медицини та інших наук, а також з передчуванням небаченої проблематизації людського чинника в наш час. Ознакою кризового стану класичного людинознавства Шелер вважав наявність на початку ХХ ст. трьох різновидів уявлень: 1) греко-християнських (про Адама, Єву, творіння, рай, гріхопадіння); 2) греко-античних (самосвідомість людини вперше підноситься до поняття про особливий статус її у світі; в основі всього універсуму вбачають надлюдський розум, до котрого причетна людина – єдина з усіх істот); 3) природознавчих й генетично-психологічних уявлень (людина – достатньо пізній підсумок розвитку Землі, істота, котра різниться од попередніх форм тваринного світу тільки ступенем складності поєднання енергій і здатностей, які вже частково наявні раніше). Відсутність єдності між окресленими уявленнями спричинилася до спроби «на якнайширшій основі дати новий досвід філософських антропологій» (Шелер), наснажений пантеїстичним поглядом на людину як найдивовижнішу істоту, здатну трансцендувати себе, завдячуючи духові.

Водночас дух розглядається як незвідний до філософської рефлексії. Філософській антропології притаманне прагнення осмислити укоріненість людини у світ та її якісну специфіку, яка розглядається у єдності органічних, душевно-емоційних, пізнавальних можливостей, культурних та соціальних імплікацій. Досліджуючи феноменологію органічних форм, Плеснер розглядає як визначальну сутнісну ознаку людини її ексцентричність: постійне хитання між необхідністю пошуків відсутньої рівноваги зі світом та намаганням усунути рівновагу, вже досягнуту в культурі й суспільному житті. За Геленом, людина відкрита світові через свою біологічну непристосованість, котра долається завдячуючи доцільній діяльності, створенню штучного середовища у вигляді культури та суспільних інститутів. Визначаючи людину як «творця й витвір культури», Ротхакер і Ландман намагаються уникнути соціологічного редукціонізму в тлумаченні культури та людської сутності, визначаючи біопсихічні передумови моральності тощо. Багато філософсько-антропологічних концепцій (про органічну недостатність людини, ексцентричність, сублімативність, про деструктивність соціуму щодо природних підвалин людського буття та ін.) засвідчують їх націленість на критичний перегляд класичних людинознавчих уявлень. Тяжіючи до багатьох «заперечних» (термін Шелера) посткласичних теорій людини, філософська антропологія на відміну від них, прагне водночас зберегти неперервність новоєвропейської світоглядної традиції, смисловими віхами якої стали, зокрема, антропологічне розмірковування, з одного боку, Канта, з іншого – Фюрбаха. У Канта взаємопов'язані три зрізи антропознавства: теоретична антропологія (пізнання людини та її здібностей, передусім психічних), прагматична (пізнання людини в її практичних намірах та діях), моральна (розглядає людину відносно всього, що та повинна створити, керуючись мудрістю, згідно з принципами метафізики моральних норм).

**Сучасні філософські антропологічні уявлення** тяжіють до поєднання «позитивної» та «негативної» (заперечувальної) тенденції (остання особливо вияскравлена у Ніцше). Хайдеггер кваліфікує всю традиційну філософську гуманістику як вияв антропоцентричної зарозумілості людини, яка піднесла власне життя до “командного статусу всезагальної точки відліку”, перетворила світ на «несвіт», зробила саму себе заручницею – засобом для втілення власних проєктів панування над світом. Фуко показує, як на зміну бінарній антропологічній структурі класичної доби, елементами якої є істина й омана, приходить «тринарна структура» сучасної доби: людина, її безумство та її істина; він акцентує на когерентності антиномій антропологічної думки («Історія безумства у класичну добу»). Логічним завершенням подібних

тенденцій стала настанова Больнова щодо «сутності людини» як «відкритого питання»: стикаючись із все новими виявами розмаїття сутнісних рис, ми не можемо достеменно знати, чи йдеться про певну їх сумірність, чи про непозабуту суперечність.

**Філософсько-антропологічна думка в Україні** позначена домінуванням ідеї про “вкоріненість людини у буття” («сродність» , «природо відповідність» у Сковороди). Ця ідея розгортається у взаємодію «внутрішньої» та «зовнішньої» людини. Проте переважання інтравертної світоглядної настанови «кордоцентричного персоналізму» постійно актуалізує питання про поєднання останнього з «Фавстовим началом» (Хвильовий, Юринець у 20-ті рр. ХХ ст., антропологічний поворот 60-х рр., репрезентований школою Шинкарука). Філософсько-антропологічні розвідки Кульчицького насажені спробою поєднати всі погляди на людину, які дає, побіч філософії, синтез природничих та гуманітарних наук, релігія та мистецьке відтворення «людського». Враховуючи кризовий стан сучасної культури, особливого значення набуває питання про взаємодію близького до органічності шару «ендотимної підвалини» та близького до духовності шару «персональної надбудови». Слідуючи за Шелером, Кульчицький обстоює взаємодоповнюваність спроб «спіритоцентричного» та «біоцентричного» вивчення людини. Переваги цих спроб особливо унаочнюються при розгляді расово-психічних, геопсихічних, соціопсихічних, культурноморфічних, історичних та глибинно-психічних чинників, які зумовлюють характерологію українського народу. Кульчицький акцентує на тому, що загальнолюдське існує у конкретних постатях національних чи епохальних типів, формування яких зумовлене національними та епохальними («історично-часовими») психічними структурами.

## **В. Контрольні запитання**

1. Чи є людина лише соціальною істотою? Яке місце в людській сутності має біологічний фактор?

2. Покажіть різницю між поняттями «індивід», «індивідуальність», «особистість».

3. Хто з філософів античності вперше звернув особливу увагу на осмислення проблеми людини? В чому полягали особливості тогочасного підходу до людини?

4. Поясніть, у чому полягає взаємозв'язок проблеми сенсу життя і основного питання філософії.

5. Охарактеризуйте основні сфери буття людини.
6. Що передбачає антропосоціогенез?
7. Розкрийте проблему життя, смерті та безсмертя.
8. Що включає філософія особистості?
9. Що мається на увазі під свободою особистості?
10. Опишіть духовний вид буття людини.
11. Дайте розгорнуте визначення поняття людської суб'єктивності.

## **Г. Література для подальшого читання**

1. Риккерт Г. Философия жизни / Г. Риккерт. – Киев: Ника-Центр: Вист-С, 1998. – 505 с.
2. Святий Августин. Сповідь / Святий Августин. – Київ: Основн, 1996. – 319 с.
3. Шопенгауэр А. Афоризмы житейской мудрости : пер. с нем. / А. Шопенгауэр. – М. : Эксмо; СПб. : Мидгард, 2005. – 733 с.
4. Киселева О. А. Феномен человеческой жизни / О. А. Киселева. – Киев: Наукова думка, 1994. – 82 с.
5. Вернадский В. И. Биосфера и ноосфера / В. И. Вернадский. – М.: Наука, 1989. – 261 с.
6. Бердяев Н.А. Философия свободы // Бердяев Н.А. Философия свободы. Смысл творчества / Н. А. Бердяев. – М.: Правда, 1989. – С.12-253.
7. Гейзінга Йоган. Номо Ludens / Й. Гейзінга ; Пер. з англ. О. Мокровольський. – К. : Основи, 1994. – 250 с.
8. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм ; пер. Г. Ф. Швейник. – 2. изд. – М. : Прогресс : Универс, 1995. – 253 с.

## 8. Соціальна філософія

### А. Базові терміни соціальної філософії

**Соціальна філософія** (від лат. «соціо» – спільно діяти, об'єднуватись) – розділ філософії, предметом вивчення якого є суспільство як цілісна система в історичному просторі та часі: особливості та закономірності функціонування, тенденції розвитку та форми організації, механізми утворення, взаємодія складових частин, співвідношення з природою, місце в ньому людини тощо. В якості гуманітарної науки про суспільство соціальна філософія дотична до історії, соціології, політології, психології, культурології, але її особливістю є зосередження насамперед на цілісному підході до аналізу суспільства. Особливо відчутна близькість соціальної філософії та соціології у дослідницьких стратегіях побудови соціальних теорій. На відміну від соціології, яка звертається до вивчення особливостей соціальної дії та соціальної взаємодії у зв'язку з емпіричною реальністю переважно у контексті сучасності, соціальна філософія вивчає суспільство у його цілісності в контексті історичного розвитку, виявляючи суспільну обумовленість у соціальній динаміці, соціальній онтології, соціальному пізнанні, соціальній методології тощо.

Філософське осмислення історичного розвитку суспільства здійснює **філософія історії** – розділ філософії, що вивчає загальні особливості становлення історичного процесу у виявленні його закономірностей, мети та спрямованості, загальних принципів та універсальних зв'язків. Філософія історії та історія звертаються до аналізу історії як їх спільного об'єкта, водночас маючи різні предмети дослідження. На відміну від історії, яка є галуззю знань про минуле у конкретизації низки подій, персоналій, рухів, філософія історії передбачає масштабне сутнісне осмислення історичного процесу шляхом здійснення концептуального аналізу історії у світоглядному, методологічному, аксіологічному, прогностичному, гуманістичному аспектах. Термін «філософія історії» вводить у широкий обіг Вольтер у XVIII ст., запропонувавши саме так означити наукову теорію історії. Однак спроби осмислення тенденцій та спрямованості історичного розвитку, пошуки ідеальної організації суспільства спостерігаються ще у стародавній філософії (зокрема, в творах Конфуція, Демокріта, Платона, Арістотеля, Августина Аврелія та ін.). З часом коло наукових інтересів філософії історії розширюється та трансформується до узагальненого аналізу основних

чинників, спрямованості, тенденцій та закономірностей історичного розвитку суспільства (Вольтер, Д. Віко, Ж.-Ж. Руссо, Г. Гегель, К. Маркс, К. Ясперс, Р. Арон, А. Тойнбі, У. Росту та ін..).

Оскільки *поняття суспільства* позначає доволі складне, суперечливе, історично мінливе та розмаїте явище, існують різні підходи до його визначення (як механізму, організму, системи та ін..). Сучасні уявлення про суспільство багато в чому обумовлені саме системним підходом до його аналізу. Система в якості сукупності взаємопов'язаних елементів володіє властивостями ієрархічності, організованості, цілісності і самовідтворення у взаємодії з навколишнім середовищем. З цієї точки зору суспільство розуміється як певна сукупність людей, пов'язаних між собою спільною діяльністю заради задоволення усіх потреб людини та досягнення спільних цілей. Системний підхід орієнтує на врахування різноманітних загальних зв'язків, відносин, частин суспільства у їх взаємодії та взаємозалежності.

Серед розмаїття визначень суспільства найбільш розповсюдженими є наступні: як окреме суспільство та самостійна одиниця історичного розвитку, як сукупність суспільств за певною ознакою (територіальною, історичною), як суспільство певного типу, як сукупність усіх соціальних організмів у сенсі людства. У найзагальнішому розумінні суспільство – це історично складений спосіб цілеспрямованої соціальної організації великих груп людей, це спосіб їх спільної життєдіяльності. На відміну від поняття спільноти, що позначає традиційну форму спільного буття та взаємодії людей, пов'язаних спільним походженням, долею, мовою та ін., суспільство як спосіб соціального буття великих груп людей відрізняється цілеспрямованістю, розумною організованістю, об'єднанням на основі спільних інтересів, цінностей та договору.

Формування та розвиток суспільства відбувається в умовах взаємодії *природного та соціального*, коли природне зумовлює соціальне, а соціальне здійснює вплив на природне, набуваючи в сучасних умовах ознак суттєвого загострення у вигляді глобальних проблем. У найширшому розумінні поняття природи позначає універсум, макрокосм, тобто усе існуюче, всесвіт у розмаїтті його проявів. У вужчому значенні під природою у соціальній філософії розуміється сукупність природних (географічних, кліматичних, біологічних, космічних та ін..) умов існування людини, а суспільство позначає частину матеріального світу, що відокремилась від природи. Суспільство пристосовується до природних умов та здійснює їх перетворення у єдності трьох основних способів: чуттєвого-практичного, теоретичного та ціннісного освоєння. Природа для людини постає не лише як довкілля, ресурсне джерело,



як умова та середовище існування, а й як зразок досконалості, органічності, гармонії, джерело творчого натхнення тощо. Сфери взаємодії природи та суспільства в сучасній філософії концептуалізуються в низці підходів, зокрема, як ноосфери, техносфери, антропосфери, соціосфери та ін.. Поняття ноосфери (від гр. ноос – розум та сфейрос – сфера, шар), введене Е. Леруа та детально розроблене В. Вернадським, відображає сферу взаємодії суспільства та природи, коли розумна людська діяльність у гармонійній єдності природи та культури стає визначальним чинником розвитку. Природа та суспільство як «друга природа», так зване культурне середовище, є складовими буття людини, взаємодія між якими в процесах людської діяльності на різноманітних етапах історії визначає фундаментальні проблеми людського розвитку.

**Культура** відображає ту частину природи, що освоєна людиною, постаючи перетвореною людиною природою (другою природою), в чому і виявляється специфіка та сутність людського існування у світі. Культура як штучне середовище визначає соціальні та матеріальні умови життєдіяльності людини, постаючи особливим діяльнісним способом освоєння людиною світу та творення самої людини у єдності матеріального та духовного. Певний спосіб буття культури у її зовнішніх, технізованих та інституціалізованих ознаках позначається терміном цивілізація, що буквально означає «громадянський», «міський». У різноманітних стадіальних теоріях цивілізації (А. Тойнбі, О. Шпенглер, М. Данилевський) культура та цивілізація переважно розглядаються як протилежні поняття: культуру зазвичай пов'язують з домінуванням духовного, смислотворчого, ціннісного, внутрішнього, а цивілізацію – з перевагою матеріального, урбанізацією, засиллям техніки та масовості, що забезпечує комфортність та безтурботність існування.

Певним чином у співвідношенні матеріального та духовного може бути розглянуто проблему **суспільного прогресу**, під яким розуміється процес безперервного та зростаючого вдосконалення життя, розвиток людини та суспільства у еволюції здібностей по забезпеченню необхідних умов людського буття, а історія постає сукупністю поступальних етапів розвитку людського розуму. У численних теоріях суспільного прогресу (А. Тюрго, Ж. Кондорсе, Г. Гегеля, Ж.-Ж. Руссо, О. Конта, К. Маркса, К. Ясперса, А. Тоффлера, Р. Арона, та ін..) в якості критеріїв прогресу суспільства визначаються зростання науки, техніки, виробництва, технологій, а також культури, свободи, гуманізму, мистецтва, політики демократії тощо. Окремо постає також питання повторюваності розвитку суспільства (формаційний підхід) та його неповторності, унікальності (теорії локальних цивілізацій).

З проблемою визначення об'єктивного змісту суспільного прогресу щільно пов'язане поняття *сенсу історії*, під яким розуміють спрямованість суспільного прогресу, осмислення тенденцій та джерел його реалізації, умов гуманізації суспільних відносин у розумінні логіки суспільного розвитку та розкриття суті мінливої діяльності людей у термінах соціальної відповідальності, свободи, справедливості, солідарності тощо.

Неоднозначність у трактуванні цивілізаційного та культурного розвитку людства, визнання взаємозалежності природи і суспільства, а також взаємообумовленості усіх елементів суспільства як системи зумовили парадигмальну зміну у формуванні ціннісних пріоритетів сучасного суспільства, звертаючи особливу увагу на загострення проблем планетарного масштабу, що отримали назву глобальних. Під *глобальними проблемами* зазвичай розуміють проблеми світового масштабу, що стосуються всього людства, загрожують його існуванню та потребують для свого вирішення колективних зусиль, актуалізуючи питання злагодженої взаємодії природи та суспільства, небезпек тоталітаризму, перспектив технологічної могутності, засилля суспільства споживання, формування нових людських якостей та ін..

Важливим чинником соціальних відносин у забезпеченні самоорганізації суспільства у досягненні соціальної відповідальності та справедливості постає *громадянське суспільство*, що позначає сферу вільного виявлення та добровільного об'єднання індивідів, груп, організацій громадян, які захищені законом від прямого втручання державної влади. Яскравими проявами діяльності громадянського суспільства є наявність мереж активних громадських організацій, соціальних рухів, інститутів громадської думки, незалежних ЗМІ та ін.

## **Б. Основні проблеми соціальної філософії**

Проблематика соціальної філософії та філософії історії стосується соціально детермінованих аспектів взаємодії, розвитку та взаємозалежності відносин «людина – природа», розглядаючи питання місця людини та її інтересів у структурі соціальних відносин, сутності суспільства як саморозвивальної системи та взаємодії її елементів, особливостей та критеріїв суспільного прогресу, сенсу та призначення історії, тенденцій розвитку сучасної цивілізації, глобальних проблем сучасності тощо. Вагоме місце у соціальній філософії займають питання періодизації історичного розвитку

суспільства, а також визначення його закономірностей та типів соціальних зв'язків у функціонуванні суспільства.

В контексті взаємовпливів людини та суспільства, співвідношення свободи та відповідальності ключовими питаннями соціальної філософії постають наступні: Чи можливо жити у суспільстві та бути вільним від нього? Яка роль окремої особистості у розвитку суспільства? Як співвідносяться між собою індивідуальні та колективні зусилля? Як взаємодіють держава та суспільство? Чи має людство у своїх різноманітних проявах спільну історію? Що є підґрунтям розвитку суспільства? Яка специфіка законів розвитку суспільства?

Однією з основних проблем соціальної філософії є **визначення сутнісних основ суспільства**, спроби здійснення чого спостерігаються ще у давній філософії та особливо активізуються за доби Просвітництва. Так, згідно Платону (427-347 рр. до н.е.), суспільство (яке ототожнюється з державою) є об'єднанням спільних зусиль людей на основі принципу справедливості для задоволення своїх потреб та засобом реалізації соціальної потреби один в одному. Арістотель (384-322 рр. до н.е.) визначає в якості об'єднувального чинника так званий «соціальний інстинкт», що властивий людині як «істоті політичній». Середньовічні мислителі (Аврелій Августин (354-430 рр.), Тома Аквінський (1225-1274) та ін.) наголошували на домінуванні духовних чинників у функціонуванні суспільства, яке має підготувати умови для духовного розвитку людини, подолання вродженої гріховності та наближення до Бога, а історія розуміється есхатологічно в сенсі прояву Божої волі як шлях людства від створення світу до його кінця. Світоглядно-гуманістичний поворот у розумінні сутності суспільства здійснюється у добу Відродження (Данте Аліг'єрі (1265-1321), Франческо Петрарка (1304-1374), Лоренцо Валла (1407-1457)), актуалізуючи значущість людини як вільної, активної, творчої особистості та визнання її як вищої цінності в суспільстві. Детальне розрізнення понять суспільства та держави здійснює Н. Макіавеллі (1469-1527), досліджуючи питання суспільного блага та роль правителя у соціальній структурі суспільства.

Нові соціальні ідеї – рівності всіх людей у суспільстві, природного права (на життя, свободу, власність) – кардинально змінюють уявлення про суспільство, закладаючи основи для його перебудови на раціональних засадах. У філософії XVII-поч. XIX ст. відбувається критичне переосмислення всіх сфер суспільного життя, розробляються ідеї суспільної угоди, закладаючи основи для формування ідей громадянського врядування (Т. Гоббс (1588-1679), Дж. Локк (1632-1704), Ж.-Ж. Руссо (1712-1778), І. Кант (1724-1804)), звертається

увага на домінування природних чинників розвитку суспільства (Ш. Л. Монтеск'є (1689-1755)), єдність всесвітньої історії як закономірного продовження розвитку природи (Й. Г. Гердер (1744-1803)), значущість ідей розуму, знання, розвитку людських здібностей у історичному прогресі (Ж. Кондорсе (1743-1794)), розробляються ідеї механістичного розуміння суспільства як механічного агрегату індивідів (Ж. Ламетрі (1709-1751)). Основні принципи соціальної філософії та філософії історії на засадах об'єктивного ідеалізму сформульовані Г.В.Ф. Гегелем (1770-1831), у філософії якого історія людства трактується як процес розвитку духу в усвідомленні свободи, одним із проявів якого є становлення громадянського суспільства. Матеріалістичне розуміння суспільства як сукупності історично зумовлених форм спільної діяльності на засадах ідей переваги суспільного буття над суспільною свідомістю здійснює К. Маркс (1818-1883), визначаючи в якості основи суспільства спосіб виробництва матеріальних благ. Системний підхід до аналізу суспільства здійснює О. Конт (1798-1857), засновник позитивізму та соціології як емпіричної науки про суспільство, згідно якому історія людства постає стадіальним становленням людського розуму, а основним принципом розумної соціальної організації є консенсус. Суспільство як цілісна система порівнюється вченим з живим організмом, функціонування якого важливо аналізувати з урахуванням цілісності, чинників збереження соціального порядку (соціальної стативи) та законів розвитку (соціальної динаміки).

Таким чином, при здійсненні концептуального розуміння феномена суспільства, постає **проблема визначення характеру закономірностей об'єднання людей у суспільство**. Серед розмаїття підходів виокремлюються щонайменш чотири, перші три з яких є монофакторними, зосереджуючи увагу на одному домінуючому чиннику об'єднання, останній базується на визнанні поліфакторної сутності суспільства. Перший підхід – натуралістичний – розглядає суспільство як органічне продовження природи, визначаючи зумовленість суспільного устрою та розвитку різноманітними природними чинниками, зокрема, соціальним інстинктом (Аристотель), специфікою географічного середовища та кліматичних умов (Монтеск'є, Л. Мечніков), ритмами сонячної активності та космічним випромінюванням (О. Чижевський, Л. Гумільов), біологічними, генетичними та расовими особливостями (Т. Мальтус, Л. Гумплович, Е. Уілсон). Другий підхід – ідеалістичний – абсолютизує духовні чинники, визначаючи в якості зв'язків, що об'єднують людей у певну цілісність, комплекс різноманітних ідей та вірувань, зокрема, міфологічного та релігійного характеру (Г. Гегель). Третій підхід – матеріалістичний – звертає увагу на вплив соціалізації та роль праці у процесі

розвитку суспільства, суть якого складає виробництво матеріальних благ (К. Маркс, Ф. Енгельс). Четвертий підхід – факторний – заперечує наявність одного визначального чинника у розвитку суспільства та відходить від пошуків універсальних законів розвитку суспільства, звертаючи увагу на можливості різних ліній розвитку локальних суспільств, унікальних комбінацій та зв'язків між елементами суспільства, в тому числі вирішального значення на певних етапах розвитку суспільства другорядних чинників (Р. Арон, М. Вебер, У. Ростоу та ін.).

Одними з ключових у соціальній філософії є *питання структури суспільства та чинників і спрямованості його змін*. Системний підхід до суспільства дозволяє розглянути останнє через такі його характеристики, як самоорганізація, саморозвиток, самодостатність та самодіяльність. Серед визначальних елементів структури суспільства виокремлюються наступні види діяльності: духовна (забезпечує створення, розповсюдження, засвоєння духовних цінностей), матеріально-виробнича (включає виробництво, обмін, розподіл, споживання), регулятивна (позначає сферу управління суспільством, простір формування політичних відносин), соціальна (відображає сферу взаємовідносин людей у різноманітних зв'язках у соціальних групах та спільнотах).

Центральною у соціальній філософії є *проблема періодизації історичного розвитку суспільства*, вирішення якої залежить від визначення критеріїв та принципів розподілу (наприклад, зростання народонаселення (Т. Мальтус), вдосконалення знарядь праці (Д. Белл, О. Тоффлер, У. Ростоу), ролі географічного середовища (Ш.Л. Монтеск'є) та ін.). Найбільш розповсюдженими у сучасній науці є формаційний та цивілізаційний підходи до розуміння історичного процесу. Формаційний підхід (започаткований К. Марксом) ґрунтується на моністичному розумінні історії, що розуміється як єдиний лінійний поступальний процес. В основу історичної періодизації розвитку суспільства кладеться поняття «суспільно-економічної формації», виявляючи послідовні зміни домінуючих форм власності: 1) первіснообщинна формація (панування колективної громадської власності на продукти виробництва); 2) рабовласницька (панування приватної власності, заснованої на становому примушенні); 3) феодальна (панування приватної власності, заснованої на позаекономічному примушенні); 4) капіталістична формація (панування приватної власності, заснованої на економічному примушенні); 5) комуністична формація (панування загальнолюдської власності на всі продукти суспільного виробництва). Цивілізаційний підхід (О. Шпенглер, А. Тойнбі, М. Данилевський) розглядає історичний розвиток як еволюційне становлення

безлічі окремих цивілізацій (або культурно-історичних типів), що послідовно проходять стадії від зародження та розквіту до старіння та занепаду. В сучасному науковому дискурсі переважає виокремлення наступних хвиль цивілізації як стадій розвитку суспільства (Д. Белл, У. Ростоу, О. Тоффлер та ін.): 1) традиційне суспільство (аграрне, докапіталістичне); 2) індустріальне (капіталістичне, промислове); 3) постіндустріальне (інформаційне). Індустріальне суспільство відрізняється домінуванням великої промисловості та організацією на основі шести визначальних принципів (концентрація, централізація, синхронізація, спеціалізація, стандартизація, максимізація), які в постіндустріальному суспільстві перетворюються на протилежні: децентралізація, десинхронізація і т. д. В постіндустріальному суспільстві монолітні три ланки розпадаються на три відносно незалежні сфери: економіку, культуру, політику, демонструючи перехід від виробництва товарів до виробництва послуг, підвищення якості життя, розширення мережі освітніх закладів, зростання ролі інтелектуальної еліти та значущості інформаційних технологій.

Сучасна соціальна філософія та філософія історії розглядає низку проблем щодо *перспектив та критеріїв розвитку сучасного суспільства*, що потребує з'ясування таких феноменів, як прогрес та регрес. В якості лінійних різновидів соціальних змін, прогрес позначає поступальне сходження від низькоорганізованих соціальних систем до високоорганізованих, а регрес позначає розпад і деградацію соціального устрою. Зважаючи на різноманітність системи філософсько-історичного знання, у соціальній філософії склались три основні напрями філософії історії: прогресистське тлумачення історії, регресистське та циклічне. Історично першим та панівним в умовах розуміння висхідного розвитку суспільства є прогресистський напрям філософії історії (Августин, Вольтер, А. Тюрго, Ж. Кондорсе, І. Гердер, І. Кант, Г. Гегель, К. Маркс та ін.), запорукою історичного прогресу визначаються людський розум, зростання свободи, щастя та гуманізму, знищення нерівності, вдосконалення людини та її моралі тощо. В кінці XIX ст. віра у можливість побудови гармонійного та справедливого суспільства поступово згасає, прогресистський напрям зазнає критики представниками регресизму, що вбачають у ідеї загального прогресу нездоланні внутрішні суперечності. Скептичне відношення до прогресу та розуміння історії як процесу деградації суспільства має давні корені, набуваючи популярності в кризові та застійні періоди. Основна увага регресистів (Гесіод, М. Монтень, Ж.-Ж. Руссо та ін.) зосереджується навколо акцентування відносності досягнень культури, суперечливості взаємодії суспільства та природи, втрати людиною власної природи внаслідок

цивілізаційного розвитку, виродження справжніх людських цінностей. Однобічність прогресизму та регресизму певним чином долає циклічний напрям (Полібій, Н. Макіавеллі, М. Данилевський, О. Шпенглер, А. Тойнбі, П. Сорокін та ін.), звертаючи увагу на природність коловоротних змін та набуваючи розповсюдження у перехідні періоди. Представники теорій циклічності розглядають історію певного народу як коловорот, життєвий цикл якого послідовно проходить певні стадії, взаємні зміни прогресу та регресу, розквіту та занепаду.

З проблемою суспільного прогресу щільно пов'язана **проблема спрямованості історії, її мети та сенсу**. Питання визначення критеріїв розвитку суспільства зазнає суттєвих змін, демонструючи перехід від ідеалів розвитку продуктивних сил до усвідомлення суперечливості чинників становлення техногенної цивілізації, зокрема, неоднозначності феномена техніки (М. Гайдеггер, Е. Фромм, Д. Медоуз, А. Печчеї та ін.). Сучасна соціально-філософська думка, особливо в її екзистенційному ракурсі (К. Ясперс, Ж.-П. Сартр, А. Камю, Ф. Кафка та ін.), пов'язує сенс історії з сенсом існування людини, актуалізуючи проблематику свободи, вибору, відповідальності та в цілому формування гідних людини соціальних умов. Категорично спростовує можливість узагальненого об'єктивного пізнання джерел та сенсу історії К. Ясперс, наголошуючи на складності проблеми виявлення повноти та передумов історичного розвитку у його цілісності. За допомогою понять «осьового часу» та «осьової епохи» К. Ясперс пропонує дослідити сенс історії в єдності як здатності людей до зустрічі у розумінні, збереження унікальності у невинному процесі історичної комунікації. В умовах глобальної єдності як ситуації всього людства завдяки технічним можливостям сучасних засобів наша планета стає насправді цілісною, отримуючи як нові можливості, так і небезпеки, тому спасіння людства від глобальних загроз можливе лише шляхом єдності та комунікації.

Оригінальний підхід до розуміння проблеми змісту і спрямованості історичного процесу запропонував Ф. Фукуяма у концепції «кінця історії», означуючи завершення пошуків сенсу історії створенням оптимальних форм співіснування суспільства і держави, загальнолюдський ідеал існування яких базується на ідеях ліберальної демократії як кінцевого пункту ідеологічної еволюції людства з пріоритетами свободи та рівності.

Окремий інтерес для соціальної філософії становлять **питання співвідношення особистого та колективного, закономірного та випадкового, ролі мас та особистості в історії**, вирішення яких спостерігається в творчості Платона, Аристотеля, Гегеля, К. Маркса, К.

Поппера, Р. Арона та ін.. Властиві масам неоднорідність, мінливість, навіюваність, стихійність зумовлюють потребу у керованому їх впорядкуванні харизматичним лідером, який продукує ідеї та цінності, здатні об'єднати маси та спрямувати до реалізації обраних ідей, в той же час, для формування особистості лідера важливими є чинники історичного процесу – середовище, стан суспільства, обставини історичної ситуації тощо. Поняття «людини маси» на протигагу представника духовної еліти вводить у науковий обіг Хосе Отрега-і-Гасет (1883-1955), закладаючи підстави формування концепції «масового суспільства» та «масової свідомості», що захоплює провідні позиції в сучасному західному світогляді, постаючи способом буття посередності, стандартності, інертності, безвідповідальності тощо.

В середині ХХ століття в зв'язку з загостренням суперечностей та прискоренням темпів науково-технічного прогресу з'являються технократичні теорії суспільства, які вирішують *питання перспектив інформаційного суспільства* як з оптимістичних, так і песимістичних позицій. Оптимістичний напрям (Д. Белл, О. Тоффлер, Й. Масуда, М. Макклуюен та ін..) вбачають у техніці регулятивний та прогресивний потенціал, що дозволить знайти шляхи оптимального вирішення різноманітних екологічних, соціально-економічних, політичних, духовних та ін.. проблем суспільного розвитку. Песимістичний напрям технократичних теорій суспільства (Ж. Еллюль, Л. Мемфорд та ін..) вбачає в техніці загрозу для людини та цивілізації, що зумовлює заклики до обмеження технологізації та зменшення розриву з природою.

Оскільки суспільство існує в певних природних умовах, постає *питання взаємовідносин природи та суспільства*, зокрема, динаміки взаємовпливів суспільства та природи, визначення історичних форм їх взаємодії, шляхів подолання екологічної кризи сучасного суспільства тощо. Загалом людське суспільство є частиною природи в аспекті протікання хімічних, фізичних, біологічних та ін.. процесів, в той же час природні процеси в діяльності суспільства набувають соціальних форм, що знаходить своє втілення у різноманітних формах матеріальної та духовної культури, актуалізуючи також питання біосоціальної природи людини, значущості географічного детермінізму, перспектив розвитку людської цивілізації тощо. Для позначення природи як середовища умов та особливостей буття суспільства використовуються поняття біосфери, географічного середовища та ноосфери. Відносно рівня практичної та пізнавальної активності людини у взаємодії природи та суспільства можна визначити наступні етапи: 1) етап привласнення матеріальних благ (мисливство, рибальство, збиральництво); 2) етап виробництва матеріальних благ (землеробство, скотарство, ремісництво,



буржуазні відносини); 3) етап техногенної цивілізації (зростання потужності впливу на природу внаслідок прискорення науково-технічного прогресу); 4) етап ціннісної переорієнтації (усвідомлення нагальної необхідності переосмислення світоглядних настанов техногенного суспільства з метою гармонізації відносин природи та суспільства, пошуку шляхів вирішення екологічної кризи). Сучасний етап розвитку суспільства характеризується також появою низки проблем, які набувають глобального характеру та загрожують існуванню людства, що викликає занепокоєння щодо перспектив розвитку людства та визначення чинників загострення глобальних проблем сучасності (екологічних, політичних, економічних тощо). На думку засновника Римського клубу А. Печчеї, джерела всіх наших проблем містяться саме в людині, відтак нагальними постають трансформаційні зміни у формуванні нових якостей людини, які мають ґрунтуватись на принципах Нового Гуманізму: почутті глобальності, любові до справедливості та відмови від насильства у боротьбі за свободу.

В соціально-гуманітарній літературі з урахуванням загострення глобальних проблем сучасності та кризи демократії продовжуються дискусії щодо *становлення та загроз так званого «відкритого суспільства»* (А. Бергсон, К. Р. Поппер, Дж. Сорос та ін.), що актуалізує питання співвідношення індивідуального та колективного, свободи та заборон, доброї волі та силового примусу. Поняття «відкритого суспільства» в його демократичних проявах досліджує англійський філософ К. Р. Поппер у праці «Відкрите суспільство та його вороги», розглядаючи відкрите суспільство у таких ознаках, як плюралізм у економіці, культурі, політиці, розвинене громадянське суспільство та правова держава. Однією з проблем, що вирішується в концепції відкритого суспільства, є співвідношення інтересів окремої людини та держави, що конкретизується у питанні «Людина для держави чи держава для людини?». У розумінні К. Поппера саме держава повинна існувати для людської особистості, на благо вільних громадян та їх вільного суспільного життя, і аж ніяк не навпаки. Відкрите суспільство постає своєрідним ідеалом суспільного розвитку, що увиразнює можливості активної взаємодії різних ідеологічних, політичних, релігійних позицій, їх взаємодоповнення та діалогу. Однак потенціал відкритого суспільства як ідеалу вільного громадянського розвитку, заснованого на свободі, толерантності, рівності, справедливості, критичному раціоналізмі, здоровій конкуренції, недоторканості власності, має значні труднощі на шляху його реалізації внаслідок численних загроз, зокрема, парадоксальності людської природи та неузгодженості дій.

## **В. Контрольні запитання**

- 1) Що таке соціальна філософія? У чому полягає її відмінність від соціології?
- 2) Що таке філософія історії? У чому полягає її відмінність від історії?
- 3) Як найточніше визначити суспільство?
- 4) Які елементи суспільства як системи?
- 5) Які основні підходи до визначення характеру закономірностей об'єднання людей у суспільство?
- 6) Як співвідносяться між собою суспільство та природа?
- 7) Які ознаки глобальних проблем сучасного суспільства?
- 8) Які критерії суспільного прогресу?
- 9) В чому полягає сенс історичного розвитку суспільства?
- 10) В чому переваги та недоліки цивілізаційного та формаційного підходів до класифікації історичних етапів розвитку суспільства?
- 11) Які особливості циклічного підходу до розуміння історичного розвитку?
- 12) Чи можливе успішне функціонування «відкритого суспільства» в сучасних умовах?

## **Г. Література для подальшого читання**

1. Андрущенко В. П. Історія соціальної філософії: (Західноєвропейський контекст): Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / В. П. Андрущенко. – К.: Тандем, 2000. – 416 с.
2. Бойченко І. В. Філософія історії: Підручник / І. В. Бойченко. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2000. – 723 с.
3. Гегель Г. В. Ф. Лекции по философии истории Г. В. Ф. Гегель. – СПб.: Наука, 2000. – 480 с.
4. Ортега-і-Гассет Х. Бунт мас / Х. Ортега-і-Гассет. – К.: Основи, 1994. – С. 15-139.
5. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги / К. Поппер. – К.: Основи, 1994. – 444 с.
6. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма. – М.: АСТ, 2004. – 588 с.
7. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс. – М.: Республика, 1994. – 527 с.

## 9. Політична філософія

### А. Базові терміни політичної філософії

**Політична філософія** – це філософське дослідження природи політики як феномену держави та влади, прав і обов'язків людини як громадянина. Політична філософія – це окрема область інтелектуальних пошуків, спрямованих на вивчення особливостей влади і держави, а також обов'язків та прав її громадян. Дана наука, як і інша нормативна теорія, спеціалізується на роз'ясненні цінностей, виділяючи моральні та бажані нормативи для кожного окремо взятого індивідуума і системи влади в країні в цілому. Політична філософія, сформована під впливом певних ідей, охоплює основні реальні положення, характерні для європейських країн у різні історичні періоди.

Політична філософія – це філософія, яка пізнає буття та діяльність людини як політичної істоти – *bios politikos*, як окреслив Арістотель. Політична філософія аналізує політичну реальність, але це не тільки теорія, оскільки результати її міркувань можуть придатися на практиці. Слід пам'ятати про те, що філософія ніколи не є відстороненою від життя.

Політична філософія займається осмисленням політичного світу. Тож сучасну політичну філософію можна охарактеризувати як феноменологію політичного світу. Філософське розуміння політичного світу представив німецький філософ Клаус Гельд. Він переконує, що поняття політичного світу постає як джерело сенсовності для інших понять, як, наприклад, «політична подія» чи «політична інституція».

Політична філософія постає як нормативна політична теорія. Цим самим вона протиставляється емпірико-аналітичним політичним теоріям, що постали в рамках позитивізму. Як нормативна теорія, політична філософія постає практично від самого початку свого існування, оскільки в рамках античної філософії утверджується думка про нерозривний зв'язок між політикою та етикою, а політична теорія розумілася як вчення про добропорядне і справедливе життя.

Сьогодні можна виділити наступні основні тлумачення політики:

**Політика** – це сфера діяльності і сама діяльність індивідів, соціальних шарів та груп, класів, націй та держав з приводу влади. Політика – мистецтво управління державою, участь у справах держави, визначення задач, форм, змісту діяльності держави. Політика – це система принципів та норм

регулювання життя суспільства в цілому та соціальних груп, які є в суспільстві. Політика – це концепції, програми дій з приводу влади та самі дії.

У сфері політики дослідники розрізняють такі рівні: пересічний рівень – конкретна повсякденна політична практика, яка реалізуються державними чиновниками або партійними функціонерами, і теоретичний рівень – політичні програми, сформульовані ідеології, стратегії політичного розвитку. Такий розподіл аналогічний підходу М. Вебера, який розрізняв чиновника і політика: чиновник професійно виконує вироблені політиком рішення, але не несе відповідальності за напрям та зміст цього політичного рішення. Відповідальність несуть політики, які, власне, і розробляють програми і напрями їх реалізації (принцип «стратегії і тактики»). Цікаво, що в англійській мові для позначення «політики» використовуються два терміни: «policy» і «politics». Як зазначав Р. Арон, «слово «політика» у першому його значенні – це програма, метод дій або самі дії, здійснювані людиною або групою людей по відношенню до якоїсь однієї проблеми або сукупності проблем, що стоять перед спільнотою». У другому ж значенні це слово відноситься до тієї сфери суспільного життя, де конкурують або протиборствують різні політичні (в значенні policy) напрями. Політика як галузь – це сукупність, всередині якою борються особистості або групи, що мають власну policy, тобто свої цілі, свої інтереси, а то і свій світогляд.

Враховуючи це розрізнення, можна сказати, що в центрі уваги політичної філософії знаходяться не конкретні політичні ситуації і технології політичної влади, а природа політичного життя взагалі, наприклад, не конкретна держава, не конкретна владна структура, а природа держави і влади взагалі, їх місце і роль у житті людських спільнот. Філософія покликана висвітлити приховані принципи політичних феноменів, вона концентрує увагу на сутнісних аспектах політичних явищ.

На відміну від спеціальної науки про політику – *політології* – політична філософія розглядає ці принципи в світоглядному плані і співвідносить їх з філософськими категоріями свободи, справедливості, розвитку індивіда тощо.

Ганна Арентс чи не вперше зафіксувала розрив політичної філософії із традицією. У ситуації, коли політична теорія випереджає політичну реальність, каже Дмитро Шевчук, «народжується концепт постполітичного, бо виникає прагнення вийти поза межі актуального стану речей, поза межі політики».

Політична філософія розташовується на точці перетину філософії і політичної науки. Вона покликана вивчати фундаментальні світоглядні аспекти політичного світу, саму ідею політичному житті, ідеї держави і влади.

Політична філософія тісно взаємопов'язана з політичними науками: *політологією, політичною економією, політичною соціологією, політичною історією*. Політичне наукове знання – теоретичне осмислення, орієнтоване на отримання істинного, логічно несуперечливого знання, здатного до виявлення причинно-наслідкових зв'язків, до пояснення на цій основі реального досвіду, до здатності підтвердження або спростовання цим досвідом.

Якщо політичні науки забезпечують формування і розвиток об'єктивного знання про світ політики, виробляють теорії, що пояснюють політичні явища, описують і досліджують історію розвитку політичних інститутів, відносин і процесів, то політична філософія виробляє загальні підстави, принципи політичних дій, що впливають з природи людини як істоти соціальної, наділеної свідомістю і самосвідомістю. Власне ця природа людини і породжує феномен влади, будучи її джерелом, реалізуючи її роль і значення.

**Політичні науки** аналізують і доводять як можлива політична самоорганізація товариств, яка роль у цьому держави і громадянського суспільства, як створюються, розвиваються і розпадаються політичні системи як працюють політичні технології.

Роль же політичної філософії – в уточненні і проясненні понять, узагальненні та осмисленні історичного досвіду та ідей. Наприклад, що лежить в основі влади і права? Божественний закон? Розум? Сила і насильство? І як сумісні права особистості з відповідальністю перед суспільством?

Політична філософія є, в тому числі, і рефлексією над політичним життям. Наприклад, осмислення досвіду тоталітаризму, умов виживання в такому суспільстві стимулювало формування філософії екзистенціалізму, переосмислення проблеми свободи. Глобалізація і проектно-мережевий соціум стимулювали виникнення нового наукового напрямку – персонології.

Політологія в поясненні політики базується на методологічній основі філософії. В політичній науці має місце певний парадокс – відставання політичної науки в поясненні реальної політики від самої політики складає в середньому 30 років. Вихід з цієї парадоксальної ситуації може бути пов'язаний з активним використанням політичної філософії та політичного знання в сучасних соціально-політичних практиках.

Поняття політичної філософії в українському гуманітарному просторі не так популярне, як, скажімо, у Франції, Італії чи США.

Політична філософія – результат пізнавальної діяльності вчених, спрямованої від безпосереднього повсякденно-практичного відображення реально-конкретної **політичної дійсності** до спочатку абстрактних і фрагментарних знань про політичну дійсність на рівні явищ. Тобто – на рівні

емпіричних політологічних узагальнень. Останні фіксують спочатку окремі політичні факти, трансформуючи їх у факти тієї чи іншої політологічної науки як ідеальне відображення фактів *політичного буття* людей, тих чи інших політичних подій, явищ, процесів тощо. В політичній філософії конкретні факти які аналізуються політичною наукою, набувають теоретичного узагальнення і систематизації. Саме такий підхід може дати можливість нівелювати відставання політичної науки від реальної політики. Формуючи знання від фрагментарного та «поверхневого» до конкретного, теоретичного знання про сутнісні характеристики політичного буття людей. Відбувається перехід з емпіричного рівня осмислення політичної дійсності на теоретичний, представлений зокрема і політичною філософією. Отже, пізнавальний рух політичних реалій відбувається за схемою: політична реальність – емпіричне політологічне знання – теорія (політична філософія).

Разом з тим політична філософія принципово відрізняється від спеціальнонаукових теорій політичної реальності. Перша за все – політична філософія завжди принципово ширша від галузевих спеціальних політологічних теорій. Принциповою відмінністю можна вважати і те, що політологічні теорії реалізують *об'єктний підхід* до вивчення політики, натомість політична філософія використовує підхід *суб'єкт-об'єктний*, спрямований на виявлення своєрідності і системне вивчення особливостей відношення «людина – світ» на терені політики. Політична філософія рухається від філософсько-політичної теорії через системи політологічних знань з дедалі меншим ступенем узагальнень до прикладних політологічних досліджень і практичного перетворення політичної дійсності. Це дає підстави розуміти політичну філософію як основу для аналізу політичних процесів і явищ. Політична філософія як методологія пізнання політичних процесів реалізується як безпосередньо, так і опосередковано через формування політологічних теорій, концепцій, гіпотез, теоретико-прикладних та прикладних політологічних досліджень тощо. Політична філософія, на відміну від політичного знання з меншим ступенем узагальнень, ніж філософсько-політичний, формує узагальненні, широкі окремі поняття та закони, притаманні політичній філософії. Наприклад, для розробок спеціально-наукового політологічного характеру за діяльнісного підходу в якості основоположного поставатиме поняття «політична діяльність»; за антропологічного — «людина як суб'єкт політичної життєдіяльності»; за онтологічного — «політичне буття»; за теоретико-пізнавального — «політичне пізнання» тощо.

Політична філософія, формуючи поняття і закони політичної дійсності, поєднують сукупність політичних знань у цілісну систему. Це дає можливість

визначити особливий для відповідної політологічної теорії ракурс розгляду політичної дійсності, сферу її змісту, предметне поле, визначається певною мірою і форма зв'язку даної теорії з іншими політологічними теоріями в загальній системі політологічного знання і, нарешті, спосіб отримання та інтерпретації здобутих дослідницьких результатів. Але варто зазначити, що філософсько-політичні поняття чи закони, через які здійснюються теоретичний синтез політологічних знань, їх об'єднання в певну теоретичну систему, виступають тут передусім як абстракція, односторонні характеристики цілісного соціально-політичного процесу, який може бути адекватно схарактеризований лише в системі подібних понять та законів. В системі ж тієї чи іншої спеціальної галузі політології зусилля дослідників зосереджуються, навпаки, на аналізі відповідної окремої сторони певного політичного макроорганізму, яка становить предмет цієї науки. Але при цьому означена сторона політичної життєдіяльності розглядається не як частина цілого. Важливо зрозуміти необхідність їх взаємного доповнення і взаємоузгодження.

## **Б. Основні проблеми політичної філософії**

*Основними проблемами розгляду сучасної політичної філософії* є такі:

- глобалізація та її наслідки, враховуючи сучасне розуміння державного суверенітету, переосмислення ролі і значення імперського політичного досвіду, потенціалу постімперських політичних культур;
- мультикультуралізм і толерантність, можливість їх реалізації в рамках національних держав;
- універсальність прав людини і унікальність різних культур;
- причини зростання тероризму і насильства;
- відносини влади і громадянського суспільства, опозиції і влади;
- політичні чинники модернізації та інновацій;
- справедливість, рівність-нерівність, рівень і якість життя;
- можливості та перспективи сучасних технологій маніпулювання суспільною свідомістю і поведінкою;
- біовлада і біополітика, правові та моральні підстави використання досягнень генної інженерії, медицини;
- нове розуміння політичної безпеки як всі розростається комплексу, що включає військову, інформаційну, продовольчу, демографічну тощо.

Розгляд проблем передбачає не тільки формулювання теоретичної складової (ідеї), а й виявлення шляхів реалізації цих ідей. Політична філософія

вдається до відповідних практик ("прагматичний поворот"). Політика – це дія, а політична філософія все більше розкривається як філософія політичної дії – розумного, раціонального, обґрунтованого, мотивованого. Звідси безліч історій, прикладів, case studies, важливих для осмислення, аналізу, вибудовування цінностей, норм, традицій, інститутів, ідей. А також необхідність корпусу аналітичних досліджень взаємозв'язку ідей, інститутів, практик, осмислення економічних, політичних, історичних вимірів соціального буття, породжуваних ними культур. Такий аналіз дозволяє позбавлятися від ілюзій, застарілих міфів, встановлювати зв'язки, виявляти тенденції, виробляти аргументацію і здатність вибору ефективних рішень. Тому політична філософія є важливою у виробленні рішень, консультуванні, експертизі, процесі професійного навчання і підготовки. Це відкриває можливості застосування.

**Основними напрямками політичної філософії** є: неомарксизм, сучасний лібералізм, комунітаризм тощо. Всі вони достатньо відомі, але, вписані у контекст політичної філософії, актуалізують альтернативний погляд на усталені речі.

В рамках політичної філософії звертається увага на універсальні, засадничі принципи політики, які слід віднаходити за емпіричною різноманітністю, за різноманітними політичними феноменами, що проявляються в різних політичних системах, різних соціокультурних умовах. Політична філософія налаштована, аби за цією різноманітністю шукати те, що характеризує усіх. Політичні філософи не обмежують своїх міркувань про владу чи політичний устрій епохою, культурою, країною, соціальним контекстом чи географічним положенням. Тож, політична філософія тяжіє до універсалізму в осмисленні політичних феноменів. Вона звертає увагу на певні незмінні аспекти політичного світу. Серед них можемо згадати наступні: (1) тісний зв'язок людської природи з політичним світом; (2) наявність нерівності між людьми; (3) неіснування політичного суспільства без певної форми влади; (4) необхідність забезпечення легітимності політичних інституцій; (5) присутність насилля в політичному світі.

Загалом, політична філософія орієнтована на розуміння політичних процесів, **осмислення політичних процесів**, що пов'язане із проясненням суті політичних феноменів і процесів. Політичний філософ займає позицію в-світі-і-водночас-поза-світом. Будучи орієнтованою на розуміння, політична філософія сприяє порозумінню (філософія починається із діалогу, визнання іншого). Політична філософія – це пошук і роздуми над можливостями раціонального політичного рішення. Крім того, політична філософія вчить як слід мислити і як



аргументувати так, аби твої ідеї були зрозумілими Іншим і були для них прийнятними.

Політична філософія дає не готові, а можливі шляхи реалізації політики. Філософія ж є поліфонічною та нескінченною по своїй суті.

Загалом політична філософія дозволяє проявляти інтелектуальну сміливість та розсудливість в осмисленні феноменів політики. Політик, як правило, не вказує, що його бачення політичної ситуації має певні межі, і не зізнається, що реалізація його політичних візій може призвести до певних негативних наслідків. Політик піклується, насамперед, про те, щоб його ідеї не були «погано» проінтерпретовані і використані іншими політиками, що займають альтернативні політичні позиції. Тож політики часто являють, так би мовити, «репрезентативний» сенс своїх висловлювань, приховуючи справжні сенси. Політичні філософи, натомість, можуть собі дозволити висловлювати те, що мають на думці. Вони не бояться дискусії та критики своїх концепцій, яка лише сприятиме явленню справжнього сенсу. З цього власне й народжується розсудливість політичної філософії в оцінці феноменів політичного світу.

Важливим аспектом політичної філософії є те, що будь-яка рефлексія, що постає тут, є презентацією явною або ж неявною певної концепції політичного. Проблема розуміння суті політичного є надзвичайно складною. Чимало філософів розглядало *проблему політичного* у власних дослідженнях. Так, Джовані Сарторі наголошує, що ми «нездатні дати йому визначення і, разом з тим, обвинувачуємо одне одного в надто широкому чи надто вузькому розумінні політичного, чи в його «політизації». Карла Шміта розуміє політичне як «вміння розрізняти друга і ворога, тобто вміння класифікувати суб'єктів за схемою «ми – вони». М. Вебер наполягає політика» означає прагнення участі у владі або здійснення впливу на розподіл влади, або між державами, або ж всередині певної держави між різними групами. Лео Штраус має точку зору до того, що є політична філософія, на його думку, тісно пов'язана із знанням про благо, в ролі якого постає добре життя або добра спільнота. Якщо прагнення до блага стає чітко вираженою метою людей, то власне тоді й народжується політична філософія. Ісайя Берлін. Політична теорія ототожнюється мислителем із політичною філософією. І. Берлін зауважує, що в ХХ ст. можна зустріти твердження про смерть політичної теорії та політичної філософії, оскільки існує переконання, що ХХ ст. не представило жодного впливового твору в сфері загальних ідей.

При вивченні політичної філософії варто звернутися до лекцій з історії політичної філософії відомого сучасного філософа Джона Ролза. Він виокремлює чотири *ролі філософії політики*, які вона може відігравати як

частина публічної культури суспільства. По-перше, твердить Дж. Ролз, філософія політики відіграє практичну роль, джерелом чого є ситуація політичного конфлікту. Другу роль філософії політики Джон Ролз називає «орієнтуванням». Йдеться про те, що політична філософія дає розуміння того, що люди думають про соціальні та політичні інституції, про себе самих як членів певної політичної спільноти, наприклад, громадян певної держави, які мають політичні прагнення та цілі. На третю роль філософії політики вказав ще свого часу німецький філософ Г.-В.-Ф. Гегель. Йдеться про поєднання, тобто філософія політики може згладжувати наш гнів на суспільство, а також допомагати долати фрустрацію, вказуючи на те, в чому соціальні та політичні інституції є раціональними. Хоча при цьому філософи повинні пам'ятати про небезпеку перетворення політичної філософії на захисника несправедливого політичного устрою, тобто фактично – на ідеологію. Нарешті, четверта роль філософії політики, згідно із Дж. Ролзом, – це дослідження меж політичних можливостей. Політична філософія здатна показати, яким могло б виглядати справедливе демократичне суспільство при бажаних, але все-таки реальних умовах. Таким чином, філософія політики постає в цьому аспекті реалістично утопічною.

Отже, займаючись проблемами політики, намагаючись їх осмислити, політична філософія постає як галузь філософії, що найбільш є близькою до політичного життя, до життя людського, а тому нефілософської сфери.

## **В. Контрольні запитання**

- 1) У чому полягає своєрідність пізнання політичних явищ щодо інших різновидів людського пізнання?
- 2) Що таке політична філософія і чим вона відрізняється від теорій політичної реальності?
- 3) Що зумовлює особливості закономірностей політичного буття людей як предмета політичної філософії?
- 4) Розкрийте можливості та межі свідомого використання об'єктивних законів суспільно-політичного життя.
- 5) Що таке методологія політичного пізнання?
- 6) Схарактеризуйте місце політичної філософії в системі сучасного методологічного знання про політику.

## Г. Література для подальшого читання

1. Федорова М. М. Классическая политическая философия / М. М. Федорова. – М.: Изд. «Весь мир», 2001. – 224 с.
2. Філософія політики : підручник / авт.-упоряд. : В. Андрущенко, В. Кремень, Л. Губерський. – К. : Знання України, 2003. – 400 с.
3. Політична філософія : підручник / Є. М. Суліма, М. А. Шепелєв, В. В. Кривошеїн, В. Ю. Полянська ; за ред. Є. М. Суліми. – Київ : Знання, 2006. 799 с.
4. Шевчук Д. Сучасна політична філософія : навчальний посібник / Д. Шевчук. – Острог : Видавництво Національного університету “Острозька академія”, 2012. – 348 с.
5. Штраус Лео. Введение в политическую философию Лео Штраус. – М.: Логос, Праксис, 2000. – 364 с.

## 10. Філософія освіти

### А. Базові терміни філософії освіти

Кожному суспільству притаманний властивий лише йому тип освіти і образ освіченої людини.

**Філософія освіти**, за авторитетним Кембріджським філософським словником, є особлива галузь філософії, що має предметом дослідження складові освітньої діяльності. Саме в філософії осягається криза самої освіти, формуються нові ідеали освіченості, нові уявлення щодо процесу навчання й виховання тощо. Сьогодні дана проблематика перебуває в царині пошуків філософії освіти. Філософія освіти має численні визначення, серед яких, наприклад, такі: «Філософія освіти – це особливий тип філософської системності, спеціалізований у сфері освіти» (Британська енциклопедія); «Філософія освіти – це спосіб мислення» (Я. Бойс); філософія освіти – це терапія людини, вироблення людського в людині, утримання плану цілісності її образу. Крім того, одні дослідники надають перевагу філософії і філософствують про освіту, інші пріоритетною вважають педагогіку, здебільшого розмірковуючи про процеси навчання і виховання, хтось намагається охопити і філософську, і педагогічну проблематику.

Щодо етимології. Слово «філософія» у перекладі з грецької, означає «любов» і «мудрість», тобто «любов до мудрості», науку про досягнення людиною мудрості, пізнання істини та добра.

**Поняття «освіта»** має багато варіантів тлумачення. Професори Києво-Могилянської академії розвивали ідею про здобування істинного знання шляхом одномоментного осяяння з допомогою природного розуму, тобто Божих ідей. Така ідея простежувалася у філософських курсах І. Гізеля, Г. Щербацького. На думку учених, природне світло розуму осяює інтелект під час дискурсу. Тобто, професори Києво-Могилянської академії наголошують на пріоритетному значенні осяяння у розкритті істини, контакту людського мислення і буття. Відстежується спадкоємний зв'язок між філософським розумінням академічних учених та їх попередників (культурних діячів Київської Русі, діячів братств і Острозького культурно-освітнього осередку) й наступників (Г. Сковорода). Варто звернути увагу на переклад слова «освіта» російською мовою: освіта – *образование*; освічений – *образованный*; освітній – *образовательный*. В. Даль тлумачить «образование» як: надавати чомусь образ, вид, змушувати, вимушено передавати культурні цінності та звичаї від

покоління до покоління, у результаті чого й утворилася наступність поколінь. Освіта являє собою історично обумовлену передачу культури в соціумі з метою соціалізації особистості.

Отже, можемо «філософію освіти» трактувати як філософську дисципліну, що зорієнтовує, сплановано впливає, наперед передбачивши ідеальний образ, заради якого і здійснюється означений вплив, як на конкретну людину, так і на мікро- та макросоціальні групи. У сучасній Україні «філософію освіти» визначають як сукупність світоглядних теорій (ідей), які зумовлюють методологію виховання і навчання, становлення відповідного типу особистості.

Філософія освіти є сферою філософського знання, що розглядає освіту (освітню систему) через її вплив на формування людини, досліджує особливий тип знань – *освітнє знання* (знання про освіту), аналізує *педагогічну діяльність* через її вплив на розвиток суспільства і особистості, формує цілі освіти.

Предметом філософії освіти є *система освіти*, яка не тільки існує зараз, але й перспективи освітньої системи майбутнього; співвідношення освіти і суспільства – їх суперечностей, взаємовпливу, різні освітні концепції, їх становлення в різних соціокультурних умовах, їх підґрунття – світоглядні та освітні ідеали й традиції, властиві певному часу.

На думку В. Андрущенка, В. Кременя, М. Михайлова та інших дослідників, філософію освіти немає сенсу виокремлювати в окрему галузь філософії. Адже філософія освіти розвивається у межах соціальної філософії, утворюючи комплексне та міжгалузеве вивчення системи освіти. Вона поєднує «зовнішні», щодо системи освіти, соціальні науки із «внутрішніми» – педагогікою. У широкому розумінні предмет філософії освіти – не лише філософське усвідомлення самого процесу отримання знань, умінь та навичок, але й більшою мірою масштабне вивчення культурних досягнень та цінностей, покликаних задовольняти потреби системи освіти. Філософія доповнює педагогіку тим основним, чого їй бракує – масштабним баченням соціальних трансформацій і домінуючими у даному історичному періоді світоглядними концепціями. Філософія освіти формується в середині ХХ ст. як міждисплінарна сфера, що вивчає освіту в комплексі з такими науками як соціологія, педагогіка, культурологія, політологія, психологія тощо. Філософія освіти розуміється як «філософствування» (роздуми, рефлексія) про *освіту як суспільну діяльність*. Філософією освіти здійснюється пошук природи і сенсу освіти. Філософія освіти йде поруч з педагогікою, але не інтерпретує педагогічні теорії і практики.

## Б. Основні проблеми філософії освіти

Філософія освіти має прикладний характер і застосовується саме в освітній сфері і системі, тобто постає як практико-орієнтована наука.

Поява нових напрямів в філософії, які відмовлялись від класичної традиції з одного боку і низка нових педагогічних теорій та практик – з іншого змінили характер філософії освіти. Постало питання: «Що є освіта?», «Які цілі освіти?», «Чи можлива єдина наукова філософія освіти?». Обговорення цих питань досі не призвело до єдиних, загальноприйнятих відповідей. Сучасна філософія освіти являє собою розмаїття філософій, альтернативних поглядів. Така різнобарвність методологічного та концептуального плану водночас супроводжується вибухом інтересу до філософських питань освіти. Так, в одній бібліотеці Конгресу США налічується більш двох тисяч книг з філософії освіти, а в програмі 20-го Всесвітнього філософського конгресу, що відбувся в серпні 1998р. в Бостоні проблеми філософії освіти подані, як найважливіші. Ситуація виглядає ще більш складною, якщо ми звернемо увагу на все зростаючу в світі невдоволеність існуючою системою (навіть – всіма системами) освіти, яку ми бачимо в самих різних державах світу, від відсталих до найрозвинутіших.

*Перспективи реформування освітньої системи* в Україні вбачаються в зверненні до формування людини (гуманізація) через філософію освіти, а її стратегічна мета полягає у становленні особистості, здатної до креативних дій. Зі зміною мети освіти змінюється і методика виховання та навчання. Саме розуміння кожною людиною закономірності свого виникнення в структурі світобудови дає можливість шукати відповідь на одвічні філософські запитання: «В чому сутність людського життя?», «В чому сенс людського буття?», «Яка ціль людського існування?», «Які перспективи розвитку людського суспільства?» тощо.

Зі змінами в суспільстві, його підвалинах і перспективах розвитку змінюється і система освіти. Освіта ХХ-ХХІ століття зазнає кардинальних змін і трансформацій. Для позначення тих кардинальних змін, які відбуваються сьогодні в освіті, досить часто вживається поняття «*освітня парадигма*» (від грец. *paradigma* – зразок, приклад) – одне з ключових понять сучасної філософії науки. Ввів його в науку Томас Кун, американський філософ, автор книги «Структура наукових революцій». Парадигма (за Т. Куном) – це визнані наукові досягнення, які протягом певного часу задають модель постановки проблем та їх рішень науковому співтовариству.

Такі зміни висувають нові вимоги до філософії освіти і ставлять за мету виробити нові освітні методи, нові підходи, нову технологію процесу

отримання знання. Інформаційне суспільство змінює носії інформації і джерела отримання знань. Тому **основними проблемами, над розв'язанням яких «працює» філософія освіти** вбачаються такі:

1. Формування сучасної парадигми освіти, здатної подолати кризовий стан.
2. Формулювання перспектив розвитку освіти, освітніх систем та інституцій, прогнозування освіти.
3. Укладання аксіологічних підвалин і світоглядних установок освіти.

Сучасна освіта перебуває в системній кризі, тому філософія освіти здійснює аналіз її причин, розробку нових ідей та проектів альтернативної освіти, обґрунтування сучасних шляхів і засобів їх реалізації. Тобто потрібні не просто пересічні дослідження в межах усталеної парадигми, а дослідження та ідеї, які б дозволили створити умови для суттєвих соціальних реформ для такої модернізації системи освіти, яка б відповідала реаліям ХХІ століття.

Сучасна філософія освіти має кілька векторів розвитку. Серед яких варто зупинитися на таких: **історичне обґрунтування філософії освіти**. «Історія розвитку філософії освіти як професійної сфери в ХХ ст. ще тільки повинна бути написана», – наголошував Д. Солтіс [Soltis J. F. Introduction // Philosophy and Education / Ed. Kenneth J. Chicago, 1981., p. 30]; аналітичне спрямування (базується на тезі, що філософія виконує по відношенню до освіти аналітичну, критичну, синкретичну функції), філософія освіти повинна сформулювати критерії освітньої діяльності, цінності освіти, усвідомлення методів навчання і виховання, місце індивіда в цілісній моделі життя; розвиток інформаційного суспільства вимагав переосмислення проблем взаємодії суспільства, природи, людини і ролі освіти на цьому процесі.

Проблемне поле філософії освіти розкривається в дослідженнях: **сутності освіти, чинників еволюції освіти, зміни освітніх парадигм, а також проблем взаємодії людини і суспільства в освіті**. У філософії освіти, насамперед, розкривається сутність і природа явищ освітнього процесу:

- освіта сама по собі (онтологія освіти);
- реалізація освіти як процес взаємодії систем найвищого рівня складності, таких, як особистість, культура, суспільство (логіка освіти);
- природа і джерела цінностей освіти (аксіологія освіти);
- дії учасників освітнього процесу (етика освіти);
- методи і основи освіти (методологія освіти);
- сукупність ідей освіти в певну епоху (ідеологія освіти);

- освіта та культура - прогрес людства і кожної окремої людини залежить від якості освіти, методів пізнання світу і навчання, про що свідчить історія і теорія культури і цивілізації (культурологія освіти).

Філософія освіти розглядає *питання змісту, цілей і перспектив освіти*, досліджує її соціальний зміст і роль у розвитку як людського суспільства в цілому, так і в долі окремих країн і народів.

На сучасному етапі розвитку філософії, дослідники визначають два основних моменти існуючого стану в освіті, а саме:

- освіта не здійснює функцію виховання світогляду, що дозволить вирішити глобальні проблеми людства;

- дійсна система освіти постійно відчужується від інтересів і цінностей людей.

Щоб вирішити це двостороннє питання, необхідно розробити філософську методологію сучасної освіти, що допоможе розкрити взаємодію між такими тенденціями.

Однією з найважливіших складових нової парадигми освіти є випереджальна функція розвитку системи освіти в сучасному суспільстві. Система освіти перетворюється на пріоритет, оскільки стає глобальним фактором суспільного розвитку. Це обумовлено детермінуючим впливом системи освіти на формування реалій нового типу суспільства.

Сьогодні процес гуманізації освіти є основним напрямом реформування системи освіти. Особливо актуальними аспектами цього процесу є:

- становлення антисциєнтистської методології освіти, яка передбачає не тільки формування у тих, хто навчається, певної системи знань, а й розвиток духовності;

- становлення освіти як чинника розвитку культури, в тому числі й розвиток освіти як діалог культур. Поєднання становлення особистості з оволодінням культурними цінностями сприяє вирішенню багатьох етичних проблем.

Зрозуміло, що освіта нового типу суспільства не може спиратися на класичну парадигму освіти. Характерним для сучасних концепцій освіти в філософії є орієнтація на критику класичного типу освіти, яку розпочали «нові філософи науки» – І. Лакатос, Т. Кун, П. Фейерабенд. Більшість дослідників, аналізуючи нинішній стан світової філософії освіти виділяють такі *основні напрями та парадигми* в ній: класичну, реалістичну, холістичну, пансофічну, студентоцентристську (дитиноцентристську), тотожності «сфери» (Ф. Фребель), «призми», співробітництва, прагматичну (А. Макаренко, В. Сухомлинський) та багато інших. Критика спрямовується проти «наукового шовінізму» (Т. Кун),



або, навіть, «наукового імперіалізму» (П. Фейерабенд), коли науковий світогляд розглядається як єдиний істинний світогляд, який витісняє всі інші форми пізнання. Такий підхід в освітньому процесі підтримується державою та по відношенню до тих, хто навчається, набуває характеру ідеології (чи навіть релігії). В школах вивчення майже всіх галузей наукового знання є обов'язковим. Наукоцентрична концепція освіти приховує в собі ще одне – в процесі освіти ті, хто опановують знання, привчаються до стандартних засобів розв'язання проблем, засвоюють методологію, яка вважається єдиною можливою в межах «нормальної науки» (Т. Кун). Якщо П. Фейерабенд, проголосивши «методологічний анархізм», більше уваги приділяє розробці методології науки, то деякі інші філософи намагаються спертися на результати його критики суто в межах філософії освіти. Показовою тут можна вважати «альтернативну» філософію освіти А.Т. Ніколаса. Він вбачає завдання освіти (в даному випадку – університетської) в розвитку, перш за все, універсальних здібностей студентів, а вже потім – у їхній спеціалізації. Під універсальними здібностями філософ розуміє такі здібності, які дають можливість мислити на основі власного вибору, не піддаючись ідеологізації з боку як викладачів, та і зовнішнього середовища. А.Т. Ніколас вважає необхідними і важливішими наступні «звички мислення»: здійснювати концептуальні операції науки – математики, фізики, біології; створювати і оцінювати «образи» гуманітарного знання, літератури, мистецтва; бачити й сприймати різноманітні інтерпретації одних і тих самих подій, різні літературні і критичні теорії; знайомитись з іншими культурами, їхніми образами та міфами. Такі підходи в філософії освіти знайшли підтвердження своєї практичної ефективності у викладенні інтегративного курсу, який в англійській традиції отримав назву «critical thinking» (котьтчне мислення).

Проблемою для сучасної філософії освіти постало питання: **яка загальнофілософська теорія повинна лежати в основі освіти**, яка картина світу повинна бути фундаментальною? Більшість авторів схиляється до принципу діалектичної єдності холізму (від англ. whole – ціле) та плюралізму. Якщо звернемося ще до діалогічної традиції в філософії освіти (М. Бубер, Ф. Розенцвейг, О. Розеншток-Хюссі), де акцент робиться на ситуації зустрічі вчителя та учнів на підставі діалогу, то ми впевнимось у тому, що коло ідей сучасної філософії освіти угруповується навколо двох фундаментальних ідей сучасності – ідеї відкритого суспільства (К. Р. Поппер) та комунікативного розуму (Ю. Хабермас). Так, за Поппером, у відкритому суспільстві освіта повинна діяти за принципом: дай учням все те, в чому вони відчують початкову потребу, щоб стати незалежними від нас і спроможними робити свій

вибір. У відкритому суспільстві освіта формує, перш за все, критично-реалістичний світогляд на основі інтелектуальної свободи. Це, за Поппером, зовсім не означає повної роздробленості освічених людей – навпаки, об'єднує лише свобода та повага до неї. Хабермас в цьому аспекті підкреслює, що найвищою метою освіти в сучасний період є створення системи міжособових зв'язків, спрямованих не на домінацію, а на взаєморозуміння, діалог та підтримку постійного функціонування такої системи. Тільки через освіту можлива комунікація: лише система комунікативної підготовки веде до справжньої інтеграції та стабільності в суспільстві.

Зовсім відмінний від позитивістського світогляд й, відповідно, інші цілі освіти виникають тоді, коли ми переносимо сенс існування людини з пізнання та підкорення одвіку існуючого світу на його творення, тобто на синтез нового через реалізацію природного потягу людини до *творчості*. В такому випадку на кожному етапі синтезу існує певна множина варіантів дій. І це змінює поведінку людини, особливо коли вибір в цій множині буде залежати від вибору за різними критеріями. Якщо людина буде здійснювати вибір за сукупністю різноманітних критеріїв (наприклад, за ефективністю, або гармонічністю, або відсутністю екологічної шкоди тощо), однозначні рішення будуть скоріше виключенням, ніж правилом. Такий підхід можна назвати гуманістичним через те, що в ньому задля остаточного вибору маємо залучати людські – в широкому розумінні цього слова – оцінки. При цьому рішення виявляється суттєво залежним від духовності людини, її світогляду та системи цінностей. Крім того, вибір у такий спосіб вимагає ініціативи, розуміння, ризику й особистої відповідальності. Отже, коли описаний творчий підхід покласти в підгрунття основи освітнього процесу, то він потягне формування моральних та вольових якостей, духовне вдосконалення людини, схильності до визнання й розуміння багатоманітності точок зору, до діалогу й толерантності, до співробітництва, поваги прав іншого.

Таким чином перед освітою виникає нова задача – давати людині знання не тільки про світ та його закони, але й методологію перетворення цього світу, формувати відповідні вміння та навички, які б ґрунтувалися на прийнятних людських цінностях.

Отже, можемо констатувати, що сучасні філософські концепції освіти, попри всю свою відмінність (іноді до протиріччя) одна від одної, демонструють повну спільну спрямованість на реформування сучасної освіти, основні принципи знаходяться в руслі цієї течії. Це:

- принцип гуманітаризації, що потребує посилену увагу до особистості, створення найбільшого сприяння розвитку всіх її здібностей, фізичних і

моральних якостей, що здійснюється можливостями не лише гуманітарних а й інших наук;

- принцип диференціації, що означає забезпечення різних шляхів формування змісту предметів і різних способів організації його засвоєння;

- принцип інтеграції, як принцип реформування змісту освіти, спрямований на забезпечення цілісності сприймання шляхом впровадження комплексних інтегрованих курсів, які об'єднують різноманітні знання на основі вільного вибору.

На основі цих принципів (які викладені в основних документах про освіту) можливе створення концепції освіти, що була б втіленням сучасних досягнень філософії освіти.

Формально основоположником філософії освіти в світі вважається англо-американський філософ Джон Дьюї (1859-1952). Після 60-х років склалась англо-американська традиція філософії освіти. З'являється праця Р. Петерса "Філософія освіти" (Оксфорд, 1973), в якій висуваються критерії освітньої діяльності. У ці самі роки виходить друком праця Г. Озмана та С. Кравера "Філософські засади освіти" (1976), в якій піддається критиці філософські напрямки в аналізі освіти з позицій цінностей. Філософсько-освітня проблематика, починаючи з 60-х років, поступово стає предметом обговорення на різних міжнародних конгресах, займає важливе місце у викладанні філософії в західноєвропейських країнах та США. Так, наприклад, у 1998 році темою Всесвітнього філософського конгресу стала – "Пайдея: філософія у вихованні людини", а міжнародної конференції у Відні у 2002 р. – "Пайдея для ХХІ ст." У постійних дискусіях про статус філософії освіти, її проблемне поле, місце в системі філософського знання беруть участь вітчизняні дослідники, серед яких: В. Андрущенко, В. Бех, Л. Горбунова, В. Гайденко, І. Добронравова, І. Зязюн, М. Євтух, В. Кізіма, В. Кремень, С. Клепко, Н. Кочубей, М. Култаєва, В. Кушерець, В. Лутай, М. Михальченко, І. Предборська, І. Родіонова, М. Романенко, І. Степаненко, Н. Скотна, М. Степко, В. Шевченко, Н. Шубелка, В. Шубін та ін.

У Доповіді Міжнародної комісії з освіти для ХХІ віку «Освіта: прихований скарб», представленою ЮНЕСКО в 1997 році, зазначено, що «ми повинні бути у всеозброєнні, щоб подолати основні протиріччя, які не будучи новими, стануть головними проблемами ХХІ віку». Далі підкреслюється, що «освіта – один з основних засобів затвердження глибокої і гармонійної форми розвитку людства, яка дозволить боротися з убогістю, відчуженням, неписьменністю, пригнобленням і війною».

Основні проблеми існуючих систем освіти і теоретичний образ перспективної системи освіти, що забезпечує не тільки добробут нації, але і подальший сталий розвиток людства, хвилюють сьогодні вчених, державних і суспільних діячів різних країн, які стурбовані необхідністю оновлення і реформування систем освіти, покликаною відігравати в ХХІ ст. найважливішу роль в розвитку особистості і суспільства.

Однією з принципово важливих і конструктивних ідей в стратегії підвищення інтелектуального потенціалу суспільства є *ідея випереджальної освіти*. Суть цієї ідеї полягає в тому, щоб своєчасно підготувати людей до майбутнього. Перспективна система освіти повинна створюватись на основі поєднання новітніх загальнонаукових і гуманітарних знань. Пріоритетним завдань такої освітньої системи повинно бути формування у людей таких якостей, що дозволять їм успішно пристосуватися, жити і працювати в нових соціальних умовах. Серед цих якостей можна виділити: системне наукове мислення; екологічну культуру; інформаційну культуру; творчу активність; толерантність; високу моральність. Саме тому система випереджальної освіти повинна радикальним образом відрізнятись від системи підтримуючої освіти. При цьому головну увагу необхідно зосередити на розвитку творчих якостей людини, її здібностей до самостійних дій в умовах невизначеності, а також на розвитку здібностей до навчання, придбання нових знань. У системі випереджальної освіти значна частина навчального часу відводиться для вивчення нових фундаментальних знань, процесів і технологій, інформація про які повинна надходити різними каналами взаємодії з системою науки, банками даних і знань, науково-технічної інформації. Тому принципово важливою умовою ефективності системи випереджальної освіти є необхідність її органічного зв'язку з наукою. Важливе місце в системі випереджальної освіти повинно посідати вивчення останніх досягнень в області інформаційних технологій, її засобів і методів, а також перспектив подальшого розвитку і практичного використання.

## **В. Контрольні запитання**

- 1) Як співвідносяться поняття “філософія” і “освіта”?
- 2) Як співвідносяться поняття “філософія” і “педагогіка”?
- 3) Покажіть на відомих Вам прикладах з історії педагогіки, історії філософії, історії психології взаємозв'язок та взаємозумовленість філософських і педагогічних ідей.

- 4) Як впливає тип суспільства на парадигму розвитку освіти?
- 5) У чому полягає роль філософії в освіті?
- 6) У чому виявляється суспільний характер освіти?
- 7) Розкрийте сутність сучасної освіти.
- 8) Як впливають глобальні тенденції суспільного розвитку на сучасну парадигму освіти?
- 9) Сформулюйте основні проблеми філософії освіти.

## **Г. Література для подальшого читання**

1. Філософія освіти: Навчальний посібник / За заг. ред. В. Андрущенка, І. Передборської. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – 329 с.
2. Андрущенко В. П. Роздуми про освіту: Статті, нариси, інтерв'ю: 2-ге вид. допов. / В. П. Андрущенко. – К.: Знання України, 2008. – 819 с.
3. Філософські абрисы сучасної освіти / За заг. ред. І. Предборської. – Суми: Університетська книга, 2006. – 226 с.
4. Фрейре П. Педагогіка пригноблених / П. Фрейре. – Київ: Юніверс, 2003. – 166 с.
5. Базалук О. О., Юхименко Н. Ф. Філософія освіти: Навчально-методичний посібник О. О. Базалук, Н. Ф. Юхименко. – Київ, 2010. – 164 с.
6. Клепко С. Ф. Філософія освіти в європейському контексті /С. Ф. Клепко. – Полтава: ПОППО, 2006. – 328 с.
7. Образ человека будущего: Кого и Как воспитывать в подрастающих поколениях: коллективная монография. / Под ред. О. А. Базалука. – К.: Кондор, 2011. – Т.1. – 328 с.
8. Образ человека будущего: Кого и Как воспитывать в подрастающих поколениях: коллективная монография / Под ред. О. А. Базалука – К.: Издательский дом «Скиф», 2012. – Т. 2. – 408 с.
9. Образ человека будущего: Кого и Как воспитывать в подрастающих поколениях: коллективная монография / Под ред. О. А. Базалука – К.: МФКО, 2013. – Т.3. – 340 с.

# 11. Етика

## А. Базові терміни етики

**Етика** (від гр. *ethos* – дім, спільне місце перебування, житло, звичай, вдача, характер) – філософське вчення про мораль та моральність; це наука про ставлення людини до світу та інших людей відповідно до уявлень про добро і зло; це галузь практичної філософії, що вивчає походження, сутність, функції, проблеми та життєвий смисл морального самовизначення людини у світі. Етика вивчає структуру моральної свідомості, зміст її основних категорій. Семантичне зрушення від спільного місця перебування до визначення нормативності та звичаєвості не є випадковим, оскільки у понятті етичного зберігаються просторові конотації внутрішнього та зовнішнього простору у значенні необхідності вироблення спільних правил життя у певному просторі, на визначеній території, що в подальшому може розумітись як територія свободи та гідності. Окрім того, етика постає і як сукупність практичних приписів скерованості до блага, і як вчення, що намагається пізнати умови можливості блага, таким чином вибудовуючи проблематику питань Що є благо? Чому щось є благим? Як можливе благо?

**Мораль** відображає теоретичну сферу моральної свідомості, це система принципів, норм, кодексів, переконань, що складає сукупність правил поведінки та регулює самовизначення людини відповідно до уявлень про добро і зло. Мораль складає систему загальнозначущих ціннісних настанов, що виражають належні способи людського життя, норми стосунків між людьми. Завдяки моралі, що виникає на ранніх стадіях історичного розвитку людства, відбувається ціннісна регуляція взаємин, підтримка та розвиток людяності. Загалом мораль виявляє свою особливу ціннісно-регулятивну природу через такі властивості, як імперативність, оцінність та нормативність. *Імперативність* виявляється у здатності моралі вимагати, спонукати, стимулювати до ціннісно визнаного обов'язкового виконання належного, поєднуючи свободу волі та моральну необхідність. *Оцінність* реалізується у властивості моралі встановлювати міру відповідності намірів та вчинків встановленим моральним вимогам, визначаючи моральність людини шляхом схвалення, засудження, згоди, вдячності тощо. Нормативність моралі визначає оформлення імперативності у моделях належної поведінки, моральний зміст яких залежить від історичних, релігійних, соціо-культурних, політичних та ін. чинників.

**Моральність** передбачає *практичне* втілення моралі, поведінку відповідно до загальноприйнятних звичаїв, правил, цінностей й, норм. Проблематика моральності відображає питання способів життєво-практичного втілення настанов моралі в конкретній поведінці. На відміну від моралі, що постає системою вимог і норм *належного*, моральність позначає *здатність і готовність* людини свідомо й добровільно обирати ті життєві цінності, які виражаються нормами моралі. Відтак, мораль складає основу моральної свідомості, моральність забезпечує підвалини моральної діяльності.

Безпосередньо моральні взаємини реалізуються у *вчинках* як елементарних актах людської діяльності, що стосуються інтересів інших людей та відображають міру реалізації морального обов'язку. Відмінною ознакою моральних вчинків є довільність, тобто свідомий вибір, свідоме рішення та дія, що виявляє реалізацію морального потенціалу особистості у єдності інтенції, дії та результату. Відтак якостями вчинку постають усвідомленість, обов'язковість, відповідальність, раціональність.

Імперативність моральності знаходить свій прояв у понятті *морального обов'язку*, що позначає аргументований примус до вчинку, що реалізується у формі самопримусу, внутрішнього стимулу до необхідності виконання певних дій в спрямуванні «робити добро». Моральний обов'язок є внутрішнім переживанням та усвідомленням необхідності діяти відповідно до орієнтирів морального ідеалу та потреб утвердження моральних цінностей.

**Моральна норма** – це загальновизнане та загальнообов'язкове правило, яке контролює і спрямовує діяльність людини у відповідності до загальнозначущих інтересів та цінностей, постаючи по суті вимогою, що приписує чи забороняє певні дії відповідно до наявних у суспільстві уявлень про належне, можливих у формі імперативу та оптативу. Моральні норми як моделі належної поведінки постають у формах *вимог-заборон* та *вимог-взірців*, визначаючи межі припустимості та бажані шляхи реалізації моральної поведінки.

**Імператив** – моральний *наказ, веління, вимога* (як дозвіл чи заборона) певних дій. В цілому нормативність моралі має імперативний характер, що виявляється у наказовому способі належної поведінки, яскраво вираженому, зокрема, у етиці І. Канта (1724-1804). Поняття **категоричного імперативу** І. Кант вводить для позначення *основного закону його етики*, надаючи наступні його формулювання: 1) чини так, щоб максима (правило) твоєї волі могла стати принципом загального законодавства; 2) чини так, щоб ти завжди ставився до людини та до людства як у своїй особі, так і в особі будь-кого іншого лише як до мети й ніколи як до засобу.

**Оптатив** – порада налаштування на *пошуки кращого* у реалізації життєвої мети, у *виборі способів* досягнення блага, щастя, досконалості (найпоспідовніше реалізовано у етичній системі Аристотеля (384-322 рр. до н.е.)). Саме варіативність оптативу у визнанні множинності форм вияву моралі, співіснування різних етосів, можливих способів їх реалізації і виявляє міру свободи у етиці.

Базовими категоріями етики є **добро** та **зло**, які відображають позитивну та негативну моральні характеристики відповідно, набуваючи моральних якостей саме у їх протистоянні, а їх співвідношення стає центральною проблемою етики. Головним питанням етики є визначення хорошої поведінки у орієнтирах розрізнення добра та зла, усвідомлення відносності блага, а головним завданням моральності постає настанова «робити добро» та «утримуватись від зла», що зумовлює визнання добра та зла в якості критеріїв етичного судження та моральної поведінки. Виявляючи ціннісний дуалізм людського життя, добро та зло постають також в якості універсального буттєвого принципу оцінки явищ дійсності взагалі, демонструючи вихід за межі лише соціального світу, що особливо яскраво виявляється у міфологічному та релігійному світогляді.

**Добро** як одна з основних етичних категорій відображає *позитивне моральне значення* явищ суспільного життя у їх співвіднесенні з ідеалом, позначаючи позитивну моральну цінність, що ототожнюється з самою сутністю моралі, уможлиблюючи суспільний та особистісний розвиток, добробут, людяність, досягнення гармонії та досконалості. Історично та концептуально ідея добра відображає потенціал цінного, корисного, значущого, досконалого, виявляючи схожість з ідеями *блага* та *щастя*. Тому добром є все те, що зберігає, створює, зміцнює благо, постаючи єдністю мотиву, дії та результату, мети та засобів.

**Зло** постає протилежністю добра, позначаючи *негативні аспекти* навколишньої дійсності, людської діяльності та соціальних відносин як застережно-оцінювальне поняття моральної свідомості. Відповідно злом є все те, що руйнує та знищує благо, постаючи перепоною гуманності, заважаючи вдосконаленню людини та суспільних відносин. Моральний досвід нашого часу в контексті пошуку засобів протистояння злу та насиллю особливо актуалізує питання розробки етики ненасилля, несупротива злу насиллям, етики любові, ненасильницького спілкування тощо (М. Ганді, М.Л. Кінг, Г. Торо, Л. Толстой, М. Розенберг та ін.). Актуальними залишаються також і питання субстанційності (самостійності існування) зла, метафізики добра та зла, визначальної природи людини (доброї чи злої), причин зла у світі, що



концептуалізуються у мотивах фаталізму, тілесності, нерозуміння, конфліктогенністю суспільства тощо.

**Чесноти** позначають якості людини, котрі характеризують морально належне в її ставленні до інших людей і світу загалом, виявляючи риси морального добра, моральної досконалості розуму та волі, що в цілому сприяють впорядкуванню пристрастей, бажань, вчинків.

**Справедливість** відображає співвідношення цінностей та їх розподіл в суспільстві, увиразнюючи співрозмірність заслуг та визнання, прав та обов'язків, злочинів та покарання тощо. Філософський дискурс справедливості базується на ідеях моралі блага (телеологічної етики Аристотеля) та моралі обов'язку (деонтологічної етики І. Канта), демонструючи появу концепцій «справедливості як чесноти», «справедливості як чесності», «справедливості як блага», «справедливості як гідної людини інституції» тощо. В аристотелівській традиції справедливість розглядається в щонайменш двох формальних аспектах *зрівняння та розподілення*, виявляючи чинники та критерії обміну у розумінні потреб, діянь, заслуг, прав, ресурсів та їх еквівалентів. Комутативна (зрівнювальна) справедливість базується на універсальному принципі рівноважної віддачі, адекватності, відновлення порушених прав. Розподільча (дистрибутивна) справедливість керується принципом заслуг та винагород за досягнення, хоча в поняття заслуги залежно від інтересів вкладають різні значення (свободу, багатство, благородне походження, чесноти тощо).

**Совість** відображає внутрішнє переживання людиною моральної вимоги, постаючи центральним чинником моральної свідомості в якості своєрідного «внутрішнього суду», «морального цензора», що оцінює, контролює міру відповідності наших дій нашим етичним переконанням, а також спрямовує, спонукає до дій по реалізації власних етичних прагнень відповідно до переживання обов'язку.

**Моральна відповідальність**, будучи тісно пов'язаною з поняттями свободи та необхідності, в якості взаємозалежності міри свободи з мірою відповідальності відображає здатність передбачити наслідки власних дій, що зумовлює прийняття рішень та вчинення дій. Відповідальність може бути *перед* кимось (самим собою, іншими людьми, суспільством, людством, а також природою, наступними поколіннями, всім живим тощо), а також *за* щось (предметом відповідальності постають люди, події, наслідки дій тощо).

## Б. Основні проблеми етики

Етика як *частина практичної філософії*, що вивчає розмаїті прояви моралі та моральності, в якості систематизованої дисципліни розпочинає своє функціонування з творів Аристотеля в IV ст. до н.е. («Нікомахова етика», «Евдемова етика», «Велика етика»), хоча морально-практичні проблеми людського співжиття як предмет осмислення мають ще більш давню природу. Питання вироблення загальних нормативів людської поведінки з різною мірою залежності від міфологічного, релігійного та філософського світогляду з'являються на початку та в середині I тисячоліття до н.е. в культурі Стародавніх Індії, Китаю, Греції, Палестини, розглядаючи зв'язок людини з природою та іншими людьми у формі взаємності та зворотної віддяки. Особливо цікавим в цьому контексті постає питання *«золотого правила моралі»*, що відображає вимогу взаємного, відповідного, рівноцінного відношення пристойності та поваги у стосунках. Різноманітні трактування золотого правила знаходимо у висловлюваннях Будди, в творах Гомера, Конфуція, Геродота, Біблійних текстах, що в цілому можна означити у варіантах позитивного (*«Вчиняй з іншими так, як хочеш, щоб вчинили з тобою»*) та негативного (*«Не роби іншим того, чого не бажаєш, щоб робили тобі»*) аспектів загального правила поведінки.

З часом етика, поряд з логікою та фізикою, стає однією з вагомих частин філософії, відображаючи сферу досліджень моралі, моральності, чеснот, вчинків тощо у специфічному аспекті моральних принципів нормативних відносин, прийняттого спілкування, оптимального вибору способів задоволення потреб та формування цінностей. Поняття моралі певним чином тотожне поняттю етики, оскільки латинське слово *«mos»* є схожим за значенням з грецьким словом *«etos»*, позначаючи *«спільне місце перебування»*, *«звичай»*, *«характер»*. Традиція приписує перше вживання поняття моралі (*mores*) Цицерону (I ст. до н.е.) у перекладах аристотелівських текстів, виявляючи певну синонімічність термінів «етика», «мораль», «моральність». Поступово термінологічний апарат етики набуває визначеності, концептуалізуючи **етику** як гуманітарну науку, предметом вивчення якої є **мораль**, а центральною проблемою – співвідношення *добра* та *зла*, способи утвердження **моральності** та розробки нормативних програм гідної поведінки.

Відтак, основними категоріями етики постають добро та зло, особиста та суспільна моральна свідомість, справедливість, честь, совість, гідність, сором, обов'язок, свобода, відповідальність, моральний вибір тощо. Центральною проблемою етики є співвідношення (протистояння) категорій Добра і Зла, що

актуалізує питання моральних критеріїв, специфічної природи моралі, механізмів моральної регуляції суспільства у стимулюванні чеснот та засудженні неморальної поведінки.

Значущість моралі у етиці зумовлюється питаннями походження моралі та визначення її специфіки. Появу моралі як такої супроводжує розвиток культури ще за первісної доби у еволюціонуванні соціальних інститутів організації людських спільнот, що поступово замінили частину біологічних регулятивів життєдіяльності у формі різного роду заборон та ритуалізованих практик як нерационалізованих вимог моральної поведінки (табу, звичаїв, традицій, настанов, заповідей тощо). Таким чином, виведення моральних норм може мати як еволюційно-природну (в сенсі кращої адаптації людини до природи), релігійну (в якості божественних настанов) та соціально-регулятивну (в контексті суспільного засудження чи схвалення) основу. Формулювання універсальних та загальних норм, спроби їх теоретичного осмислення супроводжує процес формування моральної свідомості, увиразнюючи проблематику моралі як ідеального виміру бажаних орієнтирів людської діяльності. Вагомою проблемою етики є визначення специфічної природи та сутності моралі, а також обґрунтування можливості та доцільності способів її втілення.

Відносність трактування добра та зла постає центральною моральною проблемою у вченнях софістів, що увиразнюють у тезі Протагора (481-411 рр. до н.е.) «Людина є мірою всіх речей» релятивізм (заперечення наявності абсолютних критеріїв добра) пошуку та застосування критеріїв ціннісної істини. Побудовуючи у полеміці з софістами обґрунтування морально-ціннісних абсолютів, Сократ (470-399 рр до н.е.) визначає умовою моральності принцип самопізнання особистості, що зумовлює настанови усвідомлення змісту морального обов'язку як предмету власного бажання та осмислення безальтернативності дотримання засад добра як утвердження чеснот та справедливості у самовдосконаленні. Питання морального розвитку людини в аспекті розуміння власної сутності та плекання відповідних цій сутності чеснот мудрості, мужності, стриманості та поміркованості розвиває Платон (428-348 рр. до н.е.), продовжуючи пошуки абсолютних основ моральних цінностей.

Значний доробок питань моральних цінностей, справедливості, блага, морального вдосконалення тощо наявний у вченнях Аристотеля, Епікура, Цицерона, Сенеки, Августина Блаженного, П'єра Абеляра, Томи Аквінського, Н. Макіавеллі, Б. Спінози, Т. Гоббса, Д. Г'юма, І. Бентама, І. Канта, Г. Гегеля, Л. Фойєрбаха, К. Маркса, А. Шопенгауера, Ф. Ніцше, А. Швейцера тощо. Серед усього розмаїття теоретичних побудов етики особливо важливу роль відіграють

аристотелівська та кантівська етики, що відповідно представляють етичну перевагу чи то *доброчесності*, чи то *моральних принципів*. Аристотелівська етика в цілому побудована навколо категорій вищого блага, чеснот, критеріїв правильного вибору у прагненні людини до щастя як вищого блага. У творчості І. Канта розробляється універсалістське вчення про мораль, де остання постає як незалежна від релігії, економіки, права галузь, а добро та зло набувають власне категоріального статусу. Кантівська етика базується на принциповому розрізненні мотивів прагнення щастя та дій відповідно до законів моралі, що не мають між собою безпосереднього зв'язку, постаючи етикою принципів, безумовності морального обов'язку, раціоналістичного обґрунтування моралі, безмежності доброї волі тощо. На відміну від аристотелівської етики, етика Канта зважає не на вище благо та щастя людини, а на моральний закон як обов'язок людини перед людством в цілому, що концептуалізується у вимогах категоричного імперативу. Мета моральності, таким чином, у аристотелівській етиці постає в контексті досягнення щастя та утвердженні чеснот в сенсі здійснення блага, а у кантівській етиці як вірність моральному обов'язку, зумовлена вільним моральним переконанням.

В цьому контексті необхідно звернутись до різновидів етики відповідальності - етики обов'язку та етики блага. Етичні концепції та погляди традиційно поділяються на два напрями: деонтологічний та телеологічний. Деонтологічна етика базується на співвідношенні «добре – погане» незалежно від наслідків, а у відповідності принципам, обов'язкам та переконанням (прикладом є етика І.Канта). Телеологічна етика моральність дії оцінює в залежності від її результату (наприклад, етичні погляди Г.Йонаса, К.-О.Апеля та ін.). Етика відповідальності, в основі якої лежить принцип орієнтації на наслідки, на майбутнє, є конкретизацією телеологічної етики. В процесі реалізації рішення та наближення до очікуваних результатів розуміння колективної відповідальності відображає декілька аспектів. З одного боку, рівня ефективності колективної відповідальності досягти досить складно, оскільки спільна відповідальність певним чином означає деперсоніфікованість, а значить, безособовість, і тому чітко не вказує на того, хто ж таки несе відповідальність. Тобто колективна відповідальність практично усуває особисту відповідальність. В цьому й полягає особлива складність реалізації етики відповідальності як колективної.

Однією з ключових проблем етики є визначення сутності та природи категорій Добра та Зла, що в цілому концептуалізується в моральних теоріях абсолютизму та релятивізму. Теорії *морального абсолютизму* відображають надання добру та злу онтологічного статусу, протиставляючи останні як

незмінні дуалістичні сутності, що мають універсальні критерії розрізнення незалежно від історичного, соціокультурного, особистісного контекстів. Таке розуміння добра та зла має давні міфологічні та релігійні корені, виокремлюючи у боротьбі добра та зла протистояння духовного та тілесного, руйнівного та творчого початків у їх непримиренному антагонізмі. Теорії *морального релятивізму* акцентують увагу на умовності критеріїв добра та зла, їх взаємопереході, відносності їх значень залежно від соціокультурних та особистісних позицій, заперечуючи їх об'єктивний зміст, що за умови значної категоризації може призвести до *нігілізму* (заперечення загальноприйнятних цінностей та моральних норм, звільнення від ілюзорних концепцій світу) та *імморалізму* (невизнання принципів та настанов моралі, дискредитація її позитивних якостей, перегляд значущості моральних цінностей).

Проблема визначення підстав моралі знаходить свою вирішення у «договірній концепції», представленій у класичних творах Т. Гоббса (1588 - 1679), Дж. Локка (1632 - 1704), Ж.-Ж. Руссо (1712-1778), а також у сучасній трактовці в концепції справедливості як чесності Дж. Роулза (1921 - 2002). Договірна концепція моралі базується на визнанні здатності розумних та вільних особистостей домовитись про критерії справедливого, гідного, благого, гарантом утвердження чого постає правова держава та громадянське суспільство. В основі справедливості як чесності лежать принципи рівності основних свобод та нерівності соціальної та економічної, що сприятиме утвердженню ідей соціального захисту, розширенню гуманізму та раціональності.

Проблема *здатності до морального судження* у зв'язку з рівнем свободи та підстав визнання нормативності постає в контексті дослідження стадіального становлення моральної свідомості, що детально концептуалізується у працях Л. Кольберга (1927-1987). Теорія морального розвитку вибудовується вченим на основі психологічного дослідження моральних суджень дітей та підлітків, розвиваючи ідеї відомого дитячого психолога Ж. Піаже про взаємозв'язок моральності з рівнем розвитку мисленневих структур та розширенням соціального досвіду. У фокусі уваги також знаходяться питання моральної дилеми, морального вибору, санкцій, але особливо – справедливості та толерантності. Досліджуючи моральні судження дітей різного віку, Л. Кольберг дійшов висновку, що на різних вікових етапах діти мають різні підходи до вирішення моральних проблем, що й було узагальнено в концепції трьохрівневого стадіального розвитку моральної свідомості. Перший, *доморальний рівень*, відображає наявність норм та правил як чогось зовнішнього, а їх дотримання відбувається на основі стимулів покарання (1

стадія) та заохочення (2 стадія). Другий рівень – *конвенційної моралі* – зорієнтовує на все ж зовнішні щодо свідомості моральні приписи як закріплені у звичаях, проте значно посилюється вплив соціального середовища: у моральних судженнях домінує виправдання очікувань та схвалення інших (3 стадія), а також сила авторитету заради підтримки встановленого порядку соціальної справедливості (4 стадія). Третій рівень – *постконвенційної, автономної моралі* – відображає динаміку свободи у моральних судженнях, моральні норми та принципи стають внутрішнім, особистим досягненням, вчинки визначаються не зовнішнім тиском чи авторитетом, а власною совістю з орієнтацією на принципи загального блага і зобов'язання перед суспільством (5 стадія) та загальнолюдські етичні принципи (6 стадія). Таким чином, дана концепція відображає проблематику моральності у зв'язку з рівнем особистісного та суспільного розвитку, значенням культурного середовища, дієвості принципу справедливості, взаємозалежності мислення та намірів з діями та їх наслідками.

Доволі цікавою у етиці постає проблема співвідношення *індивідуального та колективного блага*, що зачіпає питання мети та засобів її досягнення, співвідношення цінностей та вартості, дилем морального вибору тощо. Оригінальну трактовку зазначених проблем пропонує І. Бентам (1748-1832), започатковуючи класичний утилітаризм як напрямок етики корисності в утвердженні загальної користі як головного критерію добра, що відображається у принципі «Максимальна користь для максимальної кількості людей». Дана концепція зважає також на врахування приватних інтересів людини, значущість особистої самореалізації для суспільства, що сприяє збільшенню загальної суми щастя. Зауважимо, що ціннісна динаміка сучасної доби відображає тенденцію утвердження постматеріалістичних цінностей, що базуються на пріоритетах самореалізації, зростання суб'єктивності, толерантності тощо.

Водночас проблема обґрунтування засад моралі має численні суперечності, що, спираючись на ідеї Аристотеля та І. Канта як суперечливості прагнення до щастя та виконання обов'язку, може бути виражено в низці **антиномій**. Зокрема, постає проблема визначення *автора етичних правил*, що зачіпає питання морального авторитету та поваги до норм і правил, і стосується вимог суспільства щодо моральної поведінки – як бути, якщо саме суспільство неморальне (тоталітарне, злочинне тощо), або ж моральним авторитетом є сама людина, яка керується виключно власними критеріями розрізнення добра та зла, або в якості морального авторитету визнається певна вища сила (Бог). Таким чином, моральний авторитет може бути як об'єктивним (за змістом), так

і суб'єктивним (за формою), оскільки діє завдяки особистій переконаності людини, але за різноманітними критеріями.

Наступна антиномія стосується проблеми *різних історико-культурних* моральних норм та правил, що являють собою численні партикулярні позиції щодо набору критеріїв належної поведінки та розрізнення добра і зла, відображаючи різноманітні «моралі». В той же час, постає проблема наявності універсальних критеріїв моральності, особливо за доби глобалізації, що актуалізує пошуки універсальних основ загальнолюдської моралі, які свого часу мали локальний характер, демонструючи одночасно історичне розмаїття та загальність моральних правил. Третя антиномія виявляє проблему *мотивів* моральних дій, зосереджуючи питання етичних спонук навколо ідеалів практичної доцільності, суспільного схвалення, спрощення поведінки, що в цілому може розумітись як шлях до загального блага. Але моральна поведінка на основі утвердження чеснот не завжди призводить до досягнення щастя та успіху в житті, навіть навпаки, моральна поведінка накладає додаткові витрати, та й взагалі морально цінними є вчинки, скоєні не заради віддяки, а заради самого добра, що й зумовлює проблему співвідношення матеріальної та моральної зацікавленості, корисності та задоволення, прагматичних та непрагматичних завдань моралі. Питання суперечності між *суспільно та особистісно цінними* аспектами моралі ставить наступна антиномія, що виявляє сфери розширення чи звуження можливостей для суспільного та індивідуального розвитку: з одного боку, моральною вважається поведінка, яка не порушує моральні правила, в той же час, розвиток суспільства відбувається шляхом виходу за межі встановлених правил, не повторення, а перевершення соціального середовища у певних героїчних діях, задаючи в свою чергу нові поведінкові норми. Таким чином, зазначені моральні опозиції виявляють не абсолютне протиставлення, а демонструють історичні джерела формування етичних типів з урахуванням сучасних викликів у пошуках нових способів утвердження засадничих принципів відношення до Іншого у його персоніфікованих та деперсоніфікованих проявах (що реалізується, зокрема, у етиці відповідальності, турботи, жертвності, покликання тощо).

**Сучасна етика** в контексті загострення глобальних проблем сучасності, технічної експансії, збіднення духовності, суперечливості процесів глобалізації та інформатизації постає перед новими викликами та загрозами, що зумовлює появу нових ідей та принципів. Як зазначає Г. Йонас (1903-1993) у праці «Принцип відповідальності», остаточно звільнений Прометей, якому наука дає небачені сили, а економіка нечувані стимули, закликає до етики, яка добровільними узами стримає його владу. Зокрема, знаходять своє

відображення ідеї комунікативного розуму, мультикультуралізму та плюралізму, потреби практичності, реалізуючись в комунікативній практичній філософії, постмодернізмі, прикладній етиці. У зв'язку з ускладненням взаємодії суспільства та природи, появою неочікуваних та небажаних наслідків стрімкого розвитку науково-технічного прогресу, диспропорцій між технічними можливостями людини та її духовним розвитком з'являються передумови для формування нових напрямків етики, зокрема, біоетики, етики відповідальності, етики благоговіння перед життям, етики ненасилля тощо.

Питання підстав занепаду культури, в якій деградують етичні засади, ставить А. Швейцер (1875-1965), пропонуючи в якості провідного *принцип «благоговіння перед життям»*, що базується на принципах відповідальності, гуманізму, самостійності мислення, критичності тощо. В даній концепції добром вважається все те, що сприяє збереженню та розвитку життя, злом визнається те, що життю перешкоджає та знищує. Етика благоговіння перед життям базується водночас на ідеях самовдосконалення та самообмеження і самозречення, розширюючи сферу відповідальності до відповідальності за все живе.

Досвід тоталітарних режимів та численних людських жертв у ХХ столітті актуалізує проблеми пріоритетів гуманності в етиці. Про *два різновиди етики – гуманістичну та авторитарну* – говорить Е. Фромм (1900 - 1980), вибудовуючи спроби пояснити моральні проблеми сучасного суспільства. Гуманістична етика за свій основний орієнтир має людину, збереження її духовно-тілесної цілісності, утверджуючи право людини бути самою собою у суто людському Я, спираючись на принципи віри у себе, особистісної незалежності, свободи та розуму. Авторитарна етика зорієнтована на щось поза людиною, на певну зовнішню щодо людини ідею (наприклад, комунізму, фашизму). Гуманістична етика, таким чином, визначає пріоритети любові до ближнього, поваги до нього в якості моральної сили людини, самореалізація якої можлива лише у ціннісній взаємодії з іншими.

Проблему можливостей регуманізації суспільного розвитку в якості етики відповідальності досліджує *комунікативна етика* в умовах нагальних проблем сучасності, а саме – втрати смислів, орієнтацій, цінностей, експансії технічного розуму в усі сфери людського буття, що призводить до загальної дегуманізації дійсності. Нове витлумачення принципу відповідальності пропонує Г. Йонас, звертаючи увагу на кумулятивний глобальний характер та глобальні наслідки технологічної цивілізації, стверджуючи появу нових горизонтів сучасної етики. Так, до ознак дотеперішньої етики вчений відносить трактування взаємин людини з навколишнім світом як етично нейтральних; антропоцентризм



традиційної етики; константний характер розуміння людини та її становища в етичній сфері; відсутність далекосяжного планування, короткі терміни передбачення, цілепокладання та обрахування наслідків («куца рука людської могутності не потребує довгої руки знання передбачення»); орієнтація переважно на домінанту теперішнього; обмеженість впровадження етичних норм безпосереднім оточенням.

В цілому в традиційній етиці моральність окреслена ближнім горизонтом діяльності, моральний універсум якої утворюють сучасники, а горизонт майбутнього обмежений видимим життєвим простором. Водночас, сучасна технічна цивілізація потребує формування **нових вимірів відповідальності**, оскільки нова могутність людської діяльності визначає зміни її масштабів, її об'єктів та наслідків (прямих і непрямих). Таким чином, старі приписи етики «ближнього» як приписи справедливості, щирості та чесності залишаються значущими в межах безпосередніх стосунків та повсякденних людських взаєминах. Проте зростаюча сфера колективної діяльності зумовлює нагальну потребу у формуванні нових ціннісно-нормативних пріоритетів сучасного життя, нових вимірів відповідальності. Нова етика має кумулятивний характер, орієнтацію на віддалене майбутнє та навіть на умови існування людства. Враховуючи вразливість природи, різноманітні загрози цілісності світу життя, Г. Йонас пропонує **нові імперативи**, які все ж зорієнтовані на принесення в жертву сучасності заради майбутнього: «Чини так, щоб наслідки твоєї діяльності узгоджувались з продовженням автентичного людського життя на землі», «Чини так, щоб наслідки твоєї діяльності не були руйнівними для майбутньої можливості такого життя», «Не завдавай шкоди умовам для беззастережного продовження існування людства на землі», «Занось до свого теперішнього вибору як спів-предмет твого воління цілісність людини в майбутньому». Важливою, таким чином, є насамперед етика *стримування, збереження та оберігання*, а не етика прогресу та вдосконалення.

## **В. Контрольні запитання**

- 1) Як співвідносяться між собою поняття етики, моралі, моральності?
- 2) В чому особливість моральних принципів?
- 3) Яка специфіка морального вибору?
- 4) Чим зумовлені парадокси моральної організації суспільства?
- 5) Яка роль етики в сучасному суспільстві?
- 6) Які сучасні етичні проблеми?

- 7) В чому полягає принцип відповідальності?
- 8) В чому особливість деонтологічної етики?
- 9) В чому особливість телеологічної етики?
- 10) Які критерії розрізнення добра та зла?
- 11) Як можлива етика ненасилля в сучасному світі?
- 12) В чому полягає дилема «повинен» та «можеш» у моральних діях?

## **Г. Література для подальшого читання**

1. Арістотель. Нікомахова етика / Арістотель. – К.: Аквілон-Плюс, 2002. – 480 с.
2. Кант И. Лекции по этике / И. Кант. – М.: Республика, 200. – 431 с.
3. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Г. Йонас. – К.: Лібра, 2001. – 400 с.
4. Фромм Э. Душа человека / Э. Фромм. – М.: Республика, 1992. – 430с.
5. Швейцер А. Культура и этика / А. Швейцер. – М.: Прогресс, 2003. – 344с.
6. Ницше Ф. Воля к власти: опыт переоценки всех ценностей / Ф. Ницше. – М.: Культурная революция, 2005. – 880 с.
7. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М.: Прогресс, 1990. – 372 с.

## 12. Естетика

### А. Базові терміни естетики

**Естетика** – наука про чуттєво-емоційне сприйняття дійсності, про діяльність, в основі якої лежить уявлення про красу та її результати, зокрема мистецтво. Естетика – філософська наука, яка тісно пов'язана з гуманітарними науками, має зв'язок з економічними та технічними науками, виступає теоретичною основою для мистецьких наук: історії та теорії мистецтва, технічної естетики, естетики побуту та поведінки. Естетика – це цілісна система знання, яка має свої категорії, поняття та закони, вона відіграє значну роль у житті людини та суспільства.

**Категорії естетики** – це естетичні відчуття, смаки, оцінки, переживання, ідеї, ідеали, естетичні міркування, судження. Категорії естетики історично змінюються і розвиваються, відображаючи певні етапи у розвитку людського пізнання.

**Естетичні уявлення** можуть існувати в нашому розумі як пари протилежних категорій, боротьба протилежних сил: «прекрасне – потворне», «піднесене – низьке», «комічне – трагічне».

**Естетичне** – це поняття, яке характеризує чуттєвий бік всесвітньо-історичної практики людства, що усуває протиріччя між свободою та необхідністю людської праці. Діяльність, до якої людина почуває інтерес, стає для неї не тільки способом заробітку засобів існування, але й заходом самореалізації, самоствердження, де людина виявляється як вільна та унікальна, неповторна особистість.

Секрет краси – це загадка життя. Розтлумачити його означає зрозуміти джерела людського буття. **Прекрасне** є центральною категорією естетики, це найвища естетична цінність, яка демонструє уявлення людини про досконалість, це основна позитивна форма естетичного освоєння дійсності. Тобто, прекрасним для людини є все те, в чому вона знаходить досконале, бажане, гармонійне, безкорисливе. Саме тому, прекрасне – особливий вимір людини, пов'язаний з її самореалізацією і самоутвердженням у своїх родових якостях, цілісному функціонуванні, вільному виявленні своїх сил.

В естетиці існує декілька моделей розуміння прекрасного:

- Прекрасне розуміють як втілення Бога (абсолютної ідеї) у конкретних речах чи явищах.
- Джерелом та витокі прекрасного є сама людина, її духовний світ.

- Прекрасне – це природний прояв об'єктивних якостей явищ дійсності, найбільш близький до їх природних особливостей.

- Прекрасне – це співвідношення об'єктивних особливостей життя з людиною як мірою краси.

- Прекрасне відтворюється у процесі поєднання об'єктивних якостей із суб'єктивним сприйняттям людини, але в якості необхідного повинен бути присутнім збіг об'єктивно існуючих якостей дійсності з уявленням про досконалу річ, явище тощо.

**Потворне** – протилежність прекрасного, його антипод. До потворного відносять усе те, що виступає як анти-цінність і не відповідає людській сутності. Ця категорія пов'язана з оцінкою тих явищ, які викликають людське обурення, незадоволення внаслідок дисгармонії і відображає неможливість або відсутність досконалості.

**Піднесене** – категорія естетики, яка відображує сукупність природних, соціальних та художніх явищ, що є унікальними по своїй природі, і виступають як джерело глибокого естетичного переживання. Якщо прекрасне несе в собі людську міру, то піднесене – це перевищення міри, тобто піднесене – це те, що вражає людське уявлення силою або масштабом свого прояву. Це естетична категорія, яка виражає сутність явищ, подій, процесів, які мають велику суспільну значущість, які впливають на життя людини, на долі людства. Події і явища, що оцінюються як піднесені, естетично сприймаються людиною як протиставлення всьому приземленому, примітивному, буденному. Піднесене викликає в людини особливі відчуття і переживання, які піднімають її над усім примітивним, веде людину на боротьбу за високі ідеї. Піднесене тісно пов'язане з прекрасним, також виступаючи втіленням естетичного ідеалу.

**Низьке** – категорія естетики, яка відтворює негативні явища дійсності особливості суспільного та індивідуального життя, які викликають у людини відповідну (негативну) естетичну реакцію (презирство і зневагу). Низьке на протизвагу піднесеному є буденним, звичайним. Але це не уся звичайна реальність, це гірша, нижча її частина.

**Трагічне** – це категорія, що відображує діалектику свободи та необхідності, втілюючи найбільш гострі життєві протиріччя між необхідністю чи бажанням, та неможливістю їх здійснення. В центрі трагічного – конфлікт між тим, що людина може (необхідність), і тим, чого вона бажає (свобода), або ж між тим, що людина має (обов'язком) і чого хоче (бажанням). Тобто конфлікт між прагненнями різного рівня - особистими та соціальними.

**Комічне** – результат контрасту, розладу, протистояння прекрасного потворному, низького – піднесеному, внутрішньої пустоти – зовнішньому

вигляду, що претендує на значущість. Комічне, як і будь-яке естетичне явище є соціальним. Воно перебуває не в об'єкті сміху, а в тому, хто сприймає протиріччя як комічне. Комічне пов'язане із загальною культурою людини. Комічне як жанр мистецтва, хоч і виникло в умовах античності, згодом розвивалося неоднозначно. Адже для створення високохудожньої комедії, митець повинен мати випереджаюче мислення в сучасних йому умовах побачити і явища, які гальмують суспільний розвиток, створюючи людські стосунки, руйнують мораль. Кожна справжня комедія, по суті, формує ідеал і систему прогресивних цінностей, критикуючи все те, що заважає її утвердженню.

Традиційно виділяють наступні форми комічного:

- **гумор** – особлива форма комічного, яка відрізняється незлобивим відношенням до хиб життєвих явищ, поведінки людей, здатна викликати лише приязну посмішку. Гумор засновується на використанні засобів дотепності та гри слів;

- **сатира** – форма комічного, сутність якої полягає у тому, що шляхом використання особливих засобів та прийомів досягається критика недоліків, вад, суперечностей соціальної дійсності як така, що знищує їх;

- **іронія** – форма комічного, що являє собою прихований глум, вибухова сила якого замаскована серйозною формою. Вона виявляє конфлікт нікчемного змісту з зовнішньо пристойною, респектабельною формою;

- **сарказм** – форма комічного, що викликає дошкульний сміх, який містить у собі руйнівну оцінку різних негативних явищ особистого та суспільного життя. Сарказм близький до іронії, але це в'їдлива, зла іронія. Негативна оцінка тут втілена більш виразно та чітко, ніж в іронії.

**Цінність естетична** – особливий клас цінностей, що існує поряд із цінностями утилітарними, моральними і т. д. Своєрідність цінності естетичної визначається специфічним відношенням людини до естетичної дійсності – безпосередністю, чуттєво-духовним сприйняттям, орієнтованим на пізнання й оцінку змісту й форми, заходу організованості й упорядкованості об'єктів. Відповідно цінності естетичної можуть мати: предмети і явища природи, доступні чуттєвому спогляданню, сама людина (її вигляд, дії, вчинки, поведінка), речі, створені нею, продукти духовної діяльності. Структура цих об'єктів і аспектів дійсності виявляються чуттєво сприйманої й оцінюваною. Особливу естетичну цінність мають твори мистецтва у всьому різноманітті їх видів, а також такі аспекти мистецтва й дійсності, як прекрасне, піднесене, комічне, трагічне й ін.

**Естетична діяльність** – це всяка діяльність людини в її загальнолюдській значимості; – це специфічний вид духовно-практичної (створення творів мистецтва, фольклор, дизайн і ін.) і духовної (естетичне споглядання, естетичне сприйняття, естетичне судження) діяльності. Естетична діяльність універсальна. Вона здійснюється за законами краси (кравець шие костюм), або за законами комічного (карнавал як дія), або за законами трагічного (поховальна процесія) тощо. Ядро естетичної діяльності – мистецтво. Проте до художньої творчості не зводяться всі форми естетичної діяльності людини. Сфера естетичного освоєння світу набагато ширше властиво мистецтва. Вона охоплює працю й побут, і культуру, і деякі різновиди медицини. Наприклад, галузь садово-паркового мистецтва, дизайну, естетичної хірургії й ін. Головним елементом естетичної діяльності є суб'єкт – носій естетичних здібностей, які актуалізуються в процесі естетичної діяльності. Кінцевим результатом естетичної діяльності в системі суспільної практики в цілому є розвиток творчих сил і здібностей людини поза залежністю від будь-якої конкретної діяльності, тобто цілісний розвиток особистості.

**Мистецтво** – одна з форм суспільної свідомості; вид людської діяльності, що відбиває дійсність у конкретно-чуттєвих образах, відповідно до певних естетичних ідеалів.

## **Б. Основні проблеми естетики**

Предметом естетичного усвідомлення стають і суспільні відносини, і приватне життя в цілому. Людина діє як суб'єкт естетичної оцінки під час праці та дозвілля, занять спортом та з'ясування якихось побутових справ. Саме в цих, на перший погляд, ніколи не збіжних вимірах людського буття, міститься власна специфіка естетичного: воно має всебічний прояв. Порівняймо: етична цінність вчинку одночасно має естетичний сенс, бо добрий вчинок, то є завжди красивий вчинок. Корисна річ, щоб бути зручною і приносити насолоду, має бути й красивою.

Щодо **естетичної оцінки** будь-якого явища дійсності в історії естетики було висловлено безліч (частіше протилежних) суджень. Але виходячи з генезису самого терміну (нагадаймо, естетичне – це почуттєве, те, що можливо сприймати почуттями), слід відзначити: естетична оцінка позначає те, що доступне безпосередньо почуттєвому сприйняттю та переживанню.

В історії естетики існували різні погляди на **сутність та природу естетичного**. Довгий час естетичне ототожнювалося з прекрасним, а у власну

категорію відокремилося лише у XVII ст. Представники першої, так би мовити, моделі естетичного вважали і вважають, що воно є результатом одухотворення світу божим започаткуванням або ідеєю (Платон, Фома Аквінський, Блаженний Августин, Г.В.Ф. Гегель). Інше уявлення про естетичне склалося у послідовників суб'єктивного ідеалізму (Б. Кроче, Н. Гартман, Ж. Поль та ін.), які визнавали, що дійсність є естетично нейтральною, а свого естетичного виміру вона набуває лише тоді, коли суб'єкт проектує на неї своє духовне багатство. Особливе уявлення про естетичне склалося у французьких матеріалістів, які вважали його природну належність за якість предмета чи явища поряд з кольором, розміром, вагою. Були в історії естетики й інші судження про естетичне. Але найбільш аргументованою бачиться точка зору, згідно з якою естетичне – це єдність об'єктивних особливостей предмета та суб'єктивних якостей того, хто його сприймає.

Отже, естетичне виявляє тип ставлення людини до дійсності, яке за своїми характеристиками є ціннісним, оціночним, особистісним, індивідуальним, почуттєвим. У процесі реалізації цього ставлення особистістю оцінюються форми буття, які вона сприймає через свої почуття. Суб'єктом естетичної оцінки можуть бути особистість, соціальна група (сім'я, колектив тощо), суспільство та людство в цілому. Причому до світової скарбниці естетичних цінностей потрапляють лише ті, які задовольняють загальнолюдські потреби духовного освоєння дійсності. Тому до наведених характеристик естетичного слід додати їх визначення як загальнолюдських, де індивідуальна естетична оцінка набуває свого вищого розвитку у тому випадку, якщо потреби особистості збігаються з загальнолюдськими цінностями.

В естетичному відношенні, з огляду на її особливості, людина здійснюється, справджується як цілісна, всебічно розвинена, гармонійна особистість. **Естетичний розвиток людини** виявляє ступінь її визволення від природної необхідності. Хоча ця теза не містить у собі судження про те, що естетичний розвиток замінює людині сон, їжу, одяг, відпочинок тощо, тобто так звані вітальні (життєво необхідні) потреби. Але естетично розвинена особистість задовольняє потреби в їжі інакше, ніж естетично нерозвинена. Для естетично розвиненої людини, навіть зголоділої, важлива не тільки наявність самої їжі, але і привабливість її зовнішнього вигляду, місце, де вона може угамувати голод, манера їжі тощо.

**Естетичний розвиток суспільства** демонструє історичну міру гармонії природного та соціального, той ступінь духовного буття суспільства, де почуттєва потреба може бути задоволена без наявного фізичного володіння предметом, наприклад, відчуття радості від спілкування з другом, насолода від

прочитаної книги, захоплення від побаченої картини тощо. У цьому сенсі І. Кант називав естетичну діяльність некорисною, тобто такою, що не несе безпосередньої практичної користі.

Естетичне – це поняття, яке характеризує чуттєвий бік всесвітньо-історичної практики людства, що усуває протиріччя між свободою та необхідністю людської праці. Естетичне – це специфічне почуттєве духовне ставлення людини до дійсності, у процесі якого у співвідношенні зі своїми ідеальними уявленнями про досконале, прекрасне та гармонійне суб'єкт оцінює форми різних проявів буття. Естетичне – це специфічне почуттєве духовне ставлення людини до дійсності, в процесі якого у співвідношенні зі своїми уявленнями про досконале, прекрасне та гармонійне людина оцінює форми різних проявів буття. Залежно від типу естетичних оцінок, що викликані цими явищами, відокремлюються основні форми (модулі), які в історії естетики отримали статус основних естетичних категорій: прекрасне і потворне, піднесене та низьке, трагічне й комічне тощо.

***Естетика як загальна характеристика певної сфери пізнання*** («нижчої теорії пізнання» у порівнянні з логікою) (Баумгартен). Це визначило в подальшому долю естетики порівняно із «філософією мистецтва», яка мала попередню багатовікову історію. Кант («Критика здатності судження») сформулював принцип автономії Е. та мистецтва, показавши, що його не можна зводити до чуттєво-приємного, утилітарно-доцільного та раціонально-дискурсивного. Доцільність естетики міститься не в самих речах та їхніх об'єктивних властивостях, а у відношенні їх до суб'єкта та його здібностей, в почутті задоволення, обумовленому вільною грою розуму та уяви при безпосередньому спогляданні речей. У європейській традиції естетика остаточно визначилась як галузь філософського знання, виробленого німецькою класичною філософією. Вирішальним поштовхом до розвитку Е. послужила кантівська ідея «незацікавленості судження смаку». Кантівські ідеї автономії естетичного і розуміння його як ланки між емпіричною необхідністю та моральною свободою були розвинуті Шиллером («Листи про естетичне виховання») у тлумаченні Е. як самостійної сфери «гри» та «видимості», як образу, що поєднує форму і матерію, чуттєвість і духовність людини.

***Естетика як філософія мистецтва.*** Якщо Кант ще залишається на позиції Баумгартена і називає естетику наукою про “правила чуттєвості взагалі”, то Гегель ототожнює естетику з «філософією мистецтва», оскільки її предмет є «царство прекрасного», або художня творчість. У зв'язку з цим категорія естетики не знаходить у Гегеля безпосередньої розробки, хоч категорія “прекрасного” як «чуттєвого явлення ідеї», як єдності ідеї та її



індивідуального втілення в дійсності певною мірою є також характеристикою естетики в сфері мистецтва.

**Естетика поза філософією мистецтва.** З розвитком позитивізму проблеми “філософії мистецтва” залишаються поза увагою естетиків, які намагаються пояснити естетичні феномени з огляду на емпіричні дослідження та дані конкретних наук. Звідси бере свій початок проблема розмежування та визначення своєрідності “художнього” та естетичного, естетичної діяльності і мистецтва тощо. Водночас набувають поширення соціологічні (Спенсер, Конт), психофізіологічні (Фехнер), психологічні (Ліппс), культурологічні (Тейлор) дослідження феноменів естетики як таких, що вийшли за межі мистецтва і ототожнюються з усією сферою культури. З кін. XIX ст., особливо під впливом неокантіанської школи філософії, що запровадила ціннісне розуміння естетичного, ідей Кассирера про символічну природу культури та мистецтва, принципової спорідненості естетичної і міфологічної свідомості в герменевтиці Гадамера на нових засадах сформувався уявлення про всезагальність естетичного як ціннісної експресивної форми, властивій людській культурі в цілому. Іншим шляхом до обґрунтування всезагальності естетичного йшов марксизм, який пов’язував естетичне із практичною діяльністю людини, через дослідження загальних закономірностей практично-духовного освоєння людиною дійсності, яка робить спроможним естетичне відношення і сприйняття. Проблеми співвідношення естетичного та раціонального, естетичного та етичного, естетичного та утилітарного, естетичного та художнього залишаються актуальними теоретичними проблемами сучасної естетики

## **В. Контрольні запитання**

- 1) У чому полягає специфіка естетичного освоєння світу?
- 2) Проаналізуйте специфіку прояву трагічного й комічного в різних видах мистецтва (література, театр, кіно, музика).
- 3) Чому мистецтво є вищим видом естетичної діяльності?
- 4) Що таке естетичний ідеал?
- 5) Проаналізуйте сучасні класифікації видів мистецтва.
- 6) Які форми комічного ви знаєте?
- 7) Розкрийте зміст категорії "піднесене". Визначте відмінність понять «прекрасне» – «піднесене».

## Г. Література для подальшого читання

1. Воропай О. Звичаї нашого народу: Етногр. Нарис / О. Воропай. – К.: Генеза, 1993. – 234 с.
2. Шумега С. Дизайн. Історія зародження та розвитку дизайну. Історія дизайну меблів та інтер'єра: навчальний посібник / Станіслав Шумега, ; М-во освіти і науки України, Прикарпатський ун-т ім. В. С. Стефаника, Ін-т культури і мистецтв. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 298 с.
3. Гегель Г. Естетика: В 4 т. / Г. Гегель. – М.: Искусство, 1969. – Т. 1. – 330 с.
4. Юнг К. Архетип и символ / К. Юнг. – М.: Ренессанс, 1991. – 304 с.
5. Сморг Л. Естетика: Навчальний посібник / Леонід Сморг,; Київський міжнародний ун-т. – К.: Кондор, 2005, 2007. – 333 с.
6. Наливайко Д. С. Искусство: направления, течения, стили / Д. С. Наливайко. – К.: Мистецтво, 1981. – 288с.
7. Шестаков В. П. Эстетические категории: опыт систематического и исторического исследования В. П. Шестаков. – М.: Искусство, 1983. – 358с.